

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI!

Dėkodami už *Nepriklausomybės sąsiuviniams* rodomą dėmesį, priimame jį kaip skatinimą ir toliau sergėti mūsų nepriklausomybės idėjas.

Trečiasis 2013 metų numeris ne toks sunkus kaip antrasis, kuriame skelbti du tikrai dideli tekstai. Šiame numeryje rubrikos atgavusios savo įprastą apimtį, tekstai skaitomi lengviau, tačiau visi jie rimti ir reikšmingi.

Daugeliui tikras atradimas bus Tomo Baranausko straipsnis apie ankstyviausios mūsų istorijos šimtmečius, naujai interpretuojantis baltų ir germanų skirtį, kuri ryškėja gotų kilmės problemą nagrinėjant ne vien pagal rašytinius šaltinius. Archeologija ilgai ignoruota aiškinantis etnosų kilmės klausimus. Eugenijus Jovaiša, kurio knyga „Aisčiai. Kilmė“ visų pirma ir remiasi T. Baranauskas, neaiškiems aspektams ryškintis pasitelkė visų pirma archeologiją. Štai kodėl apie gotus ir tartas naujas žodis, esmingai nušviečiantis visą baltų istoriją. Materialiniai istorijos reliktai dažnai pasirodo patikimesni už žodinius suinteresuotų asmenų paliudijimus.

Sąjūdžio dvidešimtpenkmečio minėjimą pratęsia Lino Medelio straipsnis apie „Atgimimo“ savaitraštį.

Okupacinės kariuomenės išvedimo iš Lietuvos dvidešimtmečiui paminėti skirti dokumento statusą turintys Vytauto Sinkevičiaus užrašai iš dramatiškų Lietuvos ir Rusijos derybų delegacijų susitikimų, kuriuose suformuluoti svarbiausi ir teoriniai, ir praktiniai okupacijos pabaigos karinio suregulavimo sprendiniai. Užrašus palydi svarbi šiemet išsakyta Vytauto Landsbergio pastaba.

Mąstymai fiksuoja diskusijos apie tautinę ir netautinę valstybę pradžią. Svarbu tai, kad ją pradėjo jauni žmonės, Lietuvos politinės minties ateitis.

Bronislovo Genzelio straipsnis, skirtas 1863 metų sukilimo lietuviškosioms aspiracijoms, išryškina tuos lietuvių XIX amžiaus visuomeninės sąmonės momentus, kurie padėjo konceptualizuoti „Aušros“ ir „Varpo“ pozicijas.

Baigdamas vėl turiu atsiprašyti už korektūros klaidas, kurių niekaip nepavyksta išvengti. Faktinės klaidos nurodė dr. Kazio Bobelio biografas Jonas Aničas: Lietuvos Seimu nariu dr. K. Bobelis buvo iki 2006 metų, Užsienio reikalų komiteto pirmininku – 1992–1996 metais.

Redaktorius

FAKTAI IR IŽVALGOS

TOMAS BARANAUSKAS

AISTIŠKOJI MŪSŲ GALIMYBIŲ ERDVĖ

Prarasta lietuviškoji antika

Lietuvos istorija prasideda viduramžiais. Ir vien dėl to ji yra lyg ir nepilna. Renesanso mąstytojų sukurta viduramžių – *medium aevum* – samprata pagal savo logiką reikalauja, kad tai būtų vidurys tarp dviejų laikotarpių – senovės (antikos) ir naujųjų amžių. Bet ką daryti, jei tos antikos nėra?

Lietuva turėjo savo antikinę istoriją. Labai trumpą, neaiškią, bet itin svarbią. Beveik penkis šimtmečius lietuviai tikėjo, kad yra kilę iš romėnų, o XVI amžiuje net buvo kviečiančiųjų plačiau vartoti savo „protėvių“ lotynų kalbą. Romėnus į Lietuvą atvedusio Palemono vardas puikavosi daugelio didikų genealogijose...

Tačiau šią lietuviškąją antiką XIX a. negailestingai sugriovė kritiškoji istoriografija. Ir... nepasiūlė nieko tikro – nepasiūlė istorijos su vardais ir datom. Vietoj to pamažu pradėjo formuotis vis detalesnis, nors ir prieštaringas bei kintantis, priešistorės vaizdinys. Čia keramikos, kitų materialinės kultūros objektų ir jų radimviečių vardais vadinamos kultūros, šukės, nuolaužos, kapai, baltiškų hidronimų teritorijos, izoglosos ir antropologiniai tipai tapo pagrindiniais istorijos veikėjais.

Ką gi daryti su šiais paprastam žmogui sunkiai suvokiamais ir, pripažinkime, ne itin svarbiais veikėjais, apie kuriuos jau prirašyta daug storų knygų? Juk istorija susideda ne iš to. Kai jau turime įvykius ir istorinių veikėjų vardus, istoriją rašome apie juos, o ne apie puodus ir kirvius, nors jie, pastebėkime, niekur neišnyko – jie vienodai gausiai galėtų užpildyti ir Vytauto Didžiojo, ir Sąjūdžio laikų istoriją.

Išėitis yra viena – reikia rekonstruoti už tų šukių, kapų ir kitų materialių pėdsakų slypinčią istoriją. Juk materialinės kultūros liekanos, laidojimo paminkluose atsispindintys papročiai leidžia išskirti archeologines kultūras, o jas, nepaisant pasigirstančių skeptiškų vertinimų, galima etniškai interpretuoti. Tikslinant archeologinių radinių datavimą, kartografuojant archeologijos paminklus, galima rekonstruoti archeologinių kultūrų teritorinės plėtros etapus, jas palikusių etnosų tarpusavio santykius, o tai jau artima politinei istorijai. Lingvistikos ir archeologijos duomenų sintezė duoda papildomų duomenų etninei archeologinių kultūrų interpretacijai, o pirmieji rašytiniai šaltiniai, kurių akiratin baltų žemės patenka antikos laikais, bevardžiams archeologinių požymių kompleksams gali suteikti istorinius tautų ir genčių vardus. O jei žinome genties vardą, jos teritorinius laimėjimus ir praradimus, galime apibūdinti jos gyvenimo būdą, prekybinius ryšius, tai jau priartėjame prie visai apčiuopiamos istorijos.

Bet ar jau atėjo laikas kalbėti apie naują antikinę Lietuvos istoriją, o ne priešistorinės „romėniškos įtakos“ laikotarpį?

1 p.

Kariuomenės diena.

3 p.

AISČIAI. Moters

kepurė iš Dauglaukio

plokštinio kapinyno

66 kapo ir vėrinys iš

54 kapo (220–260 m.).

Vytauto Didžiojo karo

muziejus. A. Užgalio

nuotrauka.

Pirmosios tikrai mokslinės Lietuvos praeities rekonstrukcijos, paremtos archeologiniais duomenimis, sulaukėme tik 1938 m., kai Jonas Puzinas išleido studiją „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys“. Čia pateiktą grynai archeologiniais terminais apibrėžtą priešistorinės raidos schemą (akmens, žalvario amžiai, prieškristinis, senasis, viduriny-sis, naujasis geležies amžiai) visą likusią XX a. dalį naudojo ir naujais duomenimis pildė Lietuvos archeologai, J. Puzino knygos skyrius išaugindami iki atskirų monografijų.* Nors Lietuvos priešistorės studijos daugiausia koncentravosi į materialinės kultūros raidą, archeologus visada domino ir etninė radinių interpretacija. Bene žymiausios gairės šiame kelyje – Marijos Gimbutienės studija „Baltai“ (1963 m.)** ir kolektyvinė Lietuvos archeologų, antropologų, lingvistų ir istorikų monografija „Lietuvių etnogeneze“ (1987 m.).***

2012 m. pasirodžiusi Eugenijaus Jovaišos monografijos „Aisčiai“ pirmoji knyga „Kilmė“ žengia dar reikšmingesnę žingsnį šia linkme.**** Knyga rašyta archeologo, bet, galima sakyti, yra „ne visai archeologinė“, nes joje pagrindinis dėmesys sutelktas į aisčių istorijos rekonstravimą. Visi archeologiniai duomenys, rašytinių šaltinių citatos, lingvistų išvados čia pajungti vienam tikslui ir analizuojami kaip lygiaverčiai istorijos šaltiniai nepaisant to, kad autoriui būtų artimesnė būtent archeologinė medžiaga. Bene didžiausiu paradoksu reikėtų laikyti tai, kad, ėmęsis tokio darbo, E. Jovaiša turėjo nemažai vietos skirti tarp archeologų madingų teorijų kritikai, kurios teigia esą etninė archeologinių kultūrų interpretacija yra ne archeologų reikalas, kad archeologai turėtų ne bandyti rekonstruoti etninę istoriją, o gilintis į materialinę kultūrą bei technologijas...***** Kitaip sakant, autoriui teko polemizuoti su tokiais archeologais, kurie turbūt ir Vytauto Didžiojo epochoje mieliau matytų puodų ir kirvių gamybą, o žygį link Žalgirio laikytų abejotinos reikšmės įvykiu.

Aisčių vardas mūsų istoriografijoje nėra naujiena, bet paprastai apie aisčius būdavo kalbama kiek atsietai nuo konkrečios archeologinės medžiagos. Jie – lyg ir lietuvių protėviai, lyg ir visų baltų pavadinimas,***** lyg ir senesnis prūsų vardas***** – žodžiu, nelabai aišku kas. O jeigu neaišku, tai galima ir visai atsainiai mostelėti ranka, kaip tai dar palyginti neseniai padarė mūsų istoriografijos klasikas Zenonas Ivinskis: „Visu tikrumu tačiau dar nėra baigta įrodyti, kad jo [Tacito] minimieji „Aestii“ – „Aestiorum gentes“, apie kuriuos tiek daug rašyta, galima tapatinti su baltais“*****

Be abejo, visada galima ginčytis, kada kieno nors ginčijamas dalykas jau yra įrodytas „visu tikrumu“, ir, turbūt, visada atsiras tyrėjų, kuriems to tikrumo trūks. Vis dėlto mokslas nestovi vietoje ir, reikia manyti, šiandien tokių Z. Ivinskio žodžių nebepakartotų bent jau istoriografijos klasiko statusą turintis tyrinėtojas.

Aisčiai, galima sakyti, yra pirmasis istorinis mūsų etnonimas, kuris, sujungtas su vietiniais archeologijos, lingvistikos ir antropologijos duomenimis, gali tapti mūsų istorijos pradžios simboliu. Tai yra antikinės Lietuvos istorijos – gintaro prekybos laikotarpio ir, anot Marijos Gimbutienės, baltų „aukso amžiaus“ – vardas.

Roma ir gintaras

Kokia gi aisčių vieta Romos imperijos periferijos istorijoje? Ji yra maždaug tokia, kokia buvo gintaro vieta antikiniam pasaulyje. Gintaro išteklį turėjimas reiškė, kad juos turinčios gentys yra įdomios Romai, turi, ką jai pasiūlyti. Vadinas, yra prielaidos lygiaverčiams mainams arba, žinoma, karui, bet jis aisčiams negrėsė dėl didelio geografinio nuotolio.

Romos imperija pakeitė didžiąją Europos dalį, suvienodino ir pakėlė į aukštesnį lygį jos kultūrą, bet kartu buvo negailestinga į ją patekusioms gentims – bent toms, kurių civilizacija neprilygo romėniškajai. Nuo Pirėnų iki Balkanų išplito lotynų kalba, nugramzdinusi į nebūtį šimtus gentinių kalbų ir tarmių ir davusi pradžią jos pagrindu susiformavusiai romanų kalbų grupei. Tautos ir gentys, atsидūrusios Romos imperijos sudėtyje, su nedidelėmis išimtimis buvo perlydytos šiame tautų katile. Tokia buvo romėniškos civilizacijos kaina.

* Rimantienė R. *Akmens amžius Lietuvoje, 2 papildytas leidimas*. Vilnius, 1996 (1 leid. 1984); Grigalavičienė E. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1995; Michelbertas M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1986; Tautavičius A. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*. Vilnius, 1996; Volkaitė-Kulikauskienė R. *Lietuviai IX–XII amžiais*. Vilnius, 1970; Volkaitė-Kulikauskienė R. *Lietuva valstybės priešaisriū*. Vilnius, 2001.

** Gimbutas M. *The Balts*. London, 1963; Gimbutienė M. *Baltai priešistoriniais laikais: etnogeneze, materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius, 1985.

*** *Lietuvių etnogeneze*. Ats. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė. Vilnius, 1987.

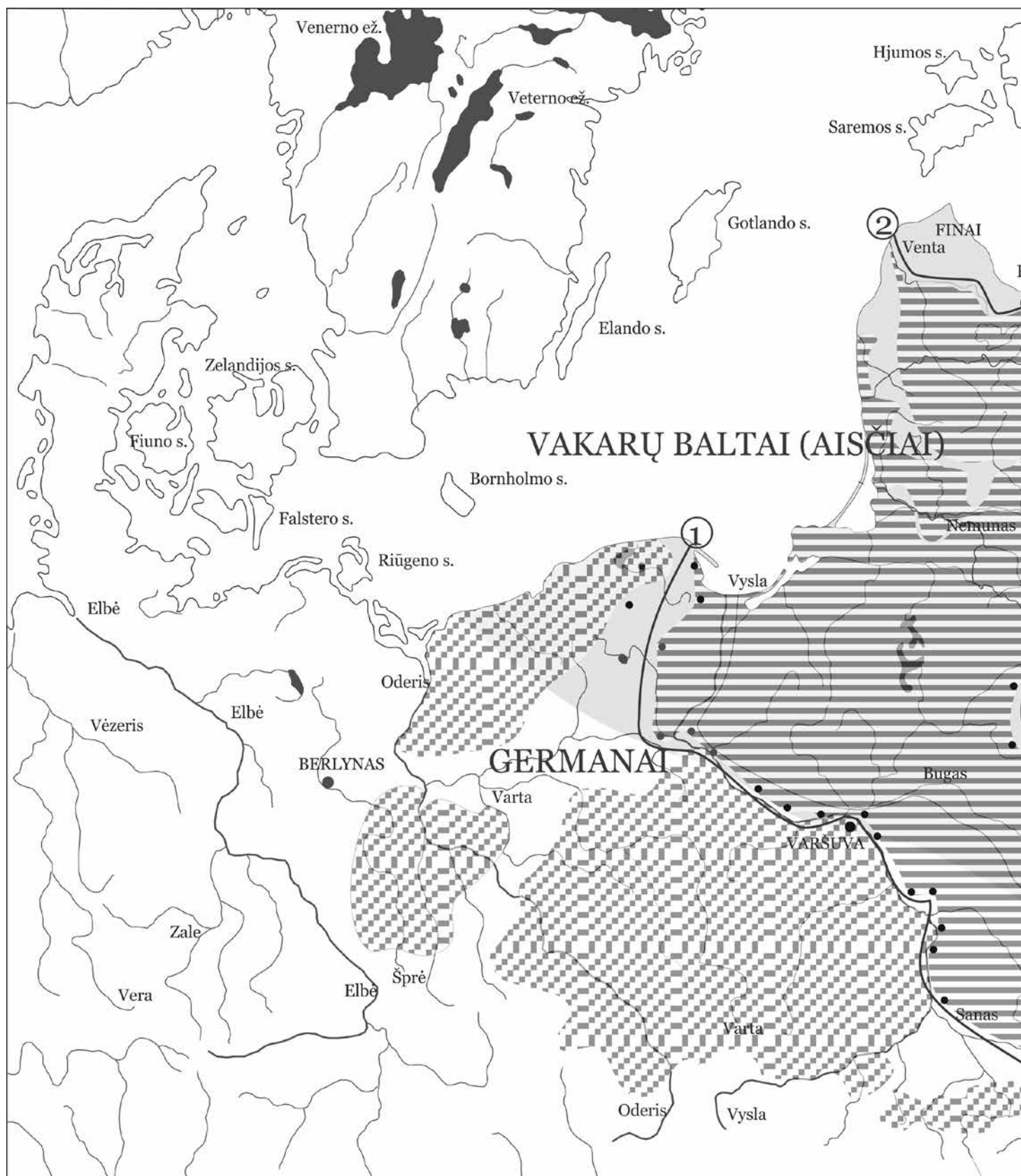
**** Jovaiša E. *Aisčiai. Kilmė. I knyga*. Vilnius, 2012, p. 380.

***** *Ten pat*, p. 31, 103, 139–140.

***** *Lietuvos istorija*. Red. A. Šapoka. Kaunas, 1936 (Vilnius, 1989), p. 20–39.

***** Būga K. *Rinktiniai raštai, t. 3*. Vilnius, 1961, p. 123–124.

***** Ivinskis Z. *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*. Roma, 1978 (Vilnius, 1991), p. 103.

Aisčiai (vakarų baltai) po 260 metų

Brūkšniuotosios keramikos kultūra 10–450 m.

Germanai

①

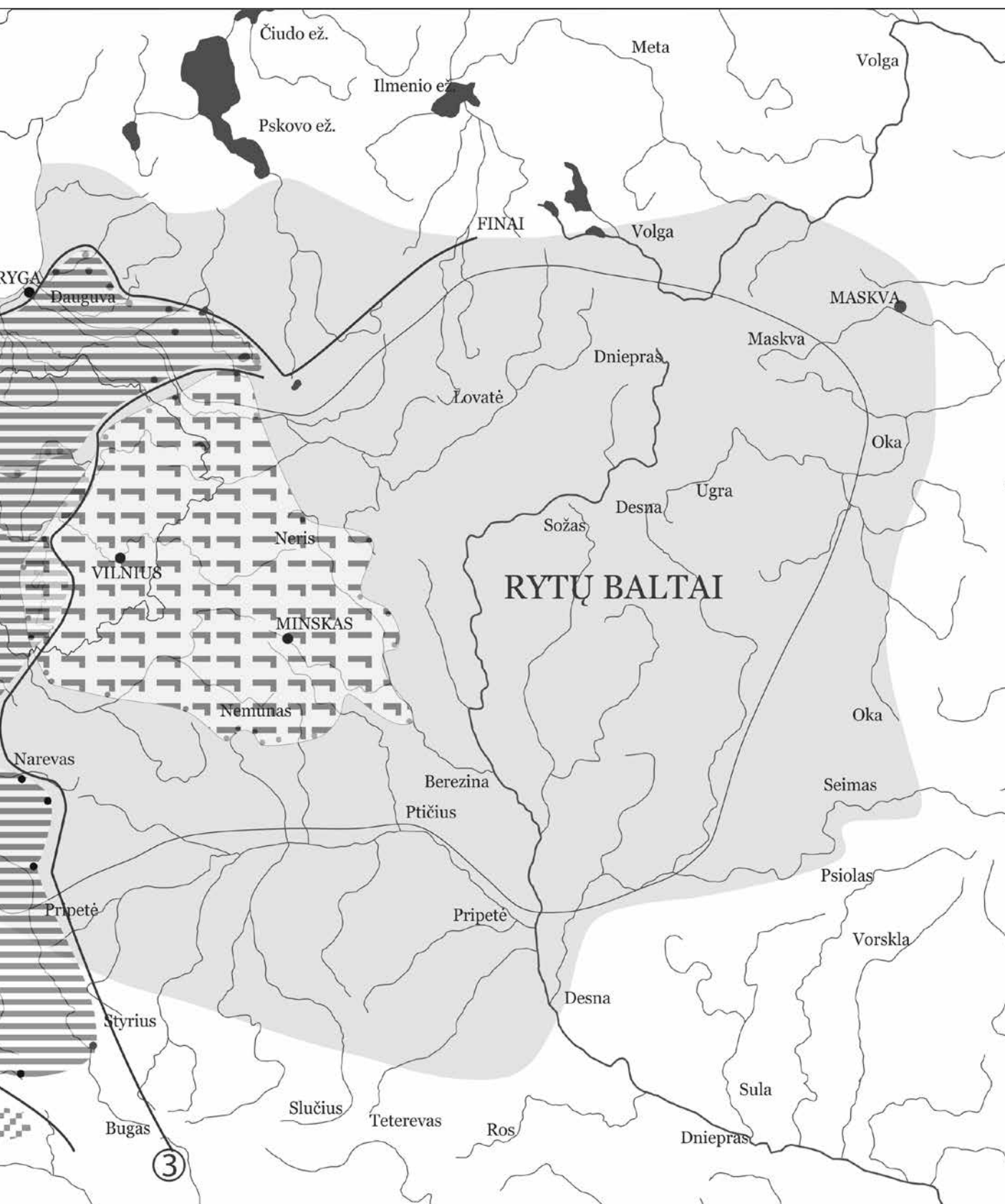
②

③

Vakarinė aisčių siena su germanais po 260 metų

Šiaurinė aisčių siena po 260 metų (aisčių ir finų pasienis)

Rytinė aisčių siena po 260 metų (aisčių ir rytų baltų pasienis)

AISČIŲ ERDVĖ EUROPOS CIVILIZACIJOS AUŠROJE

Segė trikampe kojele (žalvaris). Dauglaukis, 32 kapas (150–220 m.). Vytauto Didžiojo karo muziejus. A. Užgalio nuotrauka.

* *Gaius Plinius Secundus. Naturalis historiae, lib. XXXVII, XI:35–36. Vertimas (su pataisymais ir papildymu) pagal Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, t. 1, p. 137.*

** *Ten pat, lib. XXXVII, XI:42. Apie salą Glaesaria, arba Austeravia, Plinijus rašo ir lib. IV, XIII:97, kur plačiau apibūdina tos salos aplinką: iš viso ten 23 salos, iš kurių žymiausias Burcana (Fabaria), Glaesaria (Austeravia) ir Actania. Dabar Rytų Fryzų salyne tebėra Borkumo sala.*

*** *Ten pat, lib. XXXVII, XI:45–46. D. Alekno vertimas, cit. pagal Jovaiša E. Aisčiai. Kilmė, p. 73.*

**** *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių. Parengė ir į lietuvių kalbą išvertė D. Antanavičius, D. Baronas, A. Dubonis (ats. red.), R. Petrauskas. Vilnius, 2005, p. 121.*

Tačiau į šiaurę nuo imperijos sienų, už Reino ir Dunojaus upių, plytėjo „barbarų“, nepripažinusių Romos valdžios, žemės. Romėnus jos domino kaip ir visos kitos, tačiau jose Romos karinė mašina įstrigo. Po pralaimėjimo Arminijaus vadovaujamai germanų genčių sąjungai 9 m. įvykusiame Teutoburgo mūšyje Romos imperija atsitrenkė į neįveikiamą sieną. Tolesnės kovos su germanais padėties nepakeitė. Tuomet romėnų žvilgsnis ėmė krypti į germanų užnugarį – aisčių gentis, kurios, be kita ko, valdė romėnams svarbios žaliavos – gintaro – kodus.

Nuo seno graikai ir jų mokiniai romėnai vertino gintarą, kurio būdavo randama daugiausia šiaurinėje, antikinėi civilizacijai menkai pažįstamoje, Europos dalyje – Šiaurės ir Baltijos jūrų pakrantėse. Pirmasis antikos pasaulio atstovas, aplankęs gintaro radimvietę šiaurinėje Europoje, buvo graikų keliautojas Pitėjas Masilietis, kilęs iš dabartinėje pietų Prancūzijoje įsikūrusios graikų kolonijos Masalijos (Masilijos, dabar – Marselis). Apie 325 m. pr. Kr. jis pasiekė Baltijos jūros vakarinę dalį – dabartinės Danijos salas. Anot gintaro pažinimo istoriją savo „Gamtos istorijoje“ (77 m.) aprašiusio romėnų mokslininko Plinijaus Vyresniojo, „Pitėjas rašo, kad prie Mentonomono (Metuonido) įlankos, kuri nutįsusi šešiš tūkstančius stadijų, gyvena Germanijos gentis gutonai (gujanai). Nuo jos vienos dienos kelio atstumu esanti Abalo sala, į kurią jūra pavasarį išmeta sustingusias sąnašas [t. y. gintarą], kurias gyventojai naudoja kurui ir parduoda artimiausiems teutonams. Tuo tikėjo ir Timėjus, bet salą vadino Basilia.“* Žinome, kad gutonų kaimynai teutonai tuo metu gyveno Jutlandijos pusiasalyje, iš kurio kartu su kimbrais pajudėjo II a. pr. Kr. pabaigoje ir įsibrovė į Romos imperijos valdas. Taigi IV a. pr. Kr. Jutlandijoje reikėtų ieškoti ir gutonų.

Iš to paties Plinijaus Vyresniojo teksto matyti, kad ir I a., kariaudami su germanais, romėnai godžiai rinko žinias apie gintaro radimo vietas. Kuomet romėnų karvedys Germanikas 14–16 m. kariavo su vakarų germanais bandydamas atsigriebti už pralaimėjimą Teutoburgo mūšyje (9 m.), jo laivynas plaukė per Fryzijos salyną, ir tuomet romėnai sužinojo apie jame buvusią Austeravijos salą, kurioje buvo gausiai randama gintaro. Kadangi germanai gintarą vadino „glaesum“, Germanikas ją pavadino *Glaesaria*.**

Imperatorius Neronas ir aisčiai

Nesugebėję pajungti germanų, o tik sugadinę su jais santykius, romėnai negalėjo pasinaudoti nei Glaesarijos-Austeravijos, nei Abalo-Basilijos turtais. Stabiliai gintaro prekybai reikėjo patikimesnio partnerio. Naujos gintaro prekybos politikos ėmėsi prabangą mėgęs despotiškasis imperatorius Neronas (54–68 m.).

Apie romėnų gintaro prekybos pradžią Nerono laikais mums žinutę paliko tas pats Plinijus Vyresnysis: „Neseniai sužinota, kad Germanijos krantas, iš kurio atvežamas [gintaras], nuo Panonijos Kornuto yra apytikriai už 600 mylių, ir dar gyvas Romos raitelis, kurį parūpinti gintaro siuntė Julijanas, imperatoriaus Nerono gladiatorių kautynių statytojas. Jis apkeliavo tenykščius prekybos kelius ir krantą ir atvežė tokią gausybę, kad gintarais papuošė podiumą nuo žvėrių saugančio tinklo mazgus, o arenos smėlis ir laidojimo neštuvai bei visi vienai dienai skirti reikmenys, siekiant pajvairinti kiekvienos dienos eiseną, buvo iš gintaro. Didžiausias jo atvežtas gabalas svėrė 13 svarų.“***

Nerono laikai Romos imperijos istorijoje daug kuo išskirtiniai. Būtent tuo metu imperatoriaus valdžios despotizmas pasiekė aukščiausią tašką. Net šių dienų žmogus, nedaug tegirdėjęs apie antikos pasaulio istoriją, Nerono vardą susies su garsioju 64 m. Romos gaisru, dėl kurio buvo kaltinamas Neronas, panorėjęs pagal savo poreikius perstatyti Romą.

Žiauriojo Nerono šešėlis nusidriekė per tūkstantmečius. XIII a. Haličo-Volynės metraštininkas, sumanęs supeikti Lietuvos valdovą Traidenį, lygino jį su žiauriausiais despotais, visų pirma, žinoma, su Neronu.**** Nerono žiaurumai neliko užmiršti ir XVI a. II dešimtmetyje rašiusio Lietuvos metraščių Viduriniojo sąvado autoriaus – jo manymu,

gelbėdamiesi nuo Nerono žiaurumų į Lietuvą atvyko ir joje įsikūrė kunigaikščio Palemono vadovaujami romėnai...

Romėniškos lietuvių kilmės paieškos – LDK kultūrinė tradicija

XV a. tarp lotynų kalbą studijuojančių lietuvių kilusi ir pirmą kartą Jono Dlugošo išdėstyta romėniškosios lietuvių kilmės versija XV–XVI a. išplito keliomis gan skirtingomis versijomis.* Pirmiausia buvo pastebėtas lietuvių ir lotynų kalbų panašumas – į tai nenustota gilintis nuo pirmo jo fiksavimo J. Dlugošo Lenkijos karalystės analuose (apie 1463 m.) iki Mykolo Lietuvio pateikto 74-ių abiem kalboms bendrų žodžių sąrašo (apie 1550 m.).** Pats J. Dlugošas samprotavo, kad lietuvių protėviai galėję atvykti iš Romos imperijos bėgdami nuo pilietinių karų – ar tai 49–48 m. pr. Kr. kilusio karo tarp Cezario ir Pompėjaus, ar dar ankstesnio konflikto tarp Marijaus ir Sulos metu (88–87 m. pr. Kr.).*** Jis jiems sukūrė ir vadą Vilių – tariamą Vilniaus įkūrėją, tačiau ši literatūrinė legenda taip ryškiai prieštaravo lietuviškajai Vilniaus įkūrimo tradicijai, kad vėliau niekas tos versijos rimtai nevertino. Vėlesnių autorių darbuose pastebima ir tendencija vis labiau vėlinti romėnų atvykimo į Lietuvą laiką.

Lietuvos metraščių Viduriniajame sąvade pateikta pirmoji Palemono legendos versija. Po jos pasirodymo Palemono vardas tapo neatskiriama XVI–XIX a. lietuviškos tapatybės ir istorinės atminties dalimi. Kaip pastebėjo Mečislovas Jučas, „Vilnius XVIII a. didikų genealogijose buvo tituluojamas Palemono miestų sostine, o Lietuva vadinama palemonišku pasauliu („orbis Palaemonicus“) ir lyginama su Lenkija“**** Tiesa, atsirado įvairių chronologinių Palemono atvykimo į Lietuvą interpretacijų. Palemonas buvo nukeliamas tai į V a., Atilos laikus (Bychovco kronika),***** tai į X a. pradžią, Italijos karaliaus Berengaro kovų dėl imperatoriaus titulo laikus (Albertas Vijūkas-Kojelavičius).***** Tokiu būdu būdavo prarandamas ryšys su imperatoriumi Neronu, kuris šią versiją sukūrusiam Lietuvos metraštininkui vis dėlto buvo svarbus.

Palemonas ir jo palydovai XVI a. Lietuvos metraščių autorių ir jais sekusios senosios istoriografijos buvo laikomi vėlesnių Lietuvos valdovų ir diduomenės protėviais. Ilgą laiką tai buvo įtakingiausia Lietuvos istorijos pradžios versija. Nors Lietuva niekada nepriklausė Romos imperijai, nuo pat pirmųjų bandymų atrasti savo istoriją lietuviai ieškojo savo vietos Romos imperijos istorijoje. Tuo XV–XVI a. lietuvių savimonė ryškiai skyrėsi nuo tuo pačiu metu sarmatizmo ideologiją plėtojančių lenkų. Kaip pastebi A. Vasiliauskas, „maždaug tuo pačiu metu sarmatizmas kaip įvairialypė slavų kilmės teorija tapo Lenkijos istorikų raštuose detaliam aptarinėjama tema, o XVI a. trečiame ketvirtyje jau įgijo unifikacinės ideologijos bruožų. Romėniškoji lietuvių kilmė tiesiogiai jai prieštaravo, ir Lenkijos kronikininkai ne itin ją vertino. /.../ Maža to, įvairiose XVI a. plėtotose sarmatizmo versijose buvo šlovinamos narsių sarmatų kovos su romėnais. /.../ Lietuvių kildinimas iš romėnų, nuolatinio sarmatų priešo, buvo pakankamai stiprus savo atskirumo demonstravimas.“*****

Lietuvos metraštininkui, legendinės Lietuvos istorijos autoriui, ypač rūpėjo tinkamai parodyti Lietuvos santykį su krikščionybe. Ne veltui jis savo pasakojimą pradėjo nuo Jėzaus Kristaus gimimo, o paskui, trumpai suminėjęs po šio įvykio valdžiusis imperatorius, plačiau kalba apie Nerono žiaurumus, kurie tapę romėnų kunigaikščio Palemono kelionės į Lietuvą priežastimi. Juk Neronas – imperatorius, pradėjęs krikščionių persekiojimą, juos apkaltinęs jau minėto Romos gaisro sukėlimu. Nerono vardas pagal mūsų laikų hipotezę gali būti užšifruotas net Biblijoje, kaip Apokalipsėje (Apreiškime Jonui) minimo žvėries skaičius 666 (pagal skaitinę Nerono vardą sudarančių raidžių reikšmę). Tad lietuvių protėvių pabėgimas nuo simbolinę reikšmę turinčio krikščionių persekiotojo Nerono buvo tarsi lietuviškosios pagonybės pateisinimas krikščioniškos visuomenės akyse – nors ir pagonys, lietuviai griežtai atskiriami nuo krikščionybės priešų ir persekiotojų. Lietuvių pagonių

Romos pasaulio įvairiaspalviai emalio karoliai. Dauglaukis, 41 moters kapas (70–150 AD). Vytauto Didžiojo karo muziejus. M. Jovaišos nuotrauka.

* Avižonis K. *Lietuvių kilimo iš romėnų teorija XV ir XVI a. Praeitis*, t. 3. Vilnius, 1992, p. 49–71.

** Mykolas Lietuvis. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Vertė I. Jonynas. Vilnius, 1966, p. 50.*

*** Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Sudarė N. Vėlius. T. 1. *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaišos. Vilnius, 1996, p. 565, 575.*

**** Jučas M. *Lietuvos metraščiai. Vilnius, 1968, p. 69.*

***** Lietuvos metraštis. Bychovco kronika. Vertė R. Jasas. Vilnius, 1971, p. 41–42.

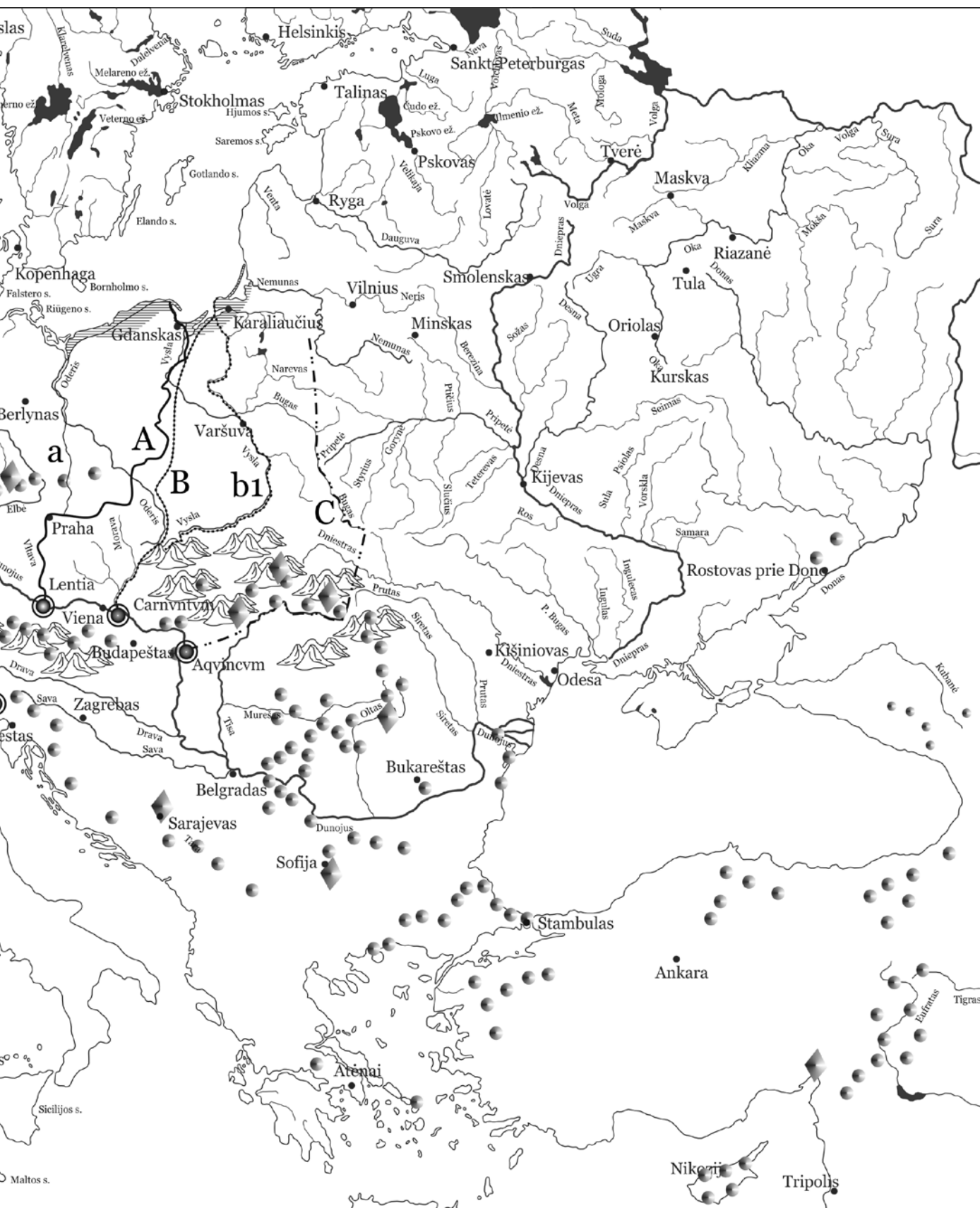
***** Vijūkas-Kojelavičius A. *Lietuvos istorija. Vilnius, 1989, p. 59.*

***** Vasiliauskas A. *Antika ir sarmatizmas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001, p. 19–20.*

- Baltijos gintaro gavybos erdvė
- Jutlandijos gintaro gavybos erdvė
- Vario kasyklos
- Cinko kasyklos

- A – Pagrindinio Gintaro kelio maršrutas iš Lencijos į Vylos žiotis
- a – Lencijos maršruto atšaka per Pamarį į Vyslos žiotis
- B – Pagrindinio Gintaro kelio maršrutas iš Karnunto į Sembą
- b1 – Karnunto kelio atšaka
- C – Gintaro kelio maršrutas iš Akvinko per Karpatus į Galindiją

GINTARO KELIAS. AISČIŲ RYŠIAI SU ROMOS CIVILIZACIJA

* Lietuvos metraštis, p. 61.

** Beresnevičius G. Palemono mazgas. Palemono legendos periferinis turinys: religinė istorinė studija. Vilnius, 2003.

*** Levick B. M. *Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C. to A.D. 69, The Cambridge Ancient History*. 2nd ed., Cambridge University Press, 1996, vol. 10: *The Augustan Empire*, 43 B.C. – A.D. 69, ed. by A. K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, p. 670: Bumbury E. H. Polemon, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, ed. by W. Smith, Boston, 1867, vol. 3, p. 433. [<http://www.ancientlibrary.com/smith-bio/2767.html>].

**** Lemeškin I. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zebelino nuorašus)*. Vilnius, 2009, p. 42–44. „Прицъ же си Нерон царь, въ царство свое, страной иноу на Понте Полемона стратица своего, и сътвори ю епархъ. Прозва ю Понть Полемонскы. И си же Неронъ любяше венеты зѣло“. I. Lemeškinas mano, kad 1262 m. chronografe buvo iškraipytas tekstas, Nerono kariuomenės vadą Polemoną paverčiant iš savo karalystės išvytu Polemonu. Tačiau istoriškai teisinga yra būtent 1262 m. chronografo versija.

***** Bučys A. *Seniausioji lietuvių literatūra. Mindaugo epocha*. Vilnius, 2009, p. 29–50.

***** Michelbertas M. *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius, 1986, p. 81.

artimumo krikščionybei temą metraštininkas plėtojo ir tolesniame tekste pabrėždamas, kad „nors jie buvo pagony, bet visuomet taip įsivaizduodavo ir tikėjo vieną dievą, kad būsianti [paskutiniojo] teismo diena, tikėjo mirusiųjų prisikėlimą ir vieną dievą, ateisiantį gyvųjų ir mirusiųjų teisti“.*

Pati Palemono legenda neatsirado tuščioje vietoje, nors jos istoriškumas glūdi ne santykių su baltais. Palemonas iš tiesų buvo istorinis asmuo** – ir būtent Nerono, o ne Atilos ar Berengaro amžininkas. Vėlesni interpretatoriai nebežinojo pasakojimo apie Palemoną pagrindo, kuris buvo tikra Ponto karaliaus Polemono II (38–64) istorija. Pastarąjį imperatorius Neronas išvijo iš Ponto, o jo valdytą Ponto karalystę (Juodosios jūros pietinėje pakrantėje) prijungė prie Romos imperijos *Pontus Polemoniacus* vardu.*** Tai, beje, buvo didžiausias dideliais nukariavimais nepasižymėjusio Nerono teritorinis laimėjimas.

Polemono II tėvo ir pirmtako Polemono I (37–8 m. pr. Kr.) valdžia siekė ir šiaurinę Juodosios jūros pakraštį, taigi ir žemes, Vytauto laikais prijungtas prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Šis visai realus, nors ir visiškai netiesioginis Ponto Polemonų ryšys su Lietuva vis dėlto liko nežinomas ir visai nepanaudotas Lietuvos metraštininko. Jo versijoje Palemonas vyksta į Lietuvą ne iš Ponto, o iš pačios Romos – XVI a. taip atrodė ir logiškiau, ir įspūdingiau.

Polemono II istoriją metraštininkas žinojo iš Bizantijos istoriografinę tradiciją tęsusio 1262 m. chronografo, kuriame apie Polemoną II rašoma remiantis Jono Malalos kronikos tekstu.**** Pastaruoju metu šį chronografą linkstama laikyti XIII a. Lietuvos valstybės stačiatikiškosios kultūros kūriniu – pirmąja Lietuvos valstybėje sukompiliuota visuotinė istorija.***** Ji tebebuvo svarbiausias visuotinės istorijos žinių šaltinis ir XVI a. rašiusiam Lietuvos metraštininkui.

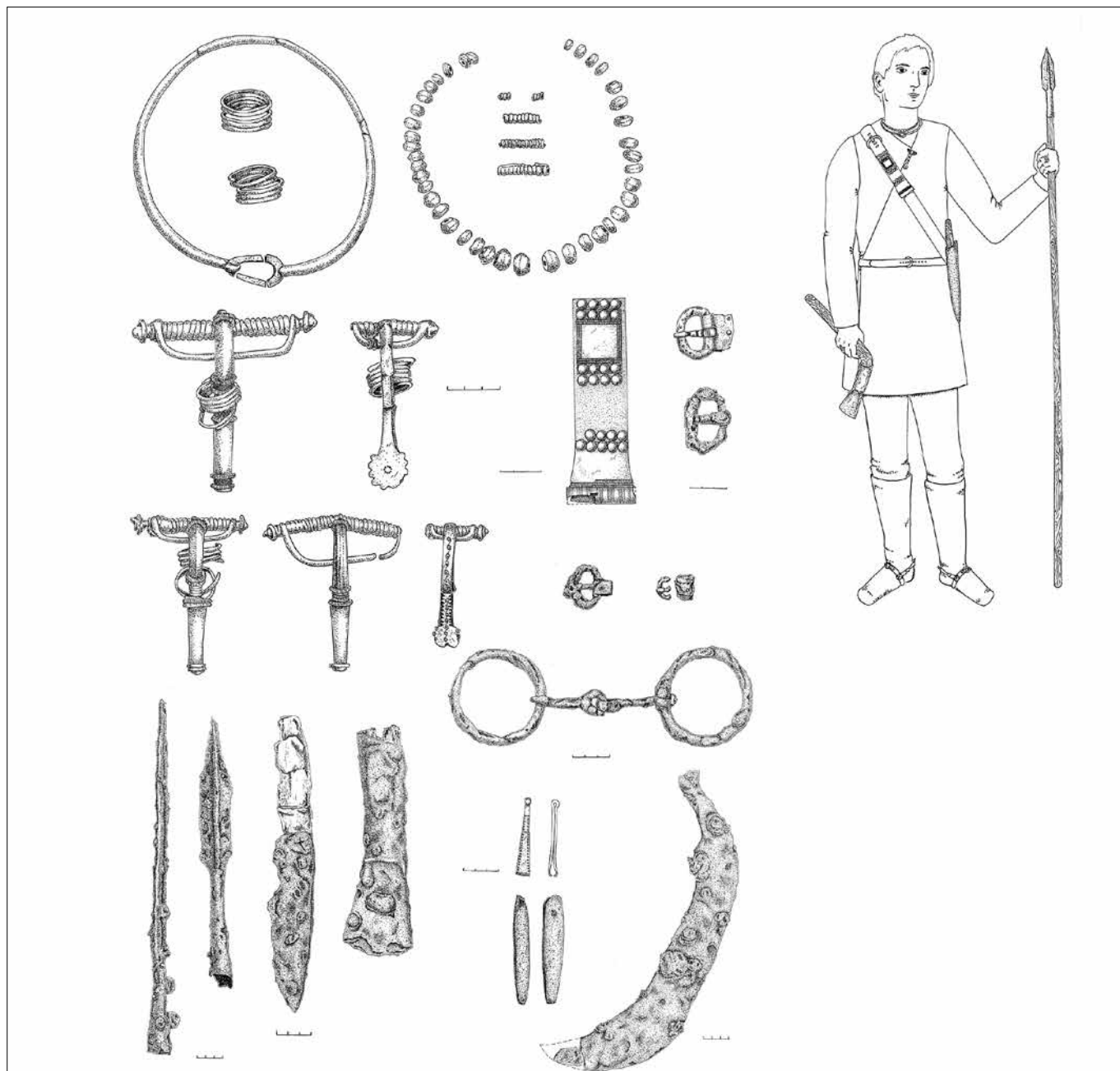
Galima būtų sakyti, kad romėnų atsikraustymo į Lietuvą datos ieškoję XV–XVII a. autoriai, būdami išsilavinę savo laikų žmonės, gerai išmanę Europos istoriją ir gan įdomiai ieškojo jos istorijoje tokių sukrėtimų, kurie, jų manymu, galėjo turėti įtakos ir Lietuvai. Bent dviem atvejais jie buvo teisūs – ir imperatoriaus Nerono valdymo, ir hunų vado Atilos karinės veiklos sukeltos bangos atsirito iki dabartinės Lietuvos teritorijos. Tą rodo ir archeologiniai tyrinėjimai, ir jau minėtas Plinijaus Vyresniojo tekstas.

XVI a. metraštininkas, Nerono laikus pasirinkęs Lietuvos istorijos atskaitos tašku, nors vadovavosi ir ne moksliniais argumentais, pataikė į iš tiesų svarbų baltų istorijoje perversmą padariusį imperatorių. Valdingo, aktyvaus, prabangą mėgstančio imperatoriaus Nerono laikais Roma plėtė savo akiratį ir prekybinius ryšius. Būtent dėl to kaip tik Nerono laikais romėnai atrado Baltijos jūros pakrantes ir užmezgė prekybinius ryšius su aisčiais.

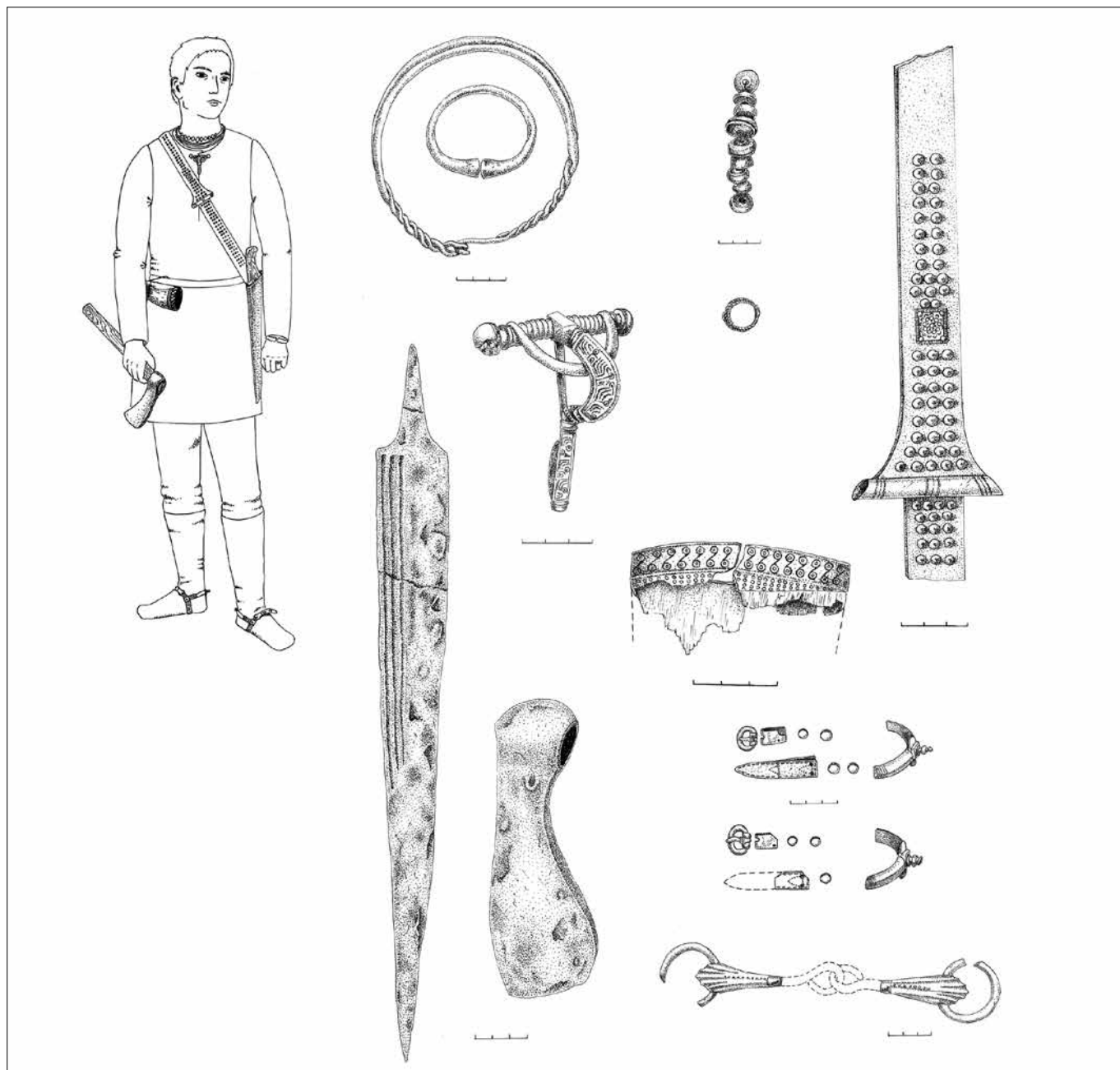
Tad atėjo laikas sugrąžinti Neroną į Lietuvos istoriją – tik šį kartą ne dėl Polemono II bėdų, o dėl Gintaro kelio atradimo.

Gintaro kelias

Kad šio prekybos kelio, mokslinėje literatūroje vadinamo Gintaro keliu, atradimas (tiksliau, pritaikymas Romos imperijos poreikiams) iš tiesų buvo epochinės reikšmės įvykis aisčių gentims, rodo archeologiniai duomenys. Dar 1986 m. archeologas Mykolas Michelbertas apibendrino duomenis apie Lietuvoje randamas Romos monetas: „Lietuvoje senojo geležies amžiaus kapinynuose rasta monetų nuo Nerono iki Treboniano Galo (251–253 m.) laikų“. Tiesa, interpretuodamas šį faktą, M. Michelbertas vadovavosi nuostata, kad romėniškos monetos į Lietuvą „galėjo patekti vėliau, t. y. po kelių dešimčių metų nuo kaldinimo“.***** Ši galimybė, be abejo, yra. Ji matyti ir iš to, kad viename kape kartais būna labai skirtingu laiku kaltų monetų. Tačiau Nerono vardas Plinijaus Vyresniojo tekste ir pas mus randamų seniausių Romos monetų sąrašo pradžioje labai jau įtartina sutampa. Neužmirškime ir kitų galimybių: monetas galėjo patekti į kapą netrukus po nukaldinimo,

Barzūnų karys raitelis pagal 5 kapo radinius: 1. Antkaklė su kabliuku ir kilpele; 2. Vėrinys iš gintaro karolių; 3–5. Lankinės žieduotosios segės; 6–7. Lankinės segės su žvaigždine kojele; 8. Perpetė kovos peiliui prilaikyti; 9–10. Diržo sagtys; 11–12. Geležiniai ietigaliai; 13. Geležinis įtvėriamasis kovos peilis; 14. Geležinis lanko pavidalo įmovinis kovos kirvis; 15–16. Diržo sagtys; 17. Geležiniai dvinariai žąslai; 18. Žalvarinis pincetas; 19. Akmeninis galąstuvus; 20. Geležinis dalgis. V. Šimėno tyrinėjimai, 1999, dail. S. Mikšaitė.

Ginklų bei papuošalų nešiosena pagal Vidgirių karinio elito atstovo 30 kapo medžiagą: 1. Storėjančiais galais apyrankė; 2. Antkaklė su kabliuku ir kilpele; 3. Įvijinis žiedas; 4. Vėrinys iš gintaro karolių; 5. Perpetė kovos peiliui prilaikyti; 6. Lankinė segė ilga kojele; 7. Kovos peilis; 8. Siauraašmenis pentinis kirvis; 9. Geriamojo rago apkalas; 10. Pentinai; 11. Dvinariai žaslai. V. Šimėno tyrinėjimai, 1986, dail. S. Mikšaitė.

ir net tos monetos, kurios pateko į kapą po kelių dešimtmečių, *galėjo* patekti į aisčių žemes iškart po jų nukaldinimo.

E. Jovaiša šią Romos monetų pasirodymo aisčių kapuose problemą ketina plačiau aptarti antrojoje „Aisčių“ knygoje. Savo išankstinėse tezėse jis vis dėlto išsakė nuomonę, kad romėnų monetas į kapus aisčiai pradėjo dėti labai greitai po jų nukaldinimo, gal net iškart po pirmosios Nerono laikų prekybinės ekspedicijos. Tyrinėtojas atkreipia dėmesį į tai, kad I a. monetos randamos visose aisčių žemėse ne tik Lietuvoje, bet ir Sembos-Notangos kultūroje (68–306 m.) bei kitur, be to, randamos visų, net trumpą laiką valdžiusių imperatorių monetos, o tai rodytų monetų srauto į aisčių žemes pastovumą. E. Jovaiša taip pat atkreipė dėmesį, kad į kapus dedamos monetos yra ne šiaip monetų radiniai, o su prekyba susijusios ideologijos poveikis laidojimo papročiams, kuris nusipelno ypatingo dėmesio.*

Apskritai E. Jovaiša savo darbuose jau seniai akcentuoja ypatingą gintaro prekybos svarbą aisčių visuomenės raidai.** Monografijoje „Aisčiai. Kilmė“ jis su Gintaro kelio funkcionavimu sieja pačios aisčių genčių sąjungos plėtrą. Šios sąjungos saugomų prekybinių kelių dėka romėniškas importas iš gintaro prekybos centro Vyslos žemupyje pasiekdavo tolimiausius aisčių pasaulio kampelius ir lėmė staigų kokybinį aisčių kultūros šuolį I amžiuje. Kaip pastebi E. Jovaiša, Nerono laikais atrastas Gintaro kelias lėmė didžiulius pokyčius visame aisčių pasaulyje ir paties to pasaulio ribų išsiplėtimą: „Neronas valdė tarp 54 ir 68 metų, o B1b periodo (40–70 m.) aisčių paminkluose ir ypač vėliau, tarp 70 ir 150 metų, Romos importo gausu Vyslos aisčių teritorijoje, Semboje-Notangoje, galindų paminkluose ir naujai besiformuojančiose aisčių kultūrose. Atkreipia dėmesį faktas, jog audringa aisčių plėtra nuo B1 iki C1b periodo, tarp 10 ir 260 metų, sutampa su Gintaro kelio galybės laikais. Visos naujosios ir sparčiai naujas teritorijas įsisavinančios aisčių kultūros buvo nuolat ir pakankamai maitinamos Gintaro keliu gabenamomis žaliavomis – variu, cinku, alavu. Spalvotųjų metalų kultūra kaip tik ir sudaro vieną iš aisčių kultūros skiriamųjų bruožų. Šią aisčių plėtrą lydėjo puikiai sutvarkytas tiekimas Gintaro keliu. Jis buvo sutvarkytas taip, kad spalvotieji metalai ir kitos prekės be trikdžių pasiekdavo aisčių kultūros skleidėjus įspūdingame Rytų Baltijos plote. Bet regimas ir kitas dėsniumas: apie C1b periodo pabaigą visos naujosios aisčių kultūros – Pilkapių, Nemuno Žemupio, Centrinės Lietuvos – pasiekė savo plėtros ribą, vėlesnis jų vystymasis jau nebuvo toks staigus ir audringas. Ir tai visiškai sutampa su Gintaro kelio pabaigos logika.“***

Didžioji aisčių migracija

Aisčiai, anot E. Jovaišos, susiformavo 1600 m. pr. Kr. kaip Vakarų baltų pilkapių kultūrą palikusi bendruomenė. Šiai net 16 šimtmečių Prūsijoje gyvavusiai kultūrai iš esmės priklausė nuo jos tik nežymiais regioniniais bruožais tesiskyrusios Veidinių urnų (Pamaryje, į vakarus nuo Vyslos), Sembos-Notangos bei Lietuvos ir Latvijos pajūrio kultūrinės grupės, kurios taip pat sietinos su aisčiais.****

I a. visų aisčių kultūrinių grupių areale įvyksta žymios permainos – nuo mirusiųjų deginimo pereinama prie nedeginimo, atsiranda vietinė juodoji metalurgija, o kartu prasideda didžioji aisčių migracija bei naujų kultūrų susidarymo procesas. Šiuo laikotarpiu dauguma aisčių atsiskė iki tol jiems taip būdingos pilkapių pylimo tradicijos, išskyrus nemažą grupę „disidentų“, pasitraukusių iš senųjų aisčių žemių ir apgyvendinusių Žemaitiją, Šiaurės Lietuvą ir Pietų Latviją bei sukūrusių čia naują Pilkapių kultūrą.

Didžiosios migracijos metu aisčiai, plėsdamiesi iš Prūsijos ir siauro Lietuvos ir Latvijos (Kuršo) pajūrio ruožo, apgyvendino didžiąją Lietuvos ir Latvijos dalį. Tuo metu susiformavusios ir išplitusios archeologinės kultūros ilgainiui davė pradžią istorinių laikų žemaičių, žiemgalių, sėlių, latgalių, jotvingių (sūduvių), galindų ir prūsų gentims.

Aisčių amatininkų vėrinys iš žalvarinių pakabučių. Dauglaukis, 54 moters kapas (150–220 AD). Vytauto Didžiojo karo muziejus. A. Užgalio nuotrauka.

* Jovaiša E. Romos kolonistai ir Didžioji aisčių migracija. Tezės, suformuluotos 2013 m. kovo 6 d. LR Seimo Konstitucijos salėje, monografijos „Aisčiai. Kilmė“ pristatyme.

** Jovaiša E. The Balts and Amber. Acta Academiae Artium Vilnensis. 2001, vol. 22, p. 149–156.

*** Jovaiša E. Aisčiai. Kilmė, p. 76.

**** Ten pat, p. 123–142.

Kamanų skirstiklis su pakabučiu (žalvaris). Vėluikiai, 3 kapas (400–450 m.). Tauragės „Santakos“ muziejus. V. Abrausko nuotrauka.

Atskiro dėmesio nusipelnė Rytų Lietuva – lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės lopšys. Pirmajame studijos „Aisčiai“ tome E. Jovaiša visą dėmesį sutelkė į aisčių kultūros centrą, o Rytų Lietuvai skyrė tik kai kurių preliminarinių pastabų. Jis atmetė dalies archeologų darbuose plėtotą tezę, kad lietuvių protėvių reikėtų ieškoti Brūkšniuotosios keramikos kultūroje. „Niekur ir niekaip nepaaiškinama, iš kur Brūkšniuotosios keramikos kultūros teritorijoje atsiranda lietuvių pilkapiai, niekaip nepaaiškinamas ir „paaiškinamas“ Brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimas dėl ekonominio gyvenimo ir visuomeninių santykių. Kurgi tie ekonominiai žlugimo rodikliai arba visuomeninio gyvenimo tyrinėjimų faktai? Jų tiesiog nėra, jų niekas tada neištyrė taip, kad jie taptų aiškiais kultūros išnykimo priežastimis.“* E. Jovaišos manymu, arčiau tiesos buvo dar Kazimiero Būgos išsakyta mintis, kad lietuvių protėviai į Rytų Lietuvą atsikėlė VI a. iš Dniepro baltų teritorijos.

Šiuo klausimu E. Jovaiša ketina plačiau pasisakyti antrajame savo studijos tome, kuriame turėtų išryškėti ir svarbus aisčių vaidmuo Rytų Lietuvos pilkapių kultūros genezėje. Taigi, šią kultūrą irgi turėtume laikyti aisčių palikimu, nors jos formavimasis yra bene sudėtingiausias iš visų aisčių kultūrų. Mat jau ligšioliniuose tyrinėjimuose, kuriuos apibendrino Vyktas Vaitkevičius, išryškėjo gana sudėtinga Rytų Lietuvos pilkapių kultūros formavimosi schema. III a. šioje teritorijoje atsiradę pirmieji pilkapiai su nedegintų mirusiųjų palaidojimais buvo aistiškų kultūrų – galindų, sūduvių ir Vielbarko – migracijos rezultatas.** V a. viduryje čia masiškai išplitęs mirusiųjų deginimo paprotys susijęs su tautų kraustymosi laikotarpiu neramumais, piliakalnių sunykimu ir, daugeliu atveju, pilkapynų atsiradimu atokiau nuo piliakalnių esančiose vietose.*** VI–VII a. sandūroje Rytų Lietuvos pilkapių kultūra patyrė dar vieną transformaciją ir įgavo galutinį pavidalą, kuriuo pasieks Lietuvos valstybės kūrimosi laikus. E. Jovaišos pastebėjimu, šis pavidalas yra jau nutolęs nuo vakarų baltų.****

Aisčiai: nuo prūsų iki estų

Iš didžiosios aisčių migracijos rezultatų galima padaryti svarbią išvadą, ieškant atsakymo į klausimą, kas gi buvo tie aisčiai? Dažnai šis etnonimas suvokiamas tik kaip senesnis prūsų vardo variantas. Nuo panašios prielaidos prasideda ir E. Jovaišos konstruojama aisčių samprata: aisčiai – tai vakarų baltai.

Tačiau per archeologinių kultūrų raidą pademonstravus beveik visų žinomų istorinių baltų kilmę iš vakarų baltų, išryškėjo fundamentalus aisčių bei prūsų netapatumas: prūsai susiformavo tik vakarinėje aisčių teritorijos dalyje, o šiaip aisčiai apima ir latgalius, gyvenusius šalia estų, kurių dabartinis vardas iš tiesų yra jų perimto aisčių vardo variantas.

Čia mes susiduriame su aisčių vardo „perdavimo“ dabartiniams estams problema. Gal tai nėra toks jau atsitiktinumas – tik viduramžių geografų dėka atsiradęs nesusipratimas, kaip iki šiol atrodė? Juk ir istorinio Kuršo šiaurinėje dalyje XIII a. gyveno finougriškai kalbantys žmonės – jų palikuonys dabar vadinami lyviais, bet anuo metu jie nebuvo skiriami nuo kuršių, nes politiškai priklausė kuršių konfederacijai. Ar negalėjo panašiai atsitikti ir su estais, kurie tam tikru laikotarpiu galėjo įsijungti į aisčių genčių sąjungą dėl politinių priežasčių ir, tai sąjungai suirus, paveldėti patį aisčių (estų) vardą (bent jau taip juos nuo X–XI a. vadinusį germanų akyste)?

Baltų „aukso amžius“ atskleidžia savo paslaptis

Marija Gimbutienė šį „romėniškąjį“ laikotarpį yra pavadinusi baltų kultūros aukso amžiumi. Ir vis dėlto viskas, ką apie šį laikotarpį iki šiol žinojome, iš esmės ir buvo archeologų randama aukšto lygio materialinė kultūra, kiek pajvairinta rašytinių šaltinių duomenų (visų pirma garsiojo Tacito pasakojimo apie gintaro pardavėjus aisčius) ir bandymų rekonstruoti baltų socialinę struktūrą, prekybinius ryšius ir atskirų archeologinių kultūrų

* Ten pat, 50 p.

** Вайткявичюс В. Нестеротипный взгляд на культуру сточнолитовских курганов. Працы гістарычнага факультэта БДУ. Мінск, 2008, вып. 3, p. 182; Jovaiša E. Aisčiai. Kilmė, p. 174.

*** Vaitkevičius V. Vienos teorijos pėdsakais, arba mirusiųjų deginimo paprotys Rytų Lietuvoje. Lietuvos archeologija, t. 27. 2005, p. 50.

**** Jovaiša E. Aisčiai. Kilmė, p. 119.

raidos bruožus. Bet visa tai neretai būdavo XX a. valstybinių sienų sukarpyta į sunkiai suprantamus fragmentus, mat kiekvienas archeologas stengėsi visų pirma nagrinėti savo valstybės archeologinius paminklus.

Pastaruoju metu vis stiprėja tendencija archeologiniuose tyrimuose įveikti dabartines valstybines sienas. E. Jovaišos monografijoje šis principas ne tik savaime suprantamas, bet ir leido rekonstruoti istorinę aisčių erdvę bei atkurti savo dinamiškumu politinei istorijai beveik prilygstančius daugiau kaip keturių šimtmečių aisčių istorijos puslapius.

E. Jovaiša net paskaičiavo, koku greičiu plėtėsi vienos ar kitos aisčių kultūros užimta teritorija atskirais savo raidos etapais. Antai didžiausia Lietuvoje aisčių kultūra – Pilkapių kultūra – 10–70 m. plito 272,7 kvadratinio kilometro per metus, 70–200 m. – 184 kvadratinio kilometro per metus, tarp 260 ir 300 m. – 75,4 kvadratinio kilometro per metus greičiu, o tarp 300 ir 450 m. ėmė mažėti 50,7 kvadratinio kilometro per metus greičiu.* Panaši raidos dinamika pastebima ir kitų aisčių kultūrų arealuose: „Išryškėjusi kultūrų plėtros dinamika liudija aiškų dėsningumą – visos jos itin sparčiai plečia savo teritorijas iki 300 metų, o vėliau jų plėtros greitis darosi ženkliai mažesnis ir stebima teritorijų mažėjimo tendencija.“** Didžiąją aisčių migraciją E. Jovaiša parodo visa serija žemėlapių, kuriuose aisčių teritorijos plitimas parodytas tiek dinamiškai, kiek tą dinamiką pajėgus atskleisti dabartinis archeologinių paminklų datavimas.

Kartu paaiškėja, kad iš aisčių kilo beveik visos istorinių laikų pradžioje žinomos baltų gentys. Aisčiams E. Jovaiša priskyrė ir iš Vyslos žemupio į pietryčius plitusią Vielbarko archeologinę kultūrą, nuimdamas nuo jos gotų istorijos „naštą“. Jo teigimu, Vielbarko kultūros aisčiai atvėrė baltams koridorių į tautų kraustymosi areną. Per šį koridorių baltai darė įtaką iš dalies gotiškai Černiachovo kultūrai, o galindų kariai, anot mokslinėje literatūroje žinomos hipotezės, galėjo, prisijungę prie gotų, nukeliauti iki pat Ispanijos.

Aisčiai ar gotai?

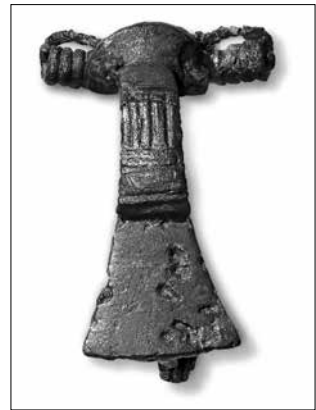
Iki šiol visi bandymai susieti aisčių archeologiją su to meto politinės istorijos verpetais sukosi apie baltų ir gotų santykius. Dar VI a. gotų istorikas Jordanas prie Vyslos „apgyvendino“, anot jo, iš Skandinavijos atvykusius, kurį laiką Vyslos žemupyje pagyvenusius ir toliau Juodosios jūros link pajudėjusius gotus. Pats Jordanas įsivaizdavo tai buvus II tūkstantmetyje prieš Kristų, tačiau mokslinė istoriografija seniai šiuos įvykius nukėlė į pirmuosius mūsų eros amžius.

Šiuolaikinė archeologija surado ir iš žemutinio Pavyslio į Juodosios jūros regioną keliaujančių gotų archeologinį pėdsaką – Vielbarko kultūrą, kuri susiformavo nedidelėje teritorijoje prie Vyslos II a. pr. Kr. (ankstyvoji jos fazė dar vadinama Oksyvo kultūra), o pirmaisiais amžiais po Kristaus apėmė visą buvusį Veidinių urnų kultūros, kurios gelmėse ji užsimezgė, plotą ir sparčiai plėtėsi, kol pasiekė dabartinės šiaurės vakarų Ukrainos teritoriją. Tolesnį gotų raidos etapą (nuo III a.) daugelis tyrinėtojų mato Černiachovo kultūroje (dabartinėse Ukrainos ir Rumunijos teritorijose). Pastaroji kultūra iš tiesų yra gotų ir jiems artimų ar jų įtakoje buvusių genčių palikimas.

Tiesą sakant, iki šiol baltų ir gotų santykių problematika buvo visų bandymų suistorinti šį rašytinių šaltinių gausa nepasižymintį baltų istorijos laikotarpį pagrindas. Gotų lokalizacija Pavyslyje buvo išeities taškas ir akademiškai konservatyvioms teorijoms, pasitenkinančioms baltų ir gotų kaimynystės interpretavimu (populiarios gotų postūmio baltų genčių judėjimui ir dalies baltų – visų pirma galindų – prisidėjimo prie gotų žygių idėjos),*** ir platiems romantiniams užmojams, tokiems kaip Aleksandro Račkaus, Česlovo Gedgaudo ar Jūratės Statkutės de Rosales bandymai paskelbti germanus gotus baltiška „gudų“ gentimi.****

Segė trikampe kojele su pasagos pavidalo pakabučiu (žalvaris). Dauglaukis, 51 kapas (150–220 m.). Vytauto Didžiojo karo muziejus. A. Užgalio nuotrauka.

Segė trikampe kojele (žalvaris). Dauglaukis, 12 kapas (150–220 m.). Lietuvos nacionalinis muziejus. K. Stoškaus nuotrauka.

* Ten pat, p. 178–179.

** Ten pat, p. 180.

*** Žulkus V. *Vakarų baltai gotų-gepidų migracijoje (I–IV a.). Lietuvininkų kraštas*. Kaunas, 1995, p. 74–107.

**** Račkus A. *Gudonai (gotai) lietuvių tautos giminaičiai*. Chicago, 1929; Gedgaudas Č. *Mūsų praeities beiškant. Mexico, 1972; Statkutė de Rosales J. Europos šaknys ir mes, lietuviai*. Vilnius, 2011.

Laipelinė klaipėdietiško tipo segė (žalvaris). Dauglaukis, 38 kapas (220–260 m.). Vytauto Didžiojo karo muziejus. A. Užgalio nuotrauka.

Tad didžiausias netikėtumas, kurį E. Jovaiša savo naujojoje studijoje pateikia visų šių teorijų šalininkams, yra tas, kad jis apskritai išbraukia gotus (ar „gudus“) iš žemutinio Pavyslio istorijos. Viena iš esminių E. Jovaišos išvadų skelbia, kad Vielbarko kultūra buvo viena iš istorinių aisčių kultūr drauge su Sembos-Notangos, Galindų, Vakarų Lietuvos, Nemuno žemupio, Centrinės Lietuvos kapinynų bei Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapių kultūromis. Vielbarko kultūra, kaip ir kitos aisčių kultūros, I–IV a. dalyvavo didžiojoje aisčių migracijoje ir plėtroje, teigia E. Jovaiša. Visos šios kultūros susiformavo baltų hidronimų plote ir tęsė ankstesnių bronzos ir ankstyvojo geležies amžiaus baltų kultūrų tradicijas.

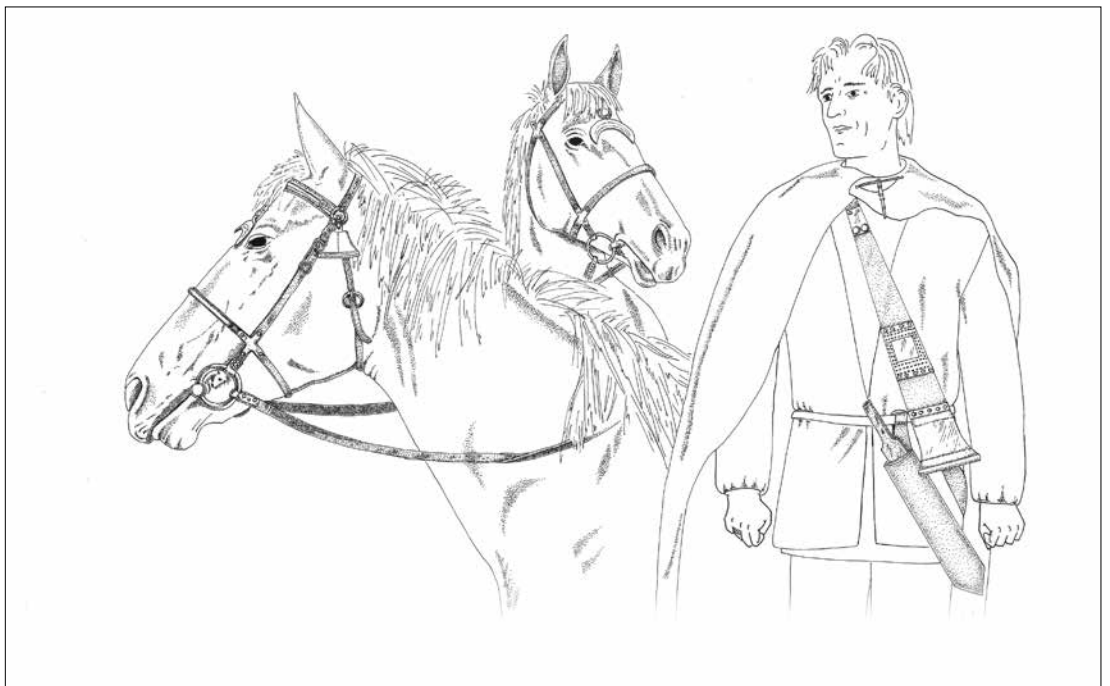
Tuo tarpu nuo germanų ši kultūra skiriasi. „Artimiausius germanus lugijus nuo Vielbarko žmonių skiria ir kiti gyvensenos komponentai, ypač keramika, – pastebi E. Jovaiša. – Yra žinoma, jog germanų lugijų puodai buvo žiesti, o Vielbarko, kaip ir kitų aisčių, keramika yra lipdyta. Tai neabejotinai ryškus aisčių ir germanų pasaulius skiriantis bruožas.“*

Šiaurinė gotų istorija – mitas?

Kaip ir kodėl iš Pavyslio „dingsta“ gotai? Ar galima lengva ranka išbraukti tą „faktą“, kuriuo rėmėsi ir iki šiol tebesiremia daugelis fundamentalių vokiečių, lenkų, rusų archeologų studijų, Vielbarko ir gotų vardus pavertusių beveik sinonimais?

Nėra jokios šiaurinės gotų istorijos, – atsako E. Jovaiša. Tai tik vienintelio Jordano labai lakoniškai nusakyta gotų kilmės legenda, kurią galėjo sukurti pats VI a. gotų istorikas, siekdamas kaip nors paaiškinti gotų kilmę. Tai sakydamas, E. Jovaiša remiasi naujausia, bet jau gana solidžia ir populiarėjančia gotų istorijos tyrinėtojų mokykla, kuri labai skeptiškai vertina ar tiesiog atmeta Jordano papasakotą gotų kelionės iš Skandinavijos per Pavyslį legendą (Maiklo Kulikovskio, Valterio Gofarto, Rolfo Hachmano, Folkerio Bierbrauerio darbai).

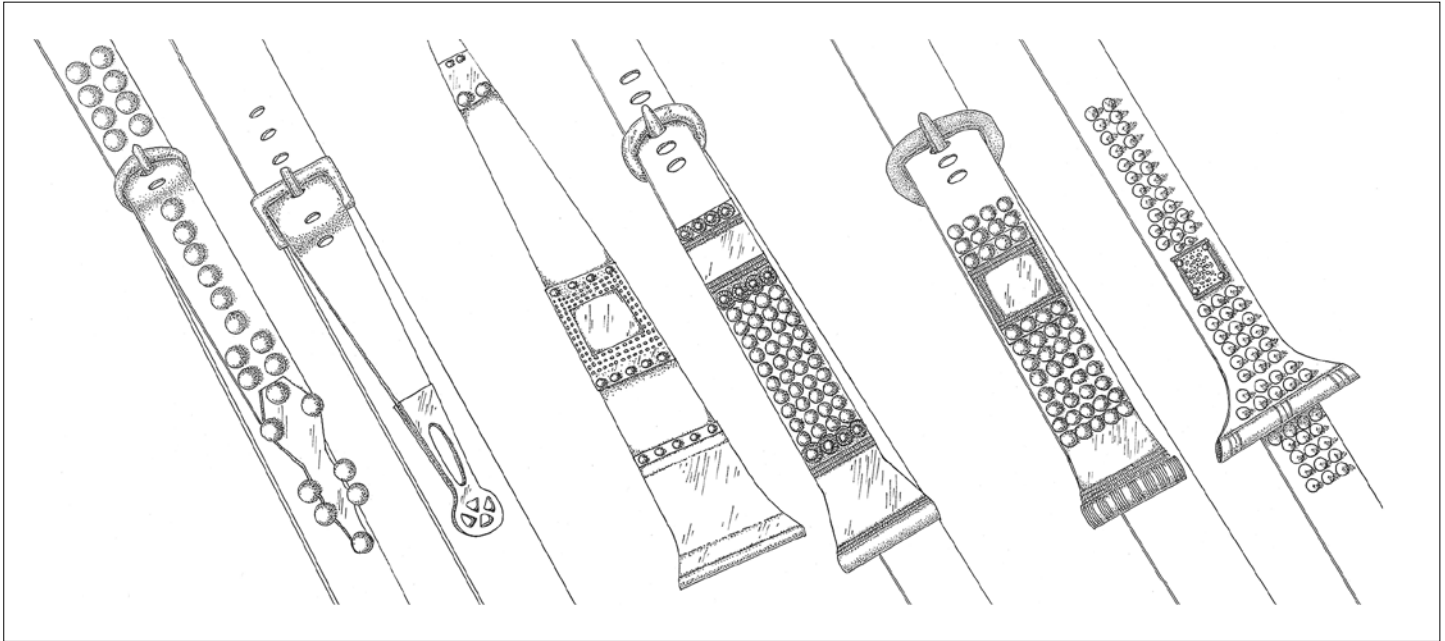
Pats Jordanas jokios šiaurinės gotų istorijos nepasakoja – jo veikale tėra keli sakiniai apie gotų atsikėlimą iš šiaurės, po kurių jis greitai „perkelia“ gotus į Juodosios jūros pakrančių ir Dunojaus žemupio areną, kurioje gotų buvimą nuo 238 m. jau patvirtina ir kiti istorijos šaltiniai.** Tacito I a. kažkur šiaurinėje dabartinės Lenkijos dalyje (bet ne prie jūros ir ne

Vėluikių karys raitelis pagal 3 vyro kapo medžiagą. E. Jovaišos tyrinėjimai, dail. S. Mikšaitė.

* Jovaiša E. *Aisčiai. Kilmė*, p. 156.

** *Ten pat*, p. 292.

Karinio elito perpečių formavimosi etapai pagal Nemuno žemupio laidojimo paminklų medžiagą. Ankstyvasis laikotarpis: 1. Šaukėnai (19 kapas); 2. Šaukėnai (35(1) kapas). Brandusis laikotarpis: 3. Vėluikiai (3 kapas); 4. Žviliai (47 kapas). Klasikinis laikotarpis: 5. Barzūnai (5 kapas); 6. Vidgiriai (23 kapas). E. Jovaišos 1981, V. Šimėno 1986 ir L. Vaitkunsienės 1983 metų tyrinėjimai, dail. S. Mikšaitė.

prie Vyslos žiočių) minimi gotonai iš argumento, tariamai patvirtinančio šiaurinę gotų lokalizaciją, naujojoje teorijoje virsta paprastu sąskambiu, kuris jei ir turi ryšį su Jordano versija, tai tik tokį, kad gotonų paminėjimas šiaurėje galėjo paskatinti Jordaną sukurti šiaurinę gotų kilmės legendą.

Galima įvairiai vertinti tokį kritišką požiūrį į Jordano pateiktą legendą. Galbūt neverta skubėti tą šiaurinę gotų kilmę besąlygiškai atmesti. Tačiau jos silpnybės ir legendinis pobūdis parodyti akivaizdžiai. O tai, net ir paliekant galimybę joje ieškoti „istorinės tiesos grūdo“, nebeleidžia žiūrėti į ją dogmatiškai, kaip į nepajudinamą tiesą. Net jei gotai atkeliavo iš šiaurės, tai nebūtinai per Pavyslį, kurį, beje, Jordanas apibūdina visai ne pagal gotų atsiminimus, o remdamasis Romos imperijoje turėtais geografiniais traktatais (tiesiogiai nurodo Klaudijaus Ptolemėjaus ir Pomponijaus Melos veikalus). Pagaliau net jei jie būtų keliavę per Pavyslį, tai nebūtinai bent kiek ilgiau ten būtų užsibuvę ir palikę savo archeologinę kultūrą.

Jeigu gi pažiūrėtume į vieną iš Jordano šaltinių – Klaudijaus Ptolemėjaus „Geografiją“, matytume, kad Pavyslyje jis iš tiesų mini etnonimą, panašų į gotų vardą – *gythones*. Tačiau jie yra ne Vyslos žemupyje, o aukščiau. Anot Klaudijaus Ptolemėjaus, visą Vyslos žemupį abipus upės užima venedai, o ir pati Vyslos įlanka Ptolemėjaus vadinama Venedų įlanka. Ptolemėjus venedus vadina didele gentimi, o toliau, kylant aukštyn palei Vyslą, nurodo ir mažesnes gentis – iš vienos pusės (vakarinės) – gitonai, iš kitos – „galindai ir sūdinai“.* E. Jovaišos sudarytame Ptolemėjaus laikų vakarų baltų kultūrų žemėlapyje aiškiai matyti, kad didžiausia archeologinė kultūra, užimanti visą Vyslos žemupį, yra Vielbarko kultūra, o jos kaimynai, kylant Vyslos upe aukštyn, iš vakarų yra germaniškoji Pševosko (lugijų) kultūra, iš rytų – baltiškoji galindų kultūra.** Kitaip sakant, visus atsakymus Ptolemėjus mums pateikia akivaizdžiausiu būdu: gitonai (tai visai galėtų būti gotai) yra gentis, priklausanti germaniškai Pševosko kultūrinei grupei (galbūt kaip lugijų sąjungos dalis), galindų kultūra, matyt, realiai yra „galindų ir sūduvių“ kultūra, na, o Vielbarko kultūros žmonės tegali vadintis venedais.

Segė trikampėje kojele (žalvaris). Dauglauskis, 41 kapas (70–150 m.). Vytauto Didžiojo karo muziejus. A. Užgalio nuotrauka.

* Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, t. 1, p. 150–151.

** Jovaiša E. Aisčiai. Kilmė, p.188.

Ponto karalystės sidabrinė moneta (56–57 m.). Dešinėje – imperatoriaus Nerono su laurų vainiku atvaizdas, kairėje – karaliaus Polemono II su diadema atvaizdas.

Laiptelinė segė (žalvaris).
Dauglakis, 6 kapas (150–
220 m.). Lietuvos nacionalinis
muziejus. K. Stoškaus
nuotrauka.

Venedai (arba venetai) yra daug ginčų kėlęs antikos laikų etnonimas. Tradicinį jo siejimą su slavais šiuolaikinėje istoriografijoje linkstama laikyti atgyvenusiu stereotipu. Pastaruoju metu vis drąsiau keliama baltiškoji šio etnonimo kilmė, atkreipiamas dėmesys ir į XIII a. Henrikui Latviui dar žinomus vendus prie Ventos upės (Kurše).*

Venetiškoji problematika vis dėlto neapsiriboja vien šiais faktais. Antikos autoriams, pradedant „istorijos tėvu“ Herodotu,** gerai žinomi venetai prie Adrijos jūros (kur ir dabar yra Venecija). Pastebėkime, kad anot Plinijaus Vyresniojo, būtent šių venetų žemėse baigiasi Gintaro kelias ir būtent Adrijos pajūrio venetai „pirmieji išgarsino“ gintarą.*** Venetai Gintaro kelio pradžioje ir pabaigoje – ar tai gali būti sutapimas? Jeigu ne, tai kas tai – gintaru prekiausių baltų venetų kolonija prie Adrijos jūros ar ilyrų venetų kolonija Pavyslyje, kurios vardas ilgainiui „persikėlė“ vakarinei aisčių genčiai? Į šiuos klausimus dar per anksti duoti atsakymus dėl paradoksalios priežasties: niekas į juos atsakymo dar neieškojo...

Paradoksu laikytina ir tai, kad Jordano gotų lokalizacija taip užtemdė Vyslos žemupio istoriją, kad ten liko nepastebėti net Ptolemėjaus akivaizdžiai paliudyti venetai. O kartu iš baltų tyrinėtojų akiračio iškrito Antikos pasaulyje garsiausia „barbarų“ gentis, kuri baltų praeities tyrinėtojams galėtų atverti naujas erdves...

Aisčių istorijos pamoka, arba galimybės, kuriomis pasinaudota

I amžiuje prieš Kristų Cicerono paleista frazė „istorija – gyvenimo mokytoja“ nepraranda savo aktualumo ir mūsų laikais, nors per pastaruosius du tūkstantmečius, prabėgusius nuo Cicerono laikų, ne taip jau daug rasime pavyzdžių, kai iš istorijos buvo sėkmingai pasimokyta. Ko galima pasimokyti iš aisčių istorijos?

Sumaniai organizuojama gintaro prekyba davė visapusiškų postūmių aisčių genčių sąjungai. Ji suklestėjo ekonomiškai, perėmė daug kultūrinių naujovių, apsirūpino spalvotųjų metalų žaliava, įgavo jėgų teritorinei plėtrai.

Visos į XIII amžių įžengusios baltų gentys yra kilusios iš aisčių genčių sąjungos. Tuo tarpu aisčių įtakos nepatyrę rytų (Dniepro) baltai VIII–IX a. ištirpo slavų jūroje (įdomi išimtis – rytų galindai, rytų slavų apsuptyje išlikę iki XII amžiaus, bet jų pavadinimas signalizuoja ryšį su neabejotinai aistiška vakarų galindų gentimi). Ar nebuvo Gintaro ke-

* Laučiūtė J. Tacito venetai = vakarų baltai? Faktai ir hipotezės. *Baltistica*, t. 44, Nr. 1, 2009, p.135–147; Karaliūnas S. Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose, t. 2. Vilnius, 2005, p. 321–446.

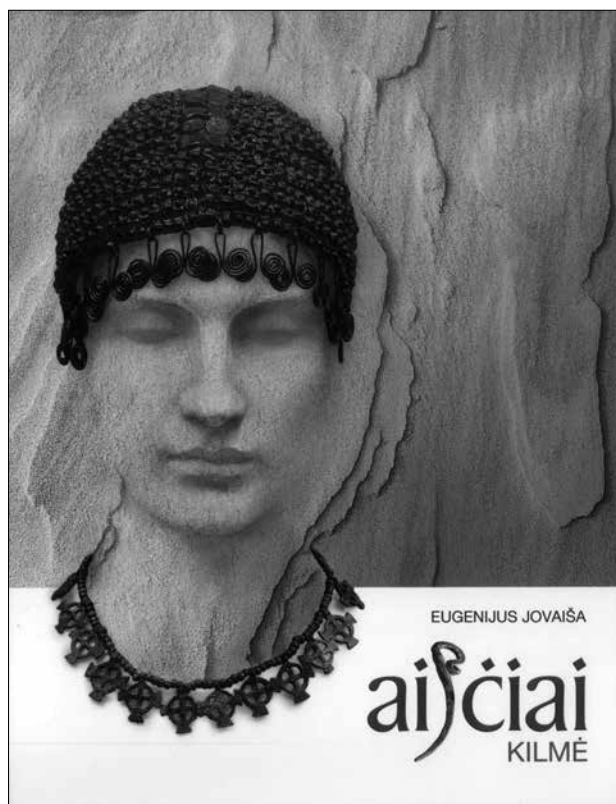
** Herodotas. *Istorija. Iš senosios graikų kalbos vertė J. Dumčius*. Vilnius, 1988, p. 83.

*** Gaius Plinius Secundus. *Naturalis historiae*, lib. XXXVII, XI:42.

lio klestėjimo laikai kaip tik tas metas, kai vakarų baltų – aisčių – pasaulis įgavo vidinės stiprybės, suformavo stiprias kultūrinės tradicijas, solidarumo jausmą, kurie padėjo išlikti dar ilgai po Gintaro kelio žlugimo?

Paradoksas, kad aisčiai savo stiprybę sėmėsi, vystymosi impulsus gavo iš Romos imperijos, kuri anaiptol nebuvo jokia altruistiška tolimų barbarų kraštų globėja. Nukariauti ir nutautinti buvo jos strateginis tikslas. Tačiau aisčiai buvo saugiu atstumu nuo šios imperijos, bendravo su ja per germanų kontroliuojamas žemes ir – prekiaavo. Patys germanai, kovodami su Romos imperija, paskatino romėnus ieškoti gintaro klodų toliau, nei jiems artimesnės vakarų germanų radimvietės. Aisčiai turėjo tai, ko reikėjo romėnams, ir buvo jiems nelengvai pasiekiami. Tokią strateginę poziciją jie ir sugebėjo maksimaliai išnaudoti. Ir ne tik tam, kad tiesiog apsirūpintų turtais, bet ir kad plėtotų savo visuomenę – tiek tiesiog teritoriniu požiūriu plėsdami savo genčių sąjungą, tiek ir kurdami ją vienijančią kultūrą.

Istorija mums visada ne tik siunčia išbandymus, bet ir siūlo vienokias ar kitokias galimybes. Tos tautos, kurios laiku pasinaudoja galimybėmis, gali išlaikyti ir išbandymus. Šis apibendrinimas tinka ir kitų istorinių laikotarpių vertinimui, o ir pamąstymams apie dabartį.

ATGIMIMAS

Nr. 1
1988
Rugsėjo 16

LIETUVOS PERSITVARKYMO SĄJŪDŽIO INFORMACINIS BIULETENIS

Kraštas, kurį iš savo protėvių paveldėjome, yra mūsų. Vadinam jį Lietuva ir norim, kad šis žodis iš pasaulio kalbos, iš jo žemėlapių neišnyktų. Rašom ir tariam jį kartu su kitais nemažiau vertais ir garbingais tautų ir valstybių vardais. Norim, kad ir kiti su pagarba mus ištartų.

Istorija, į kurią atsiremiam, yra mūsų istorija. Šviesos ir tiesos spindulys teapšviečia skurdžius ir garbingus, kraujuojančius ir sopulingus jos puslapius, senus ir naujus jos kultūros paminklus.

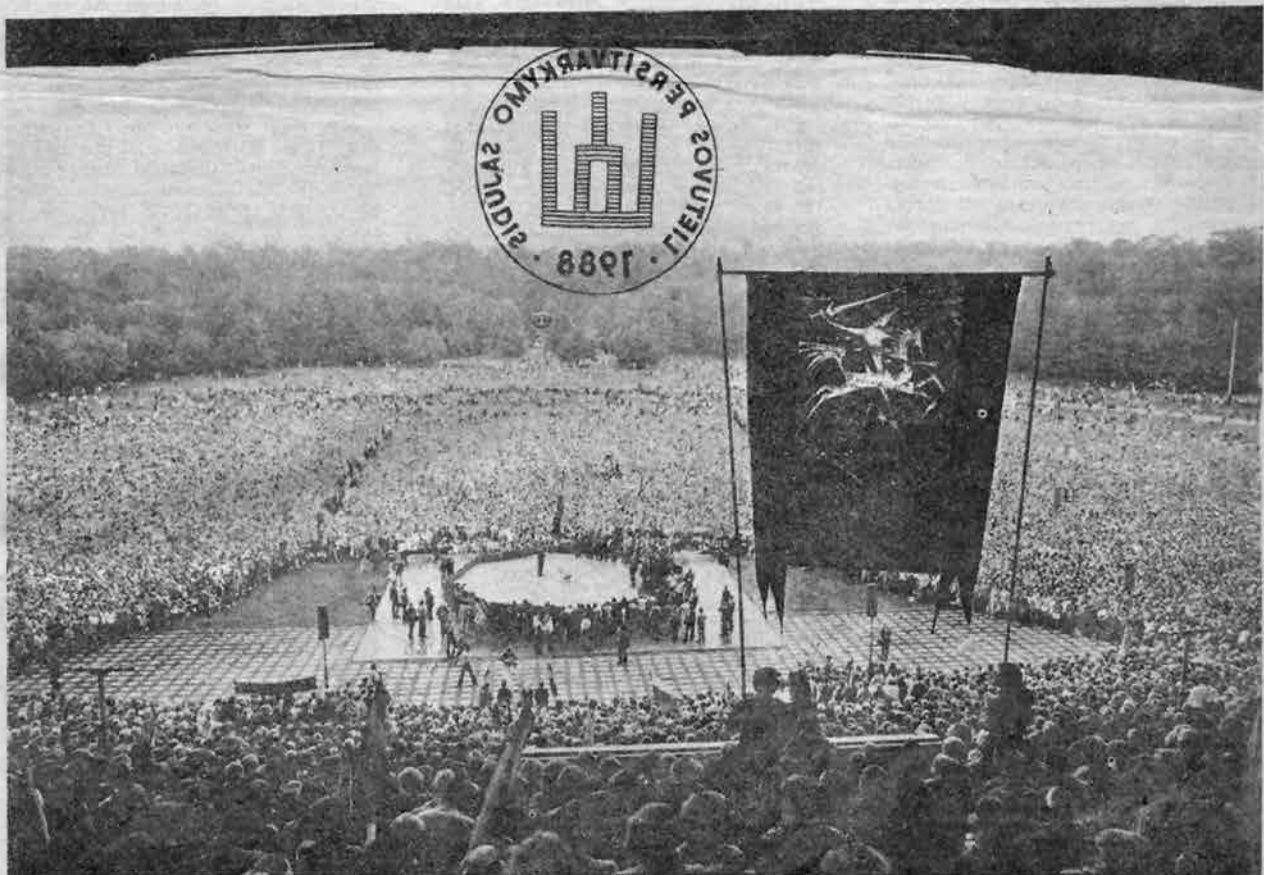
Kalba, kuria kalbam ir kuria didžiuojamės, yra mūsų kalba. Joje užtenka žodžių meilei ir neapykantai, džiaugsmui ir liūdesiui. Ji niekam negraso, ji nieko neatstumia. Kaip ir visos, ji nori gyventi.

Zmogus, kuris žiūri į mus, reikalauja tiesos ir teisingumo. Turi būti apsaugotas jo gyvenimas, darbas, kūryba, apgintas ir pagerbtas jo žmoniškumas, sąžiningumas, dora. Jo dvasios gėlė, jo būties vienkartybė teišsiskleidžia tarp mūsų ir mums.

Gamta, kurioj esam, yra mūsų, bet mes esame jos. Nuvalykime užterštas žalias jos akis, rūpesčiu ir globa apgaubkim visus jos pavidalus, visas jos broliškas formas.

Mes sveikinam Persitvarkymą, išlaisvinantį dvasią, mintį, darbą, kūrybą, ir po jo vėliavom — viešumo ir demokratijos vėliavom — siekiame atsinaujinti, atgimti žmogui ir tautai.

JUSTINAS MARCINKEVICIUS

Rugpjūčio 23 dieną Vingio parke Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio pakviesti susirinko apie 250 000 žmonių iš visos Lietuvos ir kalbėjo apie istorijos tiesą. Visas mitingo kalbas skelbiame šiame pirmajame mūsų laikraščio numeryje.

R. URBAKAVICIAUS nuotrauka

LINAS V. MEDELIS

„ATGIMIMO“, PIRMO IR NEPRIKLAUSOMO, FENOMENAS (1988–1990)

Šiomet sukanka ketvirtis amžiaus nuo „Atgimimo“ savaitraščio pirmojo numerio pasirodymo. „Atgimimas“ buvo vienas iš daugelio laisvės aušroje atsiradusių leidinių su panašiu ir visiškai skirtingu likimu.

Dokumentinės medžiagos apie Sąjūdžio spaudos kūrimąsi beveik nėra. Vienas kitas dokumentas gal ir užsilikęs Sąjūdžio spaudos darbuotojų stalčiuose. Mano aplankuose liko keletas raštelių, laiškų ir „Atgimimo“ bendrovės valdybos posėdžių protokolų kopijų.

2009 m. išleistas prisiminimų rinkinys „Atgimimas“. Pirmasis atkurtosios nepriklausomos Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai^{*}. Jame – keliolikos „Atgimimo“ redakcijos žurnalistų, to paties pavadinimo leidybos bendrovės vadovų, pagalbininkų prisiminimai.

Vaidos Jankauskaitės straipsnis, pernai paskelbtas „Knygotyroje“, jos pačios vertinimu yra pirmasis Sąjūdžio spaudos paveldo tyrimas, kuris Sąjūdžio istorijos ir spaudos paveldo aiškintojams galėtų būti atskaitos taškas išsamiesiems to laikotarpio tyrimams. Pasak V. Jankauskaitės, Sąjūdžio spaudos paveldas sukauptas trijuose Lietuvos archyvuose, vienuolikoje bibliotekų, devyniuose muziejuose ir dviejų privačių asmenų rinkiniuose.^{**} 1989 m. pabaigoje per „Atgimimo“ savaitraštį Lietuvos knygų rūmai kreipėsi į visus spaudos leidėjus prašydami siųsti leidinius išsaugojimui. Tuo metu Rūmai jau buvo suregistravę 172 leidinius ir leidinukus. Dar apie 23 leidiniai Knygų rūmams buvo žinomi, tik jų jie neturėjo.^{***}

Taigi laikraščiai išliko. Neiškilo redakcijų vidaus gyvenimo archyvų.

„Sąjūdžio žinos“ buvo pradėtos leisti anksčiausiai – 1988 m. birželį, „Kauno Aidas“ – rugpjūtį, „Atgimimo“ pirmas numeris pažymėtas rugsėjo 16 d. data („Mažoji Lietuva“ – 1989 m. vasarį). Didelio tiražo Sąjūdžio leidinių pasirinktu laikotarpiu nėra daug. „Atgimimas“ lieka kokybiškai solidžiausias, didžiausio tiražo ir ganėtinai pastovaus periodiškumo leidinys, tuo metu nesunkiai konkuravęs su oficialia partine spauda.

O 1990-ieji jau buvo Sąjūdžio spaudos lūžio ir kritimo pradžios metai. Jau 1989 m. viduryje kaip blogas ženklas buvo tai, kad Sąjūdžio Kauno Taryba iš pareigų pašalino nuo pirmojo numerio „Kauno aidui“ vadovavusį Vidmantą Valiušaitį dėl Tarybos nurodymų

^{*} „Atgimimas“. Pirmasis atkurtosios nepriklausomos Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai“. Vilnius, 2009.

^{**} Jankauskaitė V. Sąjūdžio spaudos paveldas Lietuvoje. Knygotyra, 2012, Nr. 59.

^{***} Atgimimas, 1989 m. lapkričio 1–3 d., Nr. 39 (59), p. 8.

ignoravimo. 1990 m. rugsėjo viduryje šalia savaitraščio „Mažoji Lietuva“ pradėtas leisti dienraštis „Vakarų ekspresas“ suskaldė kolektyvą ir tapo faktišku „Mažosios Lietuvos“ konkurentu, globojamu „Respublikos“ dienraščio. Vėliau jis ir pereina broliams Tomkams. „Respublika“, pradėtas leisti kaip Sąjūdžio dienraštis, pradeda skelbtis nuo jo nepriklausomu ir net jam opozicišku, o neilgai trukus ironiškai prisistato kaip „TTL koncernas“ (Tomkus, Taraila, Lingys); „Atgimimas“ taip pat jau nebe Sąjūdžio, o Sąjūdį remiąs savaitraštis, tačiau „Atgimimo“ bendrovės direktorių ir šio savaitraščio redaktorių metų viduryje iš visų pareigų išmeta ne Lietuvos Sąjūdžio Taryba, o vienu balsu nubalsavęs kolektyvas. Gegužės pradžioje pasirodęs „valstybės laikraštis“ „Lietuvos aidas“ oficialiai remiamas Seimo ir finansuojamas Vyriausybės – tai rodo, kad iš esmės Sąjūdžio spaudos, kaip nepriklausomo judėjimo spaudos, era baigėsi. (Vytautas Landsbergis apie „Lietuvos aidą“, tarsi atsiribodamas nuo kitų, yra kalbėjęs maždaug taip: jau turime savo laikraštį).

Kopijuojamoji ir spaustuvinė spauda: technika ir technologijos

Nelegalios kopijuojamosios spaudos centras kūrėsi Vilniuje, Fizikos institute. Petras Vaitiekūnas, vienas šios spaudos organizavimo virtuozų ir vadovų, teigia, kad Vilniuje (t. y. ne tik institute) 1988–1990 metais 54 TSRS miestams, 63 demokratiniams judėjimams, partijoms ir organizacijoms buvo spausdinami 158 laikraščiai, žurnalai, kiti leidiniai. Bendras rinkiminių kampanijų medžiagos tiražas Rusijai, Baltarusijai, Ukrainai jo skaičiais siekė keletą milijonų. Steigiamajam Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio suvažiavimui „Sąjūdžio žinios“ išspausdintos 70 tūkst. tiražu.*

P. Vaitiekūnas yra samprotavęs, kodėl KGB nenutraukė masinio antisovietinių leidinių spausdinimo, nors puikiai žinojo, kad tai vyksta Vilniaus centre. Praktiškai būtų pakakę pakeisti kopijavimo patalpų durų spynas. Cituoju jo žodžius: „Manau, kad labai dideli pinigai buvo viena tų objektyvių priežasčių, kodėl saugumas ir sovietinė valdžia užmerkavo akis. Suveikė visiškai logiškas ir paaiškinamas žmogiškasis siekis pasipelninti faktorius“**. Tie dideli pinigai ėjo per platinimą ir užsakymus. Nėra reikalo kalbėti apie bendravimą su KGB kaip organizacija. Iš kovos už Nepriklausomybę pelnėsi paskiri asmenys.

Vienas „Mažosios Lietuvos“ įkūrėjų ir kurį laiką laikraščiui vadovavęs Rytas Staselis rašė „Vakarų eksprese“: „Ryšiais su KGB jau lygiai taip pat sėkmingai dabar galima apkalinti visus, kurie yra bent kiek prisidėję prie Sąjūdžio laikais leistos neformalios spaudos: „Sąjūdžio žinių“, „Kauno aidą“ ar „Mažosios Lietuvos“. Mat praktiškai visus pusiau legalius kserokopinius leidinius tuo metu Vilniuje daugino ir leido į pasaulį vėliau nužudytas verslininkas Rimantas Grainys bei keli jo partneriai – KGB darbuotojai, vėliau tapę verslininkais ir dabar tvirtinantys, jog pirmuosius savo milijonus užsidirbo iš Sąjūdžio spaudos... Tai tikri faktai“. Jis retoriškai klausia: „Ar šiandien, po septyniolikos metų (straipsnis skelbtas 2008 m. pavasarį – L. V. M.), atsiras šventuolių, norinčių Sąjūdžio spaudos leidėjams dėl tokios „nuodėmės“ pateikti sąskaitas?“***.

Kopijuojamoji spauda turėjo spartos pranašumą, tačiau tik mažos apimties ir palyginti nedidelio tiražo leidiniams (tai, ką kalba P. Vaitiekūnas, veikiausiai yra išimtis nei taisyklė). Didesnis tiražas arba keliolikos puslapių leidinys negalėjo būti greitai išspausdintas vienu dauginimo aparatu. Tipografinio laikraščio kelias buvo ilgesnis ir reikalavo didesnio profesinio pasirengimo. Teoriškai, o tai buvo visų spaustuvėse spausdinamų laikraščių siekiamybė, informacijos kelias nuo stalo redakcijoje iki spaustuvės tuo metu atrodė taip: žurnalisto rašinys ranka > mašininkė > žurnalistas > stilistas kalbos redaktorius > mašininkė (jeigu klaidų būdavo randama daug) > laikraščio redaktorius > atsakingasis sekretorius > laikraščio redaktorius > išleidėjas > spaustuvė.

Sunku, o kartais ir neįmanoma būdavo nedelsiant atsiliepti į nuolat besikeičiančius įvykius. Štai „Atgimimo“ vyriausiojo redaktoriaus Romualdo Ozolo nuomone, laikraštis

* Vaitiekūnas P. *Sąjūdžio spauda SSRS // Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991. Kaunas, 2010, p.107–123.*

** Vaitonis S. *Kovo 11-osios išvakarėse Sąjūdį skaldė tarpusavio rietenos. 15 min.lt, 2012 m. kovo 10 d.* [<http://www.15min.lt/naujiena/zinios-gyvai/istorija/kovo-11-osios-issvakarese-saju-di-skalde-tarpusavio-rietenos-582-202428>].

*** Staselis R. *Sąjūdžio spaudą taip pat leido KGB. Vakarų ekspresas, 2005 m. kovo 26 d.* [<http://www.ve.lt/naujienos/nuomones/nuomones/sajudzio-spauda-taip-pat-leido-kgb-392910/print.1>].

turėjo nuolat ne tik reaguoti ir atspindėti, bet ir tarytum metraštis registruoti visus į laisvę vedančius įvykius ir reiškinius. Tokios idealistiškos užduoties savaitraštis įvykdyti negalėjo. Štai nuo penktojo numerio pradedama spausdinti Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo medžiaga. Pirmajame puslapyje R. Ozolas žada: artimiausi „Atgimimo“ numeriai bus skirti suvažiavimui ištisai. Bet jau septintajame numeryje į pirmą puslapį iškyla LPS Seimo sesijos medžiaga, toliau spausdinamos sesijoje priimtose rezoliucijos ir Lietuvos TSR Konstitucijos projektas, kurio 7 straipsnis vadinasi „Lietuvos TSR – suvereni valstybė TSR Sąjungoje“. Suvažiavimui skiriami du puslapiai iš aštuonių. Aštuntajame ir devintajame numeryje dar spausdinamos suvažiavime sakytos kalbos. Dešimtas numeris iš LKP CK spaustuvės vėl grąžinamas į M. Šumausko spaustuvę (o taip būdavo, kai tik Sąjūdis susipykdavo su kompartija) ir gyvos medžiagos yra tiek, kad Sąjūdžio kalbų dėstymui vyr. redaktoriaus pavaduotojų sprendimu nebelieka vietos. Vėliau suvažiavimo medžiagos spausdinimas nebuvo atnaujintas. Istorija savo įamžinimą visada palieka tolesnei atečiai.

Redakcijos formavimas. Žurnalistai ir žurnalistika

Apie laikraščius galima spręsti iš jų vadovų biografijų taip pat, kaip apie teatrą iš jo režisieriaus. Trumpai pristatysiu Sąjūdžio tipografinės spaudos vadovus (1988–1990 m., šaltinis – Vikipedija).

„Atgimimas“: Romualdas Ozolas (amžius 1988-aisiais, 56 m.) – filosofas, „Atgimimo“ įkūrėjas, ankstesnė patirtis spaudoje – redakcija „Kultūros barai“, leidykla „Mintis“; Linas V. Medelis (37 m.) – vyr. redaktoriaus pavaduotojas, žurnalistas, ankstesnė patirtis spaudoje – skyriaus vedėjas žurnaluose „Mokslas ir gyvenimas“, „Jaunimo gretos“; Audronė Urbonaitė (34 m.) – vyr. redaktoriaus pavaduotoja, lituanistė, ankstesnė patirtis spaudoje – skyriaus vedėja savaitraštyje „Kalba Vilnius“; Rimvydas Valatka (32 m.) – vyr. redaktorius, istorikas pedagogas, ankstesnė patirtis spaudoje – laikraščio „Tarybinis pedagogas“ redaktorius, „Valstiečių laikraščio“ korespondentas, laikraščio „Tiesa“ darbuotojas Informacijos skyriuje, savaitraščio „Gimtas kraštas“ vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas.

„Kauno aidas“: Vidmantas Valiušaitis (32 m.) – filologas, laikraščio įkūrėjas ir pirmasis jo redaktorius (apie metus), ankstesnė patirtis žurnalistikoje – Lietuvos radijo korespondentas Kaune, žurnalo „Nemunas“ meno skyriaus redaktorius; Rolandas Paulauskas (34 m.) – redaktorius, žurnalistinė patirtis – nėra.

„Mažoji Lietuva“: Gintaras Tomkus (28 m.) – redaktorius, nebaigtos žurnalistikos studijos, ankstesnė žurnalistinė patirtis – dienraščio „Tarybinė Klaipėda“ atsakingojo sekretoriaus pavaduotojas; Kęstutis Oginskas (29 m.) – redaktorius, žurnalistas, to paties dienraščio korespondentas.

„Respublika“: Vitas Tomkus, žurnalistas (32 m.), patirtis – satyrinio žurnalo „Šluota“ skyriaus redaktorius; Vitas Lingys, žurnalistas (28 m.), patirtis – „Komjaunimo tiesos“, „Vakarinių naujienų“ korespondentas; Rytis Taraila (36 m.), nebaigtos žurnalistikos studijos, patirtis – laikraščių „Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“, „Vakarinės naujienos“ korespondentas – visi trys dienraščio steigėjai ir redaktoriai lygiomis teisėmis.

Šie žmonės buvo visų minėtų leidinių pradininkai, o dažniausiai ir pirmieji vieninteliai darbuotojai, statę ir lipdę savo Sąjūdžio leidinius. Žodis „savo“ čia nėra klaida: daugelis šių žmonių, pasiaukojamai dirbę Sąjūdžio ir Lietuvos labui, į tuos leidinius žvelgė būtent kaip į savo ir nuo savęs neatsiejamus.

Redakcijos kūrėsi iš noro paremti Sąjūdį, dėl galimybės pasireikšti laisva/laisvesne mintimi, taip pat ir dėl saugumo. Šalia Sąjūdžio buvo saugiau, ypač jam sutvirtėjus, nes KGB grėsmė vis dėlto egzistavo (tačiau KGB laikraščiams atvirai netrukdytų, galima spėti, jog vienas kitas redakcijos bendradarbių buvo infiltruotas). Greičiau įsibėgėjo leidiniai, kūrėsi arba išaugę iš valstybinių redakcijų – galima sakyti, jog „Tarybinė Klaipėda“ „pagimdė“

„Mažąją Lietuvą“, o „Minties“ leidykla – „Atgimimą“. „Mažosios Lietuvos“ jaunimas leido laikraštį ir glaudėsi prie Klaipėdos oficiozo, kol redaktoriaus nebuvo išprašyti. Bene pasakutinis savaitraščio redaktorius R. Staselis prisimena: „Susibūrėme iš esmės atsitiktinai. Mes su Arvydu Jockumi „Tarybinės Klaipėdos“ dienraštyje atlikome gamybinę praktiką. Čia mus pasivijo Sąjūdis. Redakcijoje dirbo jaunų žurnalistų, kurie susibūrė į branduolį: Gintaras Tomkus, Kęstutis Oginskas, Raminta Cesiulienė, Alvydas Ziabkus, Gintaras Šikšnius, Vytautas Kudarauskas, Jūratė Ašmontaitė, etc“. Iniciatorius buvo Gintaras Tomkus: „Jis po pirmųjų Sąjūdžio grupės Klaipėdoje susibūrimų pradėjo maketuoti laikraštuką, kurį kažkodėl banaliai pavadino „Persitvarkymo naujienos“.*

Pirmąjį „Atgimimo“ numerį rengė aštuoni „Minties“ leidyklos darbuotojai, paprašyti pagelbėti leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojo R. Ozolo. Filosofijos redakcijos redaktorius Antanas Rybelis prisimena, jog leidykla kaip leidėja ėmėsi atsakomybės tik už du pirmuosius numerius. Nuo trečiojo numerio leidyba, pasak jo, buvo perduota Sąjūdžiui.** Sąjūdis teisiškai dar neegzistavo, todėl manytina, kad trečiajam numeriui spausdinti LKP CK leidyklos spaustuvėje pakako telefono skambučio iš LKP CK propagandos skyriaus. Kita vertus, kiek pamenu, „Minties“ leidykla ir toliau teikdavo formalius užsakymus spausdinti laikraštį spaustuvėje ir niekada nesikišo į laikraščio leidybą. R. Ozolas prisimena, kad vyriausiasis leidyklos redaktorius Edmundas Juškys neprieštaravo, kad „Atgimimas“ būtų leidžiamas „Minties“ bazėje, o direktoriaus pavaduotojas gamybos reikalams Julius Niedvaras su šiuo leidiniu siejo planų viršijimo, taigi ir atlyginimų didinimo, viltis“. „Mintis“ tapo „Atgimimo“ gimtavieta.*** Be to, „Atgimimo“ vyr. redaktorius buvo oficialiai patvirtintas partijos Vilniaus miesto komiteto biure (1988 m. rugpjūčio 22 d.). Tačiau masinės spaudos leidimo liudijimą Nr. 028 „Atgimimo“ leidybos bendrovei leisti savaitraštį „Atgimimas“ (kitiems bendrovės leidiniams tokie leidimai buvo išduoti kiekvienam atskirai) Spaudos kontrolės valdyba išdavė tik 1990 m. kovo pabaigoje su tokio reglamentavimu: periodiškas – vieną kartą per savaitę, kalba – lietuvių, apimtis – 4 sp. lankai, platinimo vieta – Lietuva ir užsienio valstybės. Iki tol tokio leidimo nereikėjo, o pati valdyba 1996 metais buvo panaikinta kaip sovietinis rudimentas.

Toliau leisti „Atgimimo“ neatėjo nė vienas pirmąjį numerį rengusių „Minties“ darbuotojų. Mano paties pareiškimą priimti į darbą „Atgimimo“ redakcijoje R. Ozolas vizavo sučiuptas už skverno jau skirstantis delegatų į TSKP konferenciją Maskvoje palydų mitingui. Jis pasirašė padėjęs pareiškimo lapą ant Literatų kavinės palangės, nors toks dalykas kaip „Atgimimas“ juridškai neegzistavo, taigi juridškai neegzistavo ir Ozolas – vyriausiasis redaktorius. Kita darbuotoja, Audronė Urbonaitė, buvo priimta panašiai ir kiek anksčiau. Visi techniniai, tiekimo, apskritai redakcijos formavimo darbai atiteko „vieninteliam redakcijos vyrui“ (jei neskaitytume R. Ozolo).

Taip prasidėjo redakcija – ne nuo eilinių, o nuo „generolų“, dviejų pavaduotojų: L. V. Medelio ir A. Urbonaitės. Savaitraščio redkolegija buvo paskelbta jau pirmajame numeryje. Manau, ji turėjo atlikti ne tik garbės, bet ir saugiklio nuo galimų sankcijų vaidmenį (joje žinomos Lietuvai pavardės: Antanas Buračas, Virgilijus Čepaitis, Bronislovas Genzelis, Bronislovas Kuzmickas, Vytautas Landsbergis, Justinas Marcinkevičius, Zigmas Vaišvila ir, suprantama, R. Ozolas). Mano žiniomis, redkolegija nebuvo susirinkusi nė karto.

Kviečiami patyrę žurnalistai į redakciją nėjo. Priežasčių galėjo būti keletas: 1) žurnalistika buvo viena labiausiai ideologizuotų profesijų visame sovietiniame lageryje, Lietuvos žurnalistikoje vadinamoji pertvarka smarkiai vėlavo, nepalyginamai atsilikdama nuo Rusijos centrų publicistikos; to ženklas yra ir tai, kad Lietuvos TSR žurnalistų sąjunga viena paskutiniųjų atsiskyrė nuo Maskvos; 2) „Atgimimas“ negalėjo suteikti jokių socialinių garantijų, jo paties egzistavimas nebuvo garantuotas; 3) žurnalistai palaipsniui vis laisviau galėjo reikštis ir savuose leidiniuose.

* Staselis R. Atsakymai į L. V. Medelio klausimus apie „Mažosios Lietuvos“ leidybą 1988–1990 metais. Autoriaus archyvas.

** Rybelis A. „Atgimimo“ užgimimas // „Atgimimas“. Pirmasis atkurtosios nepriklausomos Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai, p. 24–27.

*** Ozolas R. Pirmasis atgimstančios Lietuvos savaitraštis // Ten pat, p. 11.

R. Staselis prisimena: „Vos vienas kitas „ML“ bendradarbis turėjo AM (aukštosios mokyklos – L. V. M.) baigimo diplomą. G. Tomkus tuo metu tikrai ne, A. Ziabkus – ne, mes du studentai – savaime suprantama – ne. Iš aktyviausių gal tik K. Oginskas buvo formaliai išsimokslinęs ir tą faktą galėjo paliudyti popierium“.*

„Atgimimo“ darbuotojų kvalifikacija nebuvo geresnė, tad redakciją užpildė ką tik baigęs arba dar tebestudijuojantis (daugiausia filologiją ir žurnalistiką), greitai praktinės žurnalistikos pradmenis perpratęs jaunimas.

Apie tai galima spręsti iš įvairėjančios tematikos, aktualėjančių temų, dažnėjančių komandiruočių į Lietuvos regionus, TSRS centrus, Maskvą, Leningradą, Užkaukazės respublikas. Pirmųjų redakcijos darbuotojų pavardės (R. Ozolo, A. Urbonaitės) „Atgimime“ pradėtos skelbti penktajame numeryje, o nuo 26-ojo – skelbiami visi kūrybiniai darbuotojai.

„Atgimimo“ struktūra: redakcijos, leidybos bendrovė

Pirmųjų „Atgimimo“ numerių tiražai (du numeriai po 30 tūkst. egz.) buvo išgraibstomi taip greitai, kad didesnės sandėliavimo patalpos arba platinimo tarnyba nebuvo reikalinga. Tačiau nuo trečiojo numerio trigubai – iki 100 tūkstančių – išaugęs tiražas sukėlė problemų: sandėliavimo, paskirstymo, pinigų surinkimo ir saugojimo, atlyginimo už darbą. Juk „Atgimimas“ buvo pradėtas leisti visuomeniniais pagrindais, niekas jokio atlyginimo negavo ir nereikalavo. Pagalbininkai dirbo savo darbovietėse ir naudojosi tuo, kad jų vadovai žiūri pro pirštus, kaip Sąjūdžio ir Lietuvos labui dirbantys žmonės nebeatlieka savo tiesioginių pareigų. Du pavaduotojai, nutraukę ryšius su ankstesnėmis darbovietėmis, porą mėnesių, galima sakyti, gyveno pusbadžiu.

A. Mickevičiaus bibliotekos darbuotojas Vitalijus Zaikauskas registravo besikuriančias Persitvarkymo Sąjūdžio rėmimo grupes visoje Lietuvoje. Kažkaip savaime ėmėsi ir visų LPS laikraščių platinimo. Todėl biblioteka natūraliai tapo spaudos „sandėliu“ ir paskirstymo punktu tol, kol tas netrukdyt bibliotekos darbui. V. Zaikauskui teko atidaryti ir sąskaitą taupomojoje kasoje (dabar sakytume – banke). Platinimo grupės perėmimas „Atgimimo“ žinion buvo natūralus: redakcijos darbuotojai skurdo, platintojai taip pat, nes nedrįso imti pinigų savo reikmėms ir gyveno skolon, giminaičių bei draugų sąskaita. Laikraščio išleidimui taip pat reikėjo pinigų (tik keletui numerių turėjome finansines „Minties“ garantijas). Teko imtis atsakomybės, ir Medelio Lino Virginijaus, Petro s., vardu išrašytoje banko sąskaitoje pinigų įplaukos atrodė taip: 1988 m. gruodžio 5 d. – 5 rubliai, gruodžio 7 d. – 1 000 ir tą pačią dieną – 100 tūkst. rublių. Ta suma reiškė, kad platinimo tarnyba visiškai perėjo „Atgimimo“ žinion, sąskaita nuolat buvo papildoma mažesnėmis sumomis.

Laikraščio finansinė nepriklausomybė leido savarankiškai spręsti daugelį veiklos problemų, mokėti savo darbuotojams atlyginimus, po savo sparnu priglausti kitus leidinius, tapti organizacija, ne pavaldžia Sąjūdžiui, o veikti šalia jo kaip laisvam partneriui, palai-kančiam jo idėjas.

Palyginimui iš R. Staselio prisiminimų: „Mažosios Lietuvos“ buhalterija ir savaitraščio priklausomybė buvo Sąjūdžio Klaipėdos Tarybos kompetencija. Laikraštis buvo leidžiamas, platinamas, tačiau pinigai sugrįždavo į Sąjūdžio Klaipėdos skyriaus iždą. Taip buvo finansuojama Klaipėdos Sąjūdžio veikla**, nes kitų piniginių šaltinių, išskyrus aukas, matyt, nebuvo.

1989 m. vasario 14 d. mano sąskaitoje jau buvo maksimumas – 281 tūkstantis 30 rublių ir 92 kapeikos. Po poros mėnesių, balandžio 21 d., kortelėje pažymėtos išlaidos – 250 tūkst. rublių. Tai reiškia, kad pinigai buvo pervesti į „Atgimimo“ leidybos bendrovės sąskaitą, po kelių dienų asmeninė sąskaita uždaryta. Bendrovė buvo įsteigta remiantis kooperacijos įstatymu, nes kito juridinio pagrindo leidybinei veiklai nebuvo.

* Staselis R. Atsakymai į L. V. Medelio klausimus apie „Mažosios Lietuvos“ leidybą 1988–1990 metais. Autoriaus archyvas.

** Ten pat.

„Šlovė TSKP“ persekiojo melioracijos grioviuose, kariniuose objektuose – visur.

Leidybos bendrovė buvo sudaryta iš savaitraščių „Atgimimas“, „Vozroždenije“ („Atgimimo“ vertimas į rusų kalbą) ir „Soglasije“ (nutraukus „Atgimimo“ rusų kalba leidybą; redagavo Liubovė Čiornaja), žurnalo jaunimui „Aušrinė“ (redagavo Zita Čepaitė). Pirmieji kooperatyvo nariai buvo R. Ozolas, L. V. Medelis (išrinktas bendrovės direktoriumi), A. Urbonaitė-Paškūnienė, L. Čiornaja, L. Ragauskas. Po tam tikro laiko „kooperatyvo“ atsiradimas pradėjo kelti tam tikros įtampos su LPS būstine, ir Sąjūdžio Tarybos narys R. Ozolas iš jo pasitraukė. 1990 metų pradžioje bendrovė jau turėjo 24 narius, jai priklausė visi darbuotojai.

Ilgainiui leidybos bendrovę sudarė tokie padaliniai: 1) trijų minėtų laikraščių redakcijos, joms vadovavo trys nepriklausomi redaktoriai; 2) platintojų grupė, tiekėjas, ūkininkas-vairuotojas – pavaldūs komercijos direktoriui; 3) techninis centras – tiesiogiai pavaldus bendrovės direktoriaus pavaduotojai L. Čiornajai.

Derėtų atskirai pažymėti tuos pirmiečius, kurių pavardės neminimos laikraščių metrikose. Tai Laimūnas Rožukas, popieriaus tiekėjas, vykdavęs – neperdedant, rizikuodamas gyvybe – į popieriaus kombinatus Rusijoje su lagaminu pinigų ir atvarydavęs vagonus popieriaus į Vilnių, laikraščių platintojai Vidmantas Vinclovas ir Aldona Atkočiūnaitė, išleidėjas Stasys Ungulaitis ir kiti – mašininkės, maketuotojai, korektorės...

Didelis džiaugsmas buvo „redakcijos vaikai“. „Atgimimas“ sunkiai pakliūdavo į spaudos kioskus (o prenumerata buvo leista tik 1989 m. rudenį), daug laikraščių būdavo nurašoma, nors... tiražo trūko visada, laikraštis buvo platinamas ir kopijomis. Prisiminiau tarpukario Lietuvos pavyzdį, ir netrukus Vilniaus gatvėse pasirodė vaikai. Kartais jiems tekdavo kelias valandas laukti vėluojančio laikraščio numerio prie redakcijos televizoriaus. Gatvėje parduodamas „Atgimimas“ leisdavo greitai surinkti grynųjų pinigų, o ir vaikai šiek tiek užsidirbdavo. Po kelerių metų taip laikraščius platino „Respublika“, „Lietuvos rytas“ „Pirmadienis“ ir kiti.

Visa tai susistygavo maždaug per metus. Net kai Lietuvos TSR žurnalistų sąjunga, priėmusi „Atgimimą“ į vieną kambarėlį užleido bendrovei visas patalpas, jos tapo gana ankštos, nors techninis centras ir persikėlė į pusrūsį, o platintojai taip pat gavo šiošias tokias patalpas toje pat Pylimo gatvėje.

„Atgimimas“ savo puslapiuose palaikė kitų giminingų leidinių gyvastį. Ilgesniam ar trumpesniam laikui išileisdavo „Tremtinį“, „Alytaus naujienas“, „Jaunąją Lietuvą“, „Caritas“ ir kt., jo techniniame centre buvo renkami, maketuojami, skenuojami ir spausdinami tekstai, iliustracijos dar ir tokiems leidiniams (1990 m. pradžia): „Lietuvos žinios“, „Znad Wili“, „Katalikų pasaulis“, „Proskyna“, „Savanoriai“, „Žaltvykslė“, K. Girniaus knyga „Partizanai“, pavasarininkų leidinys ir net tokie kaip „Kultūrizmas“, „Šiupinys“ arba buhalteriniai blankai, spaudos ruošiniai nelegaliems leidiniams iš TSRS (pavyzdžiui, Užkaukazės judėjimams). Tokių leidinių egzistavimas dažnai paaiškėdavo tik griežtai pareikalavus ataskaitos, kas vyksta techniniame centre. Tuo tarpu tokie nekomerciniai leidiniai kaip „Sietynas“, „Europos lietuvis“, „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo medžiaga“, deja, net turėdavo palaukti eilėje.

Taigi bendrovė ir „Atgimimas“ tapo formalizuota struktūra, tačiau hierarchiniai santykiai buvo gana silpni, vadyba veikiau pagrįsta abipusiu pasitikėjimu ir geranoriškumu, o ne aiškiais valdymo ryšiais. Gal neveltui Saulius Spurga, vienas paskutiniųjų tokios „Atgimimo“ struktūros redaktorių, ankstesnio direktoriaus/redaktoriaus vadovavimo stilių pavadino kiek chaotišku ir bohemišku, tačiau jo „oponentai“ atmosferą redakcijoje/bendrovėje prisimena kaip puikią, nuostabią ir nepakartojamą.

Vis dėlto reikia pripažinti, kad pernelyg liberalus valdymas, kaip ir kituose Sąjūdžio leidiniuose, palaipsniui vedė į konsolidacijos silpnėjimą ir merkantilinių interesų išsigalėjimą.

Ozolo fenomenas

Egzistavo ne tik „Atgimimo“, bet ir vyriausiojo redaktoriaus Romualdo Ozolo fenomenas. Jis sukūrė tą laikraštį. Tai buvo jo kūrinys. Jo pasirodymas redakcijoje visada būdavo įvykis, virsdavęs tam tikra vidaus ir užsienio politikos apžvalga. Jis visada matė toliau nei aplinkiniai, ir pastarieji yra patys kalti, kad ateities ūkanose neįžvelgė gėriu, taurumu ir garbe švytinčių objektų.

Štai prieš mane visas RO (tokį savo vardo ir pavardės trumpinį jis vartojo) ranka rašytas lapas. Viršuje brūkštelėta: Linui (šauktukas). Žemiau projektas (galima nuspėti – rašyta 1988 m. pabaigoje):

„LPS Seimo Tarybos nutarimas Nr. 1“

Toliau tekstas: „Šiuo nutarimu nuo š. m. gruodžio 1 d. įsteigiama „Atgimimo“ redakcija.

Vyr. redaktorius R. Ozolas (..... rb).

Redaktoriaus pavaduotojai

Linus Medelis (350 rb)

Audronė Paškūnienė (350 rb).

Ats sekretorius (300 rb) ?

gali sėdėti red. nuo lapkr. 15 } Redaktoriai Ričardas Druktenis 280

Laima Žiūkienė (redaktorė stilistė) 260

Ona Balčiūnienė 280

? -----260 /.../“

Taip pat numatyta redakcija, tačiau kol kas joje tik du – R. Ozolas ir V. Landsbergis...

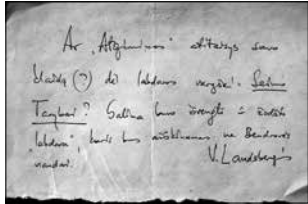
Medelis ir Paškūnienė jau dirbo, jau buvo renkamas redakcijos kolektyvas, mano užrašų knygelėje jau buvo L. Rožuko (numatomo popieriaus tiekėjo) ir S. Ungulaičio (numatomo išleidėjo) namų telefonai, į duris jau beldėsi būsimasis korespondentas Audronis Ažubalis... R. Druktenis bei O. Balčiūnienė redakcijoje taip ir nepasirodė, o L. Žiūkienė (vėliau žinoma „Lietuvos ryto“ žurnalistė Laima Žiūkienė-Lavastė) buvo viena iš nedaugelio, mano paprašytų išeiti iš „Atgimimo“.

Gal ir teisi buvo Urbonaitė, prisiminimuose rašydama, jog šis žmogus vaikščiojo 30 cm virš žemės: „Jo polinkis į filosofinę mintį buvo per gilus, kad toks redaktorius įstengtų aprėpti elementarią mintį: laikraščio leidyba susideda ne vien iš idėjų – jas akimirksniu ant žemės nuleidžia teksto rinkimas, maketavimas, parašų prie nuotraukų dėliojimas ir panašūs dalykai, jeigu laikraštyje nėra vadybininko“, – aiškino ji. Ir toliau: „R. Ozolas nebuvo pamišęs – tik klaikiai nepraktiškas, manantis, kad svarbiausias dalykas yra inspiruoti idėją, o techniniai dalykai pasidarys savaime.“* Ozolo „nepamišimas“ buvo man priimtinas. Kai kada su jo postūmiu pavykdavo atrodytų neįmanomi dalykai. Taip atsitiko, kai baigiantis darbo dienai išėjau tiesiog į gatvę ieškoti popieriaus (tai prilygtų „parnešk žibučių“ per Kalėdas), berods, trečiajam numeriui, kuris turėjo būti spausdinamas LKP CK spaustuvėje. Ir radau, nes „Atgimimas“ jau turėjo vardą, tereikėjo tikėti, kad rasti įmanoma. Vis dėlto „leidyba susideda ne vien tik iš idėjų“. Kai kada susikaupdavo visas pluoštas jo nurodymų ir pageidavimų, kurių buvo neįmanoma įvykdyti, nes naujas įvykis išstumdavo ankstesnįjį, laikraščio apimtis buvo per maža, neatsirasdavo pakankamai kvalifikuoto autoriaus arba parengti straipsnį užtruktų pernelyg ilgai, arba spaustuvė nukėlė spausdinimą kitai savaičiai ir t. t. Kai kada tai keldavo įtampą su laikraščio vadovais, tačiau R. Ozolas negalėdavo skųstis dėmesio redakcijoje stoka. Jis turėjo didžiulį autoritetą, teikė redakcijai informaciją apie Tarybos sprendimus ir veiklą, dalindavosi savo samprotavimais apie vidaus ir užsienio politikos įvykius. Nebūdamas nei bendrovės narys, nei redakcijos darbuotojas, nei galėjęs tiesiogiai veikti bendrovės direktoriaus ar valdybos sprendimus, neabejotinai buvo neformalus kolektyvo lyderis. Reikia pripažinti, kad vadybos prasme tai ne visada buvo gerai: atsirasdavo dviprasmybių santykiuose su pavaldiniais, nesusiderinimo vykdant numatytus

* Urbonaitė A. Ozolas: 30 centimetrų iki realybės // „Atgimimas“. Pirmasis atkurtosios nepriklausomos Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai“, p. 32–33.

V. Landsbergio korektūra.

V. Landsbergio raštelis dėl „labdaros“.

darbus ir pan. Atlyginimas RO nebuvo mokamas, būdavo išrašomas honoraras už rašinius. Jis daug padėjo redakcijai gaunant Žurnalistų sąjungos patalpas (ji persikėlė į erdvesnes), kai kada jo dėka gaudavome popieriaus, tačiau jis privalėjo atsakyti ir už klaidas laikraštyje, net būdavo puolamas už bendrą leidinio politiką, kolektyvo pastangas išsaugoti nepriklausomybę nuo Sąjūdžio prižiūrėtojų. Vienu metu buvo pasklides gandas, kad Sąjūdžio Taryba gali jį atšaukti iš posto ir į jo vietą paskirti V. Čepaitį, tačiau Sąjūdis oficialiai nebuvo RO paskyręs (toks dokumentas man nežinomas), o redakcija juridiskai buvo nepriklausoma – leidybos bendrovė įsteigta 1989 m. sausio 25 d., tuo tarpu Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis įregistruotas tik 1989 m. kovo 16 d., ir tai mums teikė tam tikrą moralinę persvarą. Manau, bendrovės kolektyvas tuo metu nebūtų sutikęs dirbti su kuo nors kitu.

Ilgainiui didėjant jo paties darbo krūviui Sąjūdyje, Aukščiausiojoje Taryboje, Vyriausybėje, RO tolo nuo redakcijos, lankytis joje turėjo vis mažiau galimybių, tačiau atidžiai stebėjo įvykius joje, informuojamas vieno ar kito darbuotojo. Apie tai, kad R. Ozolas, Vyriausybės vicepremjeras, sustabdė savo įgaliojimus laikraštyje, buvo pranešta 1990 m. gegužės 9 d. Tokio rango pagalbininko, patarėjo ir vyr. redaktoriaus neturėjo nė vienas Sąjūdžio leidinys.

Santykiai su LPS ir CK. Cenzūra

„Atgimimo“ bendrovės ir jos leidinių registravimas nederinant su Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiu neabejotinai buvo teisingas. Juolab kad Sąjūdžio kaip pilietinio judėjimo registravimas buvo sudėtingesnis, ilgesnis, o laukti buvo negalima. Praktiškai LPS Taryba buvo informuota *post factum*. „Mažoji Lietuva“ taip pat pabandė atsiskirti. R. Staselis prisimena: „Vėliau kilo mintis registruoti laikraštį atskirai nuo Sąjūdžio ir mokėti iš laikraščio pajamų nuolatinę rentą sąjūdiečiams. Radosi nepasitikėjimas (o jeigu jūs mus apgausite, nusuksite dalį pinigų, etc.). Kita vertus iškilo klausimas – politikai ruošėsi rinkimams ir sakė: jeigu jūs nuo mūsų atsiskirsite, mes neturėsime išėjimo į visuomenę. Redakcija tarsi supratingai nusileisdavo nekonfliktuodama“.*

Centrinės Sąjūdžio būstinės finansinė padėtis buvo nepalyginti geresnė. LPS išdininkas Kęstutis Urba interviu „Atgimimui“ sakė: „.../ nuo š. m. [1988] spalio 13 iki gruodžio 1 d. Sąjūdžio sąskaiton /.../ suplaukė 1 002 732 rubliai 44 kapeikos“. Į klausimą, ar bus „maintinama“ Sąjūdžio spauda, K. Urbos atsakymas buvo toks: „Ne. Spauda pati privalo save išsilaikyti. „Atgimimas“ dirba ūkiskaitos pagrindais – pinigų svetur neprrašo.“**

Kita „Atgimime“ išspausdinta žinutė: [Nuo] „1988 m. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui pervesta 596 000 rublių, nemokamai išdalinta leidinių daugiau kaip už 60 tūkst. rub., autoriams išmokėta honoraro – 30 tūkst. rub., gamybos išlaidos popieriui, spaustuvei ir pan. sudarė 511 tūkst. rub.“*** Vienoje užrašų knygelėje aptikau nereikšmingą frazę: „Cirkonas“, 1,4 mln.“ – ji paaiškina, kodėl „Atgimimas“ neįsigijo savo spausdinimo mašinos.

Ant popieriaus skiautės Vytautas Landsbergis jam būdingu stiliumi rašė: „Ar „Atgimimas“ ištaisys savo klaidą (?) dėl labdaros vargšei *Seimo Tarybai*? Galima buvo išvengti ir žodžio „labdara“, kuris bus aiškinamas ne Bendrovės naudai.“

Aiškinimų ne bendrovės naudai ir taip būta nemaža. Vartant „Atgimimo“ komplektą galima atkreipti dėmesį, kaip buvo deklaruojama laikraščio priklausomybė: po pavadinimu nuo pirmojo numerio – „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio informacinis biuletenis“; nuo 1989 m. liepos – „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio savaitraštis“; nuo 1990 m. balandžio – tik „Sąjūdį remiantis savaitraštis“. Tai iš dalies atspindi mūsų santykių raidą. Visa savo prigimtimi „Atgimimas“ buvo tikras sąjūdietis, bet ne LPS „organas“. Visa iš būstinės gaunama informacija, pareiškimai, dokumentai visada būdavo spausdinami be išlygų, visada remiamos Sąjūdžio idėjos. Visą kitą informacijos srautą, įskaitant ir diskusinius straipsnius arba Sąjūdžio kritiką vėliau, redakcija skelbė savo atsakomybe ir savarankiškai rinkosi visuomenės diskusijų pobūdį.

* Staselis R. Atsakymai į L. V. Medelio klausimus apie „Mažosios Lietuvos“ leidybą 1988–1990 metais. Autoriaus archyvas.

** Atgimimas, 1988 m. gruodžio 12 d., Nr. 10, p. 16.

*** Ten pat, p. 9.

Galima sakyti, kad ir cenzūros dvelksmą pajutome pirmiausia iš LPS būstinės. Dešimtajame numeryje prie estų „Kreipimosi į TSRS mokslo ir kūrybinę inteligentiją“, kuriame buvo aiškinama apie Estijos suverenumo deklaraciją, įdėjome karikatūrą iš laikraščio „Süddeutsche Zeitung“. Joje buvo pavaizduotas M. Gorbačiovas, stebintis, kaip iš būrio pagarbiai į jį nuo stalo žiūrinčių žaisliukų vienas su vėliavėle, ant kurios užrašyta „Estonia“, žygiuoja šalin. Vaikinukas, iš Sąjūdžio būstinės į spaustuvę atsiųstas nežinia ko, apie karikatūrą pranešė tuo metu budėjusiam Mečiui Laurinkui. Šis skambina man į spaustuvę ir prašo negadinti Lietuvos santykių su Gorbačiovu. Tada iš jau pagamintos klišės su spaustuvės darbininkais išskutam žaisliukus, bet paliekam „estuką“. Į būstinę perduodama papildoma informacija. Tada ištrinam ir Gorbačiovą – Estija išeina nežinia kur. Ir tas netenkina. Tada laikraštis išspausdinamas su tuščiu rėmeliu.

Tąkart buvo pademonstruotas visiškas lojalumas būstinės vadovams. Ironiška, bet kai po kokio mėnesio sovietiniams cenzoriams pagrasinome, kad jiems išbraukus teksto dalį, paliksime tuščias vietas ir viešai paskelbsime, jog laikraštis cenzūruojamas, apribojimais mums buvo pritaikyti gal tik viename numeryje ir viename straipsnyje.

Geranoriškos kritikos Sąjūdžio veiklai ir naujesiems funkcionieriams atsirasdavo vis daugiau, ypač kai regionuose Sąjūdžio vadovai ėmėsi bandymų griežčiau kontroliuoti ar vadovauti naujai Sąjūdžio pagimdytai spaudai. „Atgimime“ buvo inicijuota diskusija apie spaudos ir Sąjūdžio vadovų santykius, spaudos laisvę, atsakomybę. Išverčiau ir laikraštyje atspausdinom UNESCO patvirtintus „Žurnalistų profesinės etikos principus“, o to meto žurnalistams tai buvo nemaža naujiena, nes daugelį dešimtmečių „profesinė etika“ tereikė ištikimybę „partijos linijai“.

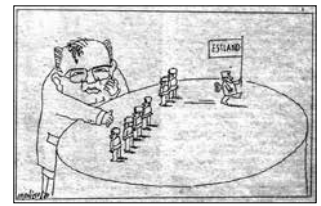
Artėjant rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą įtampa didėjo. Laikraštis buvo atviras bandymams gilintis ir analizuoti priežastis. Apie tai galima spręsti, pavyzdžiui, iš tokių straipsnių pavadinimų: „Ar gali sąjūdininkas abejoti“, „Sąjūdis ir demokratija“, „Sąjūdžiui darbo dar daug“, „Sąjūdžio ateitis: mano nuomonė“, „Sąjūdis ir Lietuvos ateitis: truputis futurologijos“...

Netiesiogiai mus palaikė ir Bronius Nainys (buvęs Pasaulio Lietuvių Bendruomenės pirmininkas, tuo metu – „Pasaulio lietuvio“ redaktorius). Laiške redakcijai jis rašė: „Mano supratimu, laikraštis ar žurnalas turi būti visiškai laisvas ir nepriklausomas, jam neturi būti jokių viršininkų, ir tik skaitytojui jis turi būti redaguojamas. Tada leidinys augs, stiprės, tobulės, nes jam reikės rungtis su kitu varžovu, tokiu pačiu leidiniu“.

Tačiau nesiliovė priekaištai „kooperatininkams“, t. y. mums, kuriems pelnas, atseit, svarbiau nei idėja. Neliko nepastebėta, kad bendrovė teikia paramą savarankiškai. Pavyzdžiui, 1990 m. pradžioje Arkivyskupo J. Matulaičio bažnyčios statybai skirta 10 tūkstančių, Z. Šteinio animacinio filmo-legendos „Gedimino sapnas“ kūrėjų grupei – 5 tūkstančiai, Spaudos rūmų piketuotojų maitinimui – tūkstantis rublių. Kartkartėmis padėdavome regioninei Sąjūdžio spaudai.

Bendrovę aplankius V. Landsbergiui, Z. Juknevičiui ir Z. Vaišvilai, finansinių santykių apibrėžimas Zigmo Vaišvilos lūpomis mano kabinete akis į akį skambėjo taip: „Atiduokit mums viską, o mes jums duosime, kiek reikia“... RO taip pat reikalavo „atiduoti viską“. Iš esmės tai būtų reiškę visišką bendrovės nepriklausomybės praradimą ir laikraščio pavirtimą LPS būstinės oficiozu.

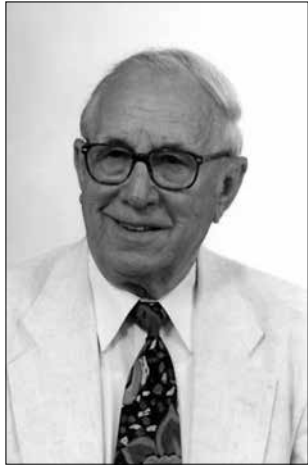
Ne itin maloniai nuteikdavo ir tai, kad LPS Taryba nelabai stengėsi viešinti savo išlaidas, lengva ranka suteikė kreditą „Sąjūdžio dienraščiui“ „Respublika“, kurio vadovai labai greitai net ne visada etiškais metodais ėmė pulti LPS bei konkurentą „Atgimimą“. Tuo tarpu „Atgimimas“ ne kartą spausdino skaitytojų paneigimus į informaciją „Respublikoje“.

Karikatūra „Zuddeutsche Zeitung“.

Karikatūra „Atgimime“.

Bronius Nainys, „Pasaulio lietuvių“ redaktorius, ilgametis Pasaulio lietuvių bendruomenės pirmininkas, tikras „Atgimimo“ patriotas ir rėmėjas.

„Atgimimui“ taip pat reikėjo paramos

Dėl daugelio aplinkybių „Atgimimui“ paramos reikėjo daugiau nei kitiems, daugiau jis jos ir gaudavo – kaip nacionalinis opozicijos laikraštis, kaip Sąjūdžio ar Sąjūdį palaiškantis laikraštis, kaip laikraštis, labiausiai išgarsėjęs tarp Lietuvos laikraščių užsienyje. Kompiuteriu sumaketuotas laikraščio 27 (40) numeris pasirodė 1989 m. liepos pabaigoje. Tai buvo įvykis ne tik mūsų redakcijai ar kitiems bendrovės leidiniams, bet tikriausiai ir visai Lietuvos spaudai. Kompiuteris ir spausdintuvas buvo B. Nainio organizuota JAV lietuvių dovana, nepaprastai pagerinusi laikraščio kokybę, dizainą, išleidimo kultūrą apskritai (pirmuosius naujos kokybės numerius maketavo Gediminas Rūkas). B. Nainys pasirūpino, kad žmogus redakcijoje būtų ir apmokytas. Taip „Atgimimas“ iš karto peršoko kelias technologijos pakopas. 1989 m. gruodžio 17 d. laiške iš Lemonto Nainys rašė: „Alvydas Medalinskas man perdavė du „Atgimimo“ numerius: 43 ir 44. Savaitraštis geras ir įdomus. Niekas negalės mūsų pakaltinti arba bent priekaištauti, kad Jum padovanota kompiuterinė sistema naudojama neprasmingai. Nenustebkite dėl tokio pareiškimo, nes tokių priekaištų jau turime: ne ten jūs siuntėte techniką, kitur ji būtų buvusi prasmingesnė.“ Darbas nepaprastai paspartėjo, daug operacijų jau galėjome atlikti namie, t. y. redakcijoje. „Paragavus“ kompiuterio, kelio atgal nebebuvo, bendrovė sparčiai kūrė savo techninį centrą negailėdama lėšų.

Bronius Nainys ir toliau rūpinosi mūsų savaitraščiu, stengdamasis gauti reikiamų dalių ir medžiagų. Deja, ne viskas mus pasiekė. Jau atvykus jam į Lietuvą, ėjome ieškoti dingusios papildomos įrangos. Dienraščio vadovai, žadėję patys ją pristatyti iš Maskvos kartu su sau reikalinga technika, pranešė, kad įranga tiesiog dingo, palydėdami tą informaciją kiek ironiškais šypsenėlėmis. Bet koks tolesnis ieškojimas buvo apsunkintas, nes tada dar galiojo JAV draudimas į TSRS įvežti kompiuterinę įrangą.

Lankantis Kanadoje šios šalies lietuviai – ypač reikia dėkoti Čiuplinskių šeimai, jos jaunimui – surinko kelis šimtus kilogramų sovietinės Lietuvos valdžiai nepriimtinių lietuviškų knygų „Atgimimo“ bibliotekai, tarp kurių buvo ir Bostono lietuviškoji enciklopedija, apmokėjo jų kelią iki Maskvos. Antanas Šileika apsiėmė būti „Atgimimo“ atstovu Kanadoje. Pamenu iš Kolumbijos atvykusį garbaus amžiaus Slotkų, įteikusį redakcijai dar prieškarinio laidos 50 USD banknotą.

Tokių didelių ir smulkių, visada jautrių dalykų galima minėti begales. Tekdavo paimti tris tonas popieriaus laikraščio spausdinimui vien davus garbės žodį, kad bus sumokėta. Lenktynininkas Stasys Brundza redakcijai išnuomojo apynaujus „Žigulius“ už simbolinę kainą, o buhalterės Onutės Sidikerskienės pažįstamų pažįstamų pažįstami vienas per kitą atvedė iki Jelgavos automobilių gamyklos RAF vartų, kur galėjome įsigyti mikroautobusą „Latvija“.

„Atgimimo“ autoritetas ir pagarba jam atverdavo visas duris.

„Atgimimo“ temos, rašytojai ir skaitytojai

Svarbiausi įvykiai, didžiausi mitingai, suvažiavimai patys diktavo savaitraščio, ypač pirmųjų numerių, tematiką. Ilgainiui sustiprėjus kolektyvui patys ėmėme ieškoti tematikos, plėsti aktualijų ratą ir savo atsakomybe rinktis diskusijų ir faktų atrankos pobūdį. Profesorius Vytautas Radžvilas savo prisiminimuose pabrėžia du savaitraščio veiklos aspektus. Pirma: pradėjus eiti laikraščiu dar palyginti silpnas Sąjūdžio judėjimas sustiprėjo aprėpdamas visą šalį; laikraštis tapo po Lietuvą klajojusių Sąjūdžio agitatorių ir propagandininkų pagalbininku, pagreitino jų sunkų triūsą mobilizuojant žmones, jo šviečiamasis ir mobilizuojantis poveikis buvo labai stiprus; derėtų pridurti: vertimas į rusų kalbą „Vozroždenije“ (vėliau savarankiškas „Soglasije“) labai pagelbėjo Rusijos ir kitų tautų žmonėms suprasti, kas ir kaip vyksta Lietuvoje, daugeliu atvejų nuėmė įtampą ir priešišumą. Antras aspek-

tas profesoriaus požiūriu – „Atgimimas“ buvo virtęs savotiškais Sąjūdžio smegenimis, centru, klubu, kur buvo sprendžiami svarbiausi Sąjūdžio strategijos ir taktikos klausimai, kur buvo aptariami aktų projektai, tokie kaip alternatyvi Konstitucija, Sąjūdžio rinkimų programa, brendo kiti dokumentai, buvo dedami partinės veiklos bei dar neregistruotų partijų tarpusavio susitarimų pamatai.*

Kitas profesorius, Aleksandras Dobryninas, yra pasakęs: „Spausdintis „Atgimime“ buvo ir iššūkis, ir garbė.“** Laikraščio galimybėmis pasinaudojo daug protingų, išmintingų žmonių, kurie iki šiol yra mūsų visuomenės akiratyje.

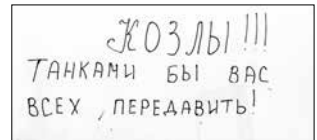
O kas gi skaitė „Atgimimą“? Viešosios nuomonės tyrimų centras prie Lietuvos MA Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto atliko apklausą (1989 m. vidurys), kokie žmonės skaito „Atgimimą“ ir kaip jį vertina. Apklausa parodė, jog laikraštį skaito 60 proc. apklaustųjų lietuvių ir 31 proc. kitataučių. Tarp skaitančių lietuvių 64 proc. vyrų, jie laikraštį vertino 76 balais iš 100 galimų. Moterys skaitė laikraštį rečiau, bet vertino palankiau – 82 balais. Nors skirtumai nedideli, juo aukštesnis išsilavinimas, tuo aukštesniu balu laikraštį vertino skaitytojai. 89 proc. skaitytojų buvo su aukštuoju, 39 – su pradiniu išsilavinimu. Aktyviausi – brandaus amžiaus žmonės iki 50 metų. Dauguma skaitytojų – įvairūs specialistai ir tarnautojai; darbininkai ir valstiečiai laikraštį skaitė rečiau.

Tame pat 1989 m. 50-ajame numeryje pateikiama laiškų skyriaus informacija. Dar nesibaigus rugsėjui, buvo gauta 371 laiškas. Įdomu, kad didžiąją dalį gaunamų laiškų parašė vyrai (317); iš vilniečių ir kauniečių gauti 133 laiškai, vadinasi, didžiuma laiškų buvo parašyta iš mažesnių miestų ir rajonų. Tad galima daryti išvadą, kad „Atgimimą“ skaitė brandaus amžiaus, išsilavinę žmonės, daugiausia vyrai, t. y. geriausi, energingiausi ir įtakingiausi tautos atstovai.

Man teko palikti „Atgimimą“ jo pakilimo metu, bet jau tada ryškėjo ir būtinybė atsižvelgti į naujas gyvenimo realybes. 1990 m. gegužės 28 d. „Atgimimo“ valdybos posėdžio dalyviai filosofai Arvydas Šliogeris, Vytautas Radžvilas, „Gimtojo krašto“ redaktoriaus pavaduotojas Rimvydas Valatka kiekvienas savaip ir visi kartu įsivaizdavo kitokią leidinio ateitį. Paklauskime:

A. ŠLIOGERIS. Politinė situacija: tos idėjos, kuriomis gyvenome, jau nebėra tas stimulus, kuriuo remiantis galima daryti laikraštį. Visa tai nublanko. Turi keistis politinė orientacija. Be jos gero laikraščio nepadarysi. Sąjūdis buvo patogi opozicija valdžiai. Antrasis Sąjūdis – lavonas. Jis prasmingas tiek, kiek skaidysis į partijas. Jeigu suvažiavime būtų išsikristalizavusi tautininkų partija, kuri taptų centru – su „Lietuvos aidu“. Kitas centras – antrasis Sąjūdžio sparnas, kuris yra nusiteikęs opoziciškai. Tikslas tas pats visų, skirtingos tik priemonės. Jaučiasi biurokratizacija. Iš Sąjūdžio išsikristalizuos opozicija esamai situacijai. Jos centras ir galėtų būti „Atgimimo“ bendrovė. Čia turėtų įsijungti daug naujų pajėgų – verslininkų, architektų, žodžiu, inteligentija plačiaja prasme. Trečias centras – „Respublika“, Tomkaus kompanija. Į tą situaciją reikia atsižvelgti, reikia daryti korektivas. Vyr. redaktorius – tai šansas, kad ta trintis išnyktų. Tai akivaizdus dalykas. Toks žmogus buvo Ozolas. Reikia žmogaus, kuris užimtų jo vietą, orientuotą į tas idėjas, apie kurias kalbėjau. Formali pusė – vyr. redaktoriaus postas. Tai susiję vien su „Atgimimu“.

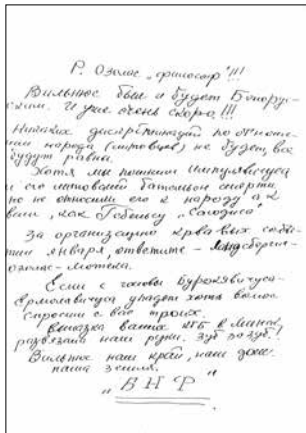
V. RADŽVILAS. Nieko neįmanoma padaryti be tikros motyvacijos, o jūsų laikraščiai kol kas rūpinasi tuo, kuo rūpinasi visi. Bet už viso šito slepiasi tikrojo motyvo nesupratimas. Tai natūralus dalykas ir jis išplaukia iš formalios nepriklausomybės deklaracijos. Neišspręstas pagrindinis klausimas – laisvės klausimas, bet jokių jos garantijų nėra. Turėtume prisiminti, kad negarantuota teisė žurnalistui dirbti kaip nori. Išsisėmimas aiškintinas tuo, kad šnekame ne apie esminius dalykus. Viena aišku – jums reikia užsiimti savo padėties analize. Kristalizuojasi keturi traukos centrai: „Lietuvos aidas“ ir Tautininkų partija; kitas centras – tai, kad tam tikromis sąlygomis kristalizuojasi kairysis centras – LSDP ir LKP

Anoniminio skaitytojo iš Vladivostoko laiškelis.

* Radžvilas V. Nepamiršamas atgimimo metas „Atgimime“ // „Atgimimas“. Pirminis atkurtosios Lietuvos savaitraštis. Istorijos eskizai“, p. 98–99.

** Dobryninas A. Atgimusio laisvo žodžio vieta // Ten pat, p. 127.

Baltarusijos liaudies fronto
vardu pasirašytas anonimų
graslinimas.

likučiai; trečiasis – „Respublika“. Būtų naivu manyti, kad ten tik bulvarinė spauda – už „Respublikos“ slypi tam tikros jėgos, jos iškils tada, kai nepajėgs įsitvirtinti tautininkai. Kai bus sudaužyta LKP, iš jos išeis trečiosios jėgos. Mūsų vyriausybė rengia perversmą, rengia piliečiai, kurie pasidarė didelius pinigus Sąjungos rinkoje. Antra – centras – darbininkija ir valstietija. Trečioji jėga sujungs tuos, kurie liks atsikratę TSKP platformininkų. Tai bus /.../ režimas. Jis plačiai eksploatuos tamsiąją, žemąją žmogaus prigimtį. Sutinku, kad Sąjūdis mirė. Nesutinku, kad suvažiavime Sąjūdžiui nereikėjo virsti partija. Diferenciacija turi vykti politinių idėjų rinkoje, natūraliai. Būtume praradę visumą, socialinę bazę. Sąjūdžio seimas ir taps idėjų kovos arena.

Jūsų laikraštis buvo liberalus tik tuo, kad buvot pakantesni įvairioms nuomonėms. Bet dabar šito mažai. Liberalizmo spektras pas jus per platus. Nėra politinės orientacijos. Objektivus poreikis diferenciacijai yra, žmonės ieško orientyro, kuriame nori atpažinti save. Iš tos padėties reikia gelbėtis. Sąmoningai užėmiau tam tikrą poziciją. Be reformų toli nenuvažiuosit. O ypač pavojinga tai, kad per laikraštį turite išsiugdyti savo potencialius gynėjus. Ar gali ši klausimą išspręsti naujasis redaktorius? Žmogus, gebas vairuoti tris laikraščius, nuims vidinius konfliktus. Tokio laikraščio redaktorius negali būti grynasis politikas. Žurnalistas privalo idėją realizuoti priimtina forma. Čia neina kalba apie politinę priklausomybę. Profesionalumo kriterijus įgyja didžiulę reikšmę. Priešingų idėjų pateikimas turi būti prasmingas. Dabar nėra vidinės [drausmės]. Tai egzistencijos klausimas. Bet jau nebėra laiko laukti.

AT posėdžiauja du mėn[esius], bet esminių sprendimų nepriima. Pvz., konstitucinių pataisų. Jūsų eilė ateis. Manau, kad toks supratimas leistų pakilti virš ambicijų. Šakalai susivienija labai lengvai.

R. VALATKA. Mes turėtume duoti visuomenei ir daliai parlamento subrandinta tai, kas dar ne visai matoma. Mes dabar it laivelis jūroje. Reikia ne tik fiksuoti praeities įvykius, bet ir įžvelgti, prognozuoti ateitį. Politika turėtų dominuoti, bet reikia ir tų dalykų, kuriuos aš jau aptariau. Lietuvos rinkai pakaktų ir 80 000 [egzempliorių tiražo], bet kad išeitume į tokius, vien liberalios minties protegavimas čia neišgelbės. Ir į sportą galima žiūrėti pro liberalizmo akinius. Daugybė žmonių ieško identifikacijos – savo minčių patvirtinimo. „Atgimimas“ galėtų padėti tai politinių idėjų kristalizacijai.*

Tuo metu „Atgimimo“ tiražas buvo 95 000 egzempliorių.

Sąjūdžio laikraščių pabaiga

Galima sakyti, jog su Nepriklausomybės paskelbimu prasidėjo Sąjūdžio spaudos saulėlydis. Tai lėmė socialinės, psichologinės, ekonominės aplinkybės, o vėliau ir spaudos vertybinių orientacijų kaita. Ar ne baiminantis artėjančių sunkumų imtasi tylomis keisti redakcijos vadovybę? Kaip prisimena R. Ozolas, „nuo 1990 m. 29-ojo numerio mano il-gai įkalbinėtas vyriausiojo redaktoriaus pareigas perėmė Rimvydas Valatka“. Savotiškas „Atgimimo“ fenomenas, kad redaktorius galėjo būti renkamas ir atleidžiamas balsavimu (beje, R. Valatka tokiu pat būdu buvo išmestas vos kiek daugiau nei po pusmečio). Buvo galima prognozuoti, kad „Respublika“ ir toliau liks pusiau bulvarinis laikraštis, bandantis populiarumą padidinti Sąjūdžio ir jau savo valstybės valdžios aštria, kai kada skandalinga kritika. Manau, mažai tikėtasi, kad Sauliaus Stomos vadovaujamas „Lietuvos aidas“, užuot tapęs konservatyvias ir konservatoriškas, tautines idėjas skleidžiančiu leidiniu, kurstys priešpriešą visuomenėje, kirs galvą kiekvienam, pabandžiusiam iškelti ją aukščiau megztų berečių minios. Filosofų apmąstymuose nebuvo vietos didžiausiam tarybų Lietuvos spaudos dienraščiui – „Komjaunimo tiesai“. Mažai kas tikėjosi, kad jis išgyvens. Tačiau jis išgyveno ir jo, pervardinto „Lietuvos rytu“, savininkais neaiškiomis aplinkybėmis tapo keturi aukšto rango komjaunuoliai. „Atgimimo“ fenomeną liudija ir greitas finansinis organizacinis virs-

* „Atgimimo“ bendrovės valdybos posėdžio, įvykusio 1990 05 02, protokolo kopija (posėdžio pirmininkas A. Ažubalis, sekretorė D. Lunskenė). Autoriaus archyvas.

mas, su tokiu nesusidūrė joks kitas nepriklausomas leidinys: 1990 m. viduryje bendrovės valdybos posėdyje buhalterė O. Sidikerskienė praneša, kad bankuose „Atgimimas“ turi 600 tūkst. rublių*, 1991 m. kovą kooperatinė „Atgimimo“ bendrovė virsta UAB (keturi nariai – Z. Čepaitė (pirmininkė), A. Urbonaitė, R. Dobelienė, B. Neverauskaitė), iš vienuolikos žurnalistų lieka keturi, o net jau šešto redaktoriaus iš eilės atlyginimas tampa mažesnis už minimumą... Laikraštį tenka gelbėti nuo bankroto. Jį redaguoti ateina R. Ozolas.

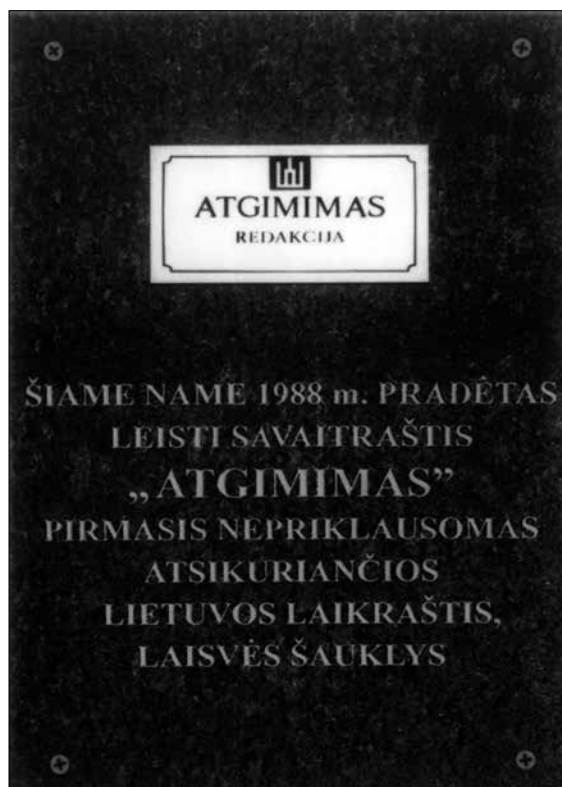
Dar kaip vieną rimtą priežastį, pakenkusią visai naujajai spaudai, įvardyčiau jos kūrėjų idealizmą. Todėl fantastiškas „Atgimimo“ tiražo fenomenas tapo ir tiražo nuosmukio fenomenu: jis žaibiškai smuko jau ne pusanatro, du, tris kartus kaip kitų Sąjūdžio laikraščių, o net 16 kartų (1992 m. sausis, 6 tūkst. egz.). Ir šiandien vis dar tebeleidžiamas „Atgimimas“, deja, bėra blyški senojo kopija ir, atrodo, sugeba išsilaikyti tik Spaudos rėmimo fondo dėka.

Vis dėlto savaitraštis atgimstančios Lietuvos istorijoje paliko gilių pėdsakų, ir šiandien kai kurie jo straipsniai, įžvalgos, dokumentų projektai yra neįtikėtinai aktualūs. Todėl ši analizės bandymą užbaigčiau tokiais V. Radžvilo žodžiais: „Laikraštis sutelkė į vieną kumštą tautos intelektualinį potencialą, jos politinę ir pilietinę valią atgimti bei susigrąžinti savo valstybę ir laisvės – taip pat minties ir žodžio laisvės – troškimą ir viltį. Šių trijų veiksmų sąsaja ir dermė buvo ištis unikali, būtent ji lėmė „Atgimimo“ moralinę ir intelektualinę jėgą bei laikraščio didybę – jo niekada nedingsiančią istorinę vertę ir reikšmę.“**

Straipsnis parengtas pagal pranešimą konferencijoje, skirtoje Lietuvos Sąjūdžio spaudos 25-mečiui: „Laisvas žodis: iškovojo, atsakomybė, misija“ (Zaosė–Panevėžys, 2013 m. rugpjūčio 23 d.)

* Ten pat.

** Radžvilas V.
Nepamirštas
atgimimo metas
„Atgimime“ //
„Atgimimas“. Pir-
masis atkurtosios
nepriklausomos
Lietuvos sava-
itraštis. Istorijos
eskizai, p. 102.

BALTIJOS ŠALYS

DOKUMENTAI

ANATOLIJUS LAPINSKAS

LIETUVA TARPUKARIU NEBUVO ATSILIKĖLĖ

Kaip atrodė nepriklausoma Lietuva tarpukariu? Greta visų patriotinių peizažų Pirmosios Respublikos vaizdą neblogai nupiešia ir statistika. Tuo labiau, kai mūsų šalis gretinama su kaimynėmis – Latvija ir Estija. Prieš keletą metų Latvijos centrinis statistikos biuras pateikė daugiau nei 70 metų senumo informaciją *Baltijos šalys prieš Antrąjį pasaulinį karą*. Nežiūrint solidaus informacijos amžiaus, tai tikrai įdomi statistinė medžiaga jau vien dėl to, kad šie duomenys dabar sunkiai prieinami, o su jais susipažinti įdomu kiekvienam, besidominčiam savo šalies istorija.

Nepriklausomybė, teritorija, sostinės

Lietuvos nepriklausomybė paskelbta 1918 m. vasario 16 d., Estijos – 1918 m. vasario 24 d., Latvijos – 1918 m. lapkričio 18 d.

Didžiausia pagal teritoriją 1939 m. buvo Latvija – 65,8 tūkst. kv. km, Lietuvos plotas tuomet buvo 59,7 tūkst. kv. km, Estijos – 47,6 tūkst. kv. km. Šiuo metu didžiausia yra Lietuva – 65,3 tūkst. kv. km, Latvijos plotas – 64,6 tūkst. kv. km, Estijos – 45,2 tūkst. kv. km.

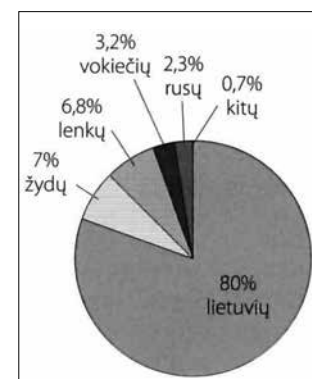
Seniausia Baltijos sostinė buvo ir yra Ryga, ji miesto teises gavo 1201 m., Talinas – 1248 m., o Vilniaus miesto gimimas datuojamas 1323 m.

Gyventojai

1939 m. Baltijos šalyse daugiausia gyventojų turėjo Lietuva – 2,925 mln. (2013 01 01 – 2,979 mln.), Latvija – 1,951 mln. (2,028 mln.), Estija – 1,122 mln. žmonių (1,286 mln.). Labiausiai urbanizuota tuomet buvo Latvija: ten miestuose gyveno 34,5 proc. gyventojų, Estijoje – 32,8 proc., Lietuvoje – 23,1 proc.

1935 m. Baltijos šalyse moterų buvo gerokai daugiau nei kitose Europos šalyse. Latvijoje jos sudarė 53,2 proc. visų gyventojų, Estijoje – 53 proc., Lietuvoje – 51,9 proc. Įdomu, kad kai kuriose to meto Europos šalyse – Bulgarijoje, Liuksemburge, Airijoje, Turkijoje – vyrų skaičius netgi viršijo moterų.

1930 metais didžiausi Lietuvos miestai buvo Kaunas – 105,4 tūkst. (2013 m. – 307 tūkst.), Klaipėda – 38,1 tūkst. (159 tūkst.), Šiauliai – 24,4 tūkst. (107 tūkst.), Panevėžys – 21,3 tūkst. (97 tūkst.), Ukmergė – 11,7 tūkst. (23 tūkst.), Marijampolė – 10,3 tūkst. (40 tūkst.). Latvijoje: Ryga – 385,1 tūkst. (2013 m. – 658 tūkst.), Liepoja – 57,1 tūkst., Daugpilis – 45,2 tūkst., Jelgava – 34,1 tūkst. Estijoje: Talinas – 137,8 tūkst. (2013 m. – 392 tūkst.), Tartu – 58,9 tūkst., Narva – 25,1 tūkst., Pernu – 20,3 tūkst.

Lietuvos Respublikos gyventojų tautinė sudėtis 1923 metais.

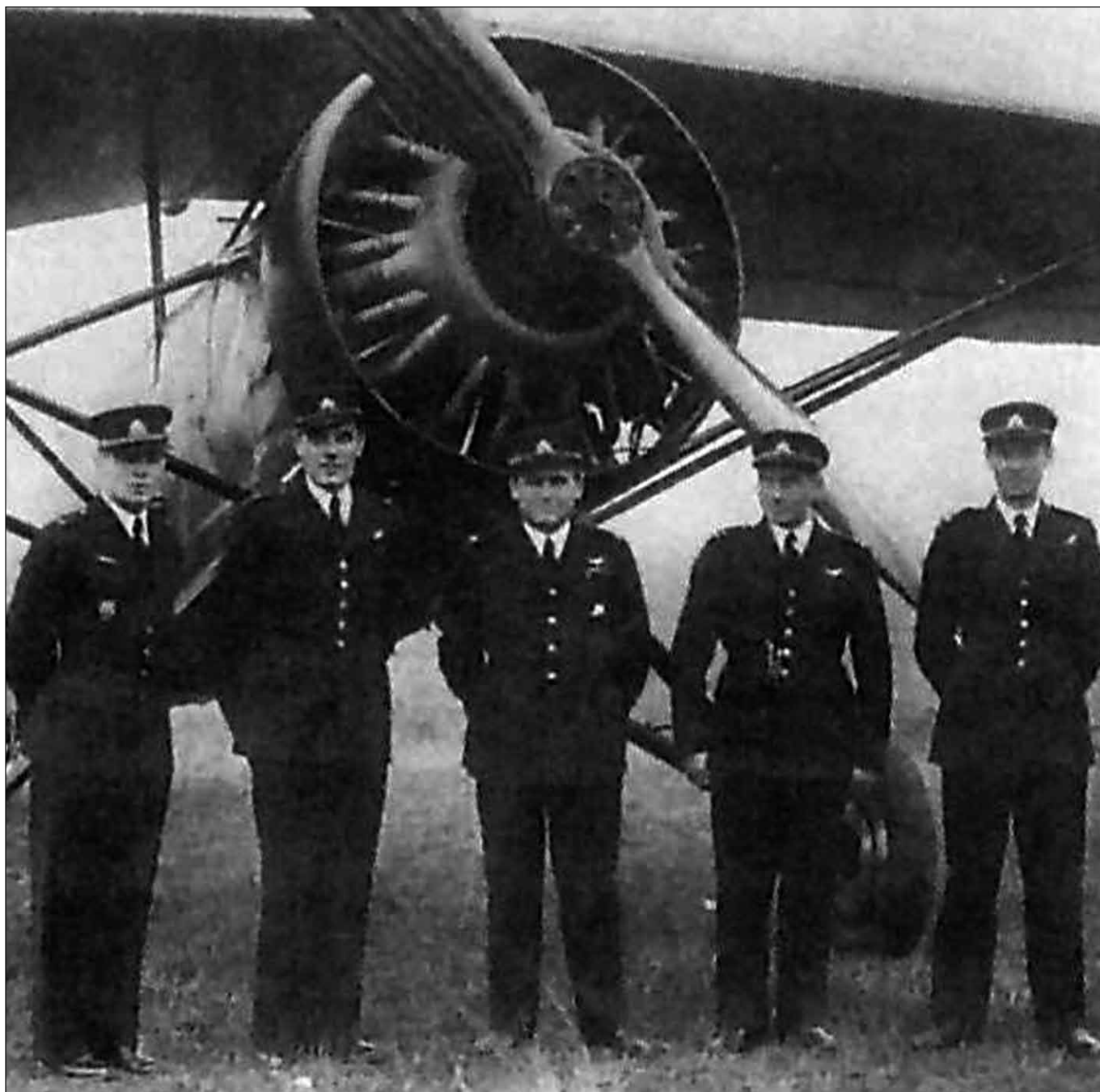
ANBO VIII – dvivietis
vienmotoris lengvasis
bombonešis, suprojektuotas
konstruktoriaus Antano
Gustaičio.

Tautinė sudėtis

Šis demografinis aspektas Baltijos šalims visada buvo ypač svarbus ir jautrus. Po Antrojo pasaulinio karo vykdytas sąmoningas šalių tautinės sudėties bloginimas (ypač Latvijoje ir Estijoje) darosi visiškai akivaizdus palyginus anuometinius ir dabartinius duomenis.

1935 m. Lietuvoje lietuviai sudarė 80,6 proc. visų gyventojų, žydai – 7,2 proc., vokiečiai – 4,1 proc., lenkai – 3 proc., rusai – 2,4 proc., kitų tautybių – 2,7 proc. 2013 m. lietuvių buvo 84,2 proc., rusų – 5,8 proc., lenkų – 6,6 proc., kitų tautybių – 3,4 proc.

Latvijoje tuo metu latvių buvo 75,5 proc., rusų – 10,6 proc., žydų – 4,8 proc., vokiečių – 3,2 proc., lenkų – 2,5 proc., kitų tautybių – 3,4 proc. 2013 m. latvių beliko 65,1 proc., užtat rusų priskaičiuota 26,9 proc., baltarusių ir ukrainiečių – 5,5 proc., lenkų – 2,2 proc., lietuvių – 1,2 proc.

Skrydžio aplink Europą dalyviai. Iš kairės trečias – lėktuvų ANBO konstruktorius Antanas Gustaitis.

Estijoje prieš karą gyveno net 88,2 proc. estų, 8,2 proc. rusų, 1,5 proc. vokiečių, 0,7 proc. švedų, 0,4 proc. žydų, 1 proc. kitų tautybių žmonių. Šiuo metu estų liko 68,7 proc., rusai sudaro 24,8 proc., baltarusiai ir ukrainiečiai – 2,7 proc., suomiai – 0,6 proc.

Bažnyčių skirtybės

Ryškiai skyrėsi ir tebesiskiria Baltijos kraštų bažnyčios. Lietuvoje katalikai 1933 m. sudarė absoliučią daugumą – 80,5 proc., liuteronai – 9,5 proc., Mozės tikėtojai – 7,3 proc., stačiatikiai – 2,5 proc. Latvijoje liuteronų buvo 55,2 proc. visų gyventojų, katalikų – 24,4 proc., stačiatikių – 14,4 proc., Mozės tikėtojų – 4,8 proc. Estijoje, priešingai negu Lietuvoje, absoliučią daugumą sudarė liuteronai – 78,2 proc. Be jų dar buvo stačiatikių – 19 proc., Mozės tikėtojų – 0,4 proc., o katalikų – vos 0,2 proc.

Lietuviai – vaisingiausia tauta

Gimstamumo rodikliai Lietuvoje 1936–1939 metais buvo stebėtinai aukšti: tuo laikotarpiu 1 000-čiui gyventojų teko 22,9 gimusio ir 13,2 mirusio, taigi natūralus prieaugis (skirtumas tarp gyvų gimusių ir mirusių skaičiaus 1 000-čiui gyventojų) buvo 9,7 (2011 m., deja, minus 2,2). Latvijoje natūralus prieaugis tuomet sudarė 4,2 (2011 m. – minus 4,7); Estijoje prieš karą prieaugis buvo net aštuoniskart mažesnis už Lietuvą – 1,2 (2011 m. – minus 0,4).

Pagal 1938 m. Europos gimstamumo rodiklius Lietuva užėmė devintą vietą, Latvija – šešioliktą, Estija – devynioliktą; pagal mirtingumą Lietuva Europoje buvo aštunta, Latvija – trylikta, Estija – dvidešimta. Vidutinė gyvenimo trukmė Lietuvoje 1925–1926 metais siekė 49 metus vyrams ir 52 metus moterims (2010 m. atitinkamai – 68 ir 78,8), Latvijoje 1934–1936 m. – 55 ir 61 (2010 m. 68 ir 77,8), Estijoje – 53 ir 60 (2010 m. – 69,9 ir 80).

Daugiausia Baltijos žmonių tarpukariu dirbo žemės ūkyje: Lietuvoje – 76,7 proc., Latvijoje – 67,2 proc., Estijoje 63 proc. Lietuvos šiaurės kaimynų pramonėje dirbančiųjų buvo tris kartus daugiau nei Lietuvoje. Tačiau mūsų šalis to meto Europoje buvo vienintelė, kur absoliutus dirbančių moterų skaičius viršijo dirbančių vyrų skaičių.

Pajamos, kainos, vartojimas

1935 m. kvalifikuotas darbininkas per valandą vidutiniškai uždirbdavo Lietuvoje – 1,04 lito, Latvijoje – 1,33 lito, Estijoje – 0,62 lito. Daugelyje Europos šalių darbininkai uždirbdavo daugiau, tačiau realus uždarbis atsižvelgus į palyginti mažas Baltijos šalių prekių ir paslaugų kainas viršijo Vakarų Europos rodiklius. Pavyzdžiui, Latvijoje realus uždarbis buvo aukštesnis negu Vokietijoje, Italijoje, Šveicarijoje, Prancūzijoje.

1935 m. kilogramas jautienos Lietuvoje kainavo 0,85 Lt, Latvijoje – 1,12 Lt, Estijoje – 1,58 Lt; pienas atitinkamai – 0,15, 0,33, 0,14; sviestas – 2,76, 4,05, 2,10; bulvės – 0,04, 0,14, 0,06; cukrus – 1,25, 1,29, 0,75.

Švietimas, kultūra, sveikatos apsauga

Lietuvoje 1923 m. neraštingumas siekė 35 proc., Latvijoje 1935 m. – 11 proc., Estijoje 1934 m. – 4 proc. Europoje tuo metu didžiausias neraštingumas buvo Portugalijoje – 65 proc., SSRS – 49 proc., Graikijoje – 43 proc., Bulgarijoje – 39 proc.

Iš tūkstančio 5–14 metų vaikų trisdešimtaisiais pradinės mokyklas lankė 533 lietuviai, 699 latviai, 687 estai. Tuo pačiu laikotarpiu Belgijoje iš tūkstančio mokėsi 974 vaikai, Prancūzijoje – 916, Čekoslovakijoje – 847. Pagal šį rodiklį Lietuva tuomet užėmė dvidešimt antrą vietą Europoje, Latvija – keturiolikta, Estija – penkiolikta.

Kauno sporto halė – pirmoji Europoje speciali krepšinio arena, pastatyta per rekordškai trumpą laiką (1938–1939 m.), kainavo 400 000 litų.

Studentų skaičiumi taip pat pirmavo latviai: 1935 m. 1 000-čiui gyventojų teko 3 studentai, Estijoje – 2,9, Lietuvoje – 1,7. Pagal studentų skaičių Latvija tuomet užėmė pirmą vietą Europoje, Estija – antrą, Lietuva – septintą.

Pagal išleistų knygų kiekį 1 000-čiui gyventojų Latvija aplenkė Lietuvą du kartus, o Estija net tris kartus, pagal laikraščius ir žurnalus Estija vėlgi buvo aplenkusi Lietuvą tris kartus, o su latviais buvome beveik lygūs. Pagal išleistas knygas Lietuva Europoje užėmė devintą, Latvija – trečią, Estija – pirmą vietą, pagal laikraščius ir žurnalus Lietuva tenkinosi aštuoniolika, Latvija – vienuolika, o Estija vėlgi prizine – trečia vieta.

Pagal gydytojų skaičių 10 000 gyventojų 1940 m. turtingiausia buvo Latvija – 13,2 (2011 m. – 30); Estija – 10 (2002 m. – 33,3); Lietuva – 6,7 (2011 m. – 41,7).

Baltijos gyventojai nebuvo vargšai

Dalijant nacionalines pajamas, vienam Lietuvos gyventojui 1930 m. teko 140 JAV dolerių, latviui – 221, estui – 214 JAV dolerių. Tuo metu Europoje turtingiausi buvo britai (502 dol.) ir šveicarai (493 dol.). Pagal šį rodiklį Latvija Europoje tuomet užėmė dvyliktą vietą, Estija – tryliktą, Lietuva – dvidešimtą. 2011 m. vienam gyventojui tenkančios BVP dalies (GDP per capita) skaičiai kitokie: Lietuva – 20 321 JAV dol., Latvija – 17 569, Estija – 21 995. Pagal šias pajamas Lietuva Europoje šiuo metu yra dvidešimt septinta, Latvija – dvidešimt devinta, Estija – dvidešimt ketvirta.

Prilyginus Europos Sąjungos BVP vienam gyventojui lygi 100 procentų, Lietuvos rodiklis siekia 62 proc., Latvijos – 58 proc., Estijos – 67 proc. Pasaulyje dabar turtingiausi Liuksemburgo gyventojai – 89 012 JAV dolerių, arabų Kataras – 88 314 ir buvusi portugalų kolonija šalia Kinijos – Makao – 77 079 JAV doleriai.

Užsienio prekyba

Visų Baltijos šalių pirmieji eksporto ir importo adresatai buvo Didžioji Britanija ir Vokietija. Lietuva tuomet daugiausia eksportavo sviestą (trečia vieta Europoje ir 5 vieta pasaulyje), mėsą ir linus, latviai – sviestą, medieną, estai – sviestą, medieną, medvilnės gaminius.

Žemės ūkis

Baltijos šalių žemės ūkio produkcija tarpukariu buvo gausi, kokybiška, konkurencinga. Pagal augalininkystės produkciją vienam gyventojui Baltijos šalys Europoje buvo vienos pirmųjų – po Danijos, Airijos. Tarp Baltijos šalių galvijų skaičiumi šimtui gyventojų tuomet pirmavo Estija – 61,7 (Lietuva – 47,2); pagal kiaules – Lietuva – 49,8; avis – Latvija – 62,7; arklius – vėl Lietuva – 23,2. Europoje pagal galvijų ir kiaulių skaičių pirmavo Danija, pagal avių skaičių – Bulgarija, Graikija, tačiau arklių daugiausia turėjo Baltijos šalys.

Vienam lietuviui 1938 m. buvo pagaminta 46 kg mėsos, 470 kg pieno, 64 kiaušiniai; vienam latviui – 83 kg mėsos, 897 kg pieno, 96 kiaušiniai; vienam estui – 52 kg mėsos, 862 kg pieno, 131 kiaušinis.

Labai skyrėsi Baltijos šalių žuvininkystės rodikliai: Estija 1939 m. sugavo 18,5 tūkst. tonų žuvies, Latvija – 16,2 tūkst. tonų, Lietuva, deja, tik 2,6 tūkst. tonų.

Pramonė

Nuo 1913 m. iki 1940 m. Lietuvos pramonės produkcija padidėjo 160 proc., Latvijos 5 proc. sumažėjo, Estijos padidėjo 30 proc. Nežiūrint tokių skirtumų, 1934 m. vienam lietuviui buvo pagaminama pramonės produkcijos už 129 litus (dvylikta vieta Europoje), latviui – už 370 litų (devinta vieta), estui – už 154 litus (dešimta vieta). Tuomet šis rodiklis buvo aukščiausias Danijoje – 3 532 litai ir Jungtinėje Karalystėje – 3 430 litų.

Geležinkeliai

Šioje srityje aiškiai pirmavo Latvija, jos geležinkelių ilgis siekė 3 223 km, Lietuvos – 1 634, Estijos – 1 434. Pagal geležinkelio tinklo tankumą 1930 m. Europoje pirmavo Belgija, Latvija buvo vienuolikta, Lietuva – septyniolikta, Estija – devyniolikta. Latviai geležinkeliu važiuodavo keturiskart dažniau nei lietuviai, estai – dukart.

Lietuviai gerokai atsiliko nuo kaimynų ir kitose komunikacijų srityse. Vienas automobilis 1938 m. teko 763 lietuviams (2011 m. Lietuvoje registruoti 1 713 277 lengvieji automobiliai, vienas automobilis dabar tenka 1,8 žmogaus), 298 latviams, 226 estams; vienas telefonas – 123 lietuviams, 29 latviams, 44 estams; 1 000-čiui Lietuvos gyventojų 1937 m. teko 21 radijo imtuvas, latviams – 59, estams – 44. Daugiausia radijo imtuvų tuometinėje Europoje teko 1 000-čiui danų – 198 ir britų – 184. Šiuo metu kiekviena Lietuvos šeima turi mažiausiai po vieną televizorių.

Prekė	Kaina
Juoda duona (1 kg)	0,24
Balta duona (1 kg)	0,60
Sviestas (1 kg)	3,30
Kiauliena (1 kg)	1,50
Jautiena (1 kg)	0,75
Cukrus (1 kg)	1,00
Bulvės (1 kg)	0,04
Vyriškas kostiumas	80,00
Vyriški pusbačiai (pora)	16,30
Medvilninė medžiaga (1 m)	1,38

Prekių kainos litais 1938 m.

Lietuvos Respublikos valdymas pagal 1938 m. Konstituciją.

VYTAUTAS SINKEVIČIUS

Buvęs Lietuvos Respublikos valstybinės derybų su Rusijos Federacija
dėl Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos delegacijos narys

RUSIJOS KARIUOMENĖS IŠVEDIMAS IŠ LIETUVOS: TO LAIKOTARPIO UŽRAŠŲ FRAGMENTAI

Kiekvienas, kuris dalyvavo derybose su Rusija dėl jos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos, gali paliudyti, kad derybos buvo labai sunkios. Lietuva derybose laikėsi nuostatos, jog turi būti deramasi ne dėl to, ar Rusijos kariuomenė turi būti išvesta iš Lietuvos, – tai buvo Rusijos pareiga, kylanti iš tarptautinės teisės reikalavimo pašalinti Sovietų Sąjungos 1940 m. įvykdytos agresijos prieš Lietuvą pasekmes, – Lietuva derėjosi tik dėl to, kada ir kaip Rusijos kariuomenė turi būti išvesta. Buvo siekiama, kad tai būtų padaryta kuo greičiau. Tikiuosi, kad šiame straipsnyje pateikiami jo autoriaus derybų laikotarpiu darytų užrašų fragmentai padės skaitytojui geriau suprasti, kokių derybinių pozicijų laikėsi Lietuva, o kokių – Rusija, taip pat leis bent iš dalies pajusti atmosferą, kurioje vyko derybos.

1992 m. rugpjūčio 11 d. (Vilnius, Užsienio reikalų ministerija, 10 val.)

ČESLOVAS STANKEVIČIUS. Sveikina Rusijos delegaciją, sako, jog tikisi, kad šis derybų delegacijų susitikimas ir derybos padės spręsti pagrindinį klausimą – Rusijos kariuomenės išvedimą iš Lietuvos.

VIKTORAS ISAKOVAS. Dėkoja; tikisi, kad rasime sprendimus, atitinkančius valstybių interesus.

Č.STANKEVIČIUS. Siūlau svarstyti pagrindinį klausimą, t. y. kariuomenės išvedimo klausimą, vėliau – visus kitus klausimus.

V. ISAKOVAS. Siūlau aptarti penkias pagrindines kryptis: 1) teisinės humanitarinės problemos; 2) karinės problemos; 3) Kaliningradas; 4) nacionalinių mažumų padėtis, žmogaus teisės ir jų užtikrinimas Lietuvoje; 5) ekonomika.

Česlovas Vytautas Stankevičius, derybų su Rusija delegacijos vadovas.
O. Posaškovos nuotrauka.

Okupacinė kariuomenė bando
šeimininkauti.

Noriu išdėstyti Rusijos poziciją visais nurodytais klausimais.

Č. STANKEVIČIUS. Ar šis Rusijos derybų delegacijos pasiūlymas reiškia, kad kariuomenės išvedimo grafiko nesvarstysime?

V. ISAKOVAS. Svarstysime ir tai, tačiau žymiai plačiau; tegul dirba ekspertai, mes patys neredaguosime.

Č. STANKEVIČIUS. Prašau pirmiausia svarstyti kariuomenės išvedimo klausimą.

V. ISAKOVAS. Gera, dabar nesiginčysime; svarstysime ir kariuomenės išvedimo klausimą, bet kartu su visais kitais klausimais. Gaila, kad Lietuva vėl nepasiruošusi svarstyti ekonomikos ir kitų klausimų. Pradžioje noriu pateikti kai kurias pastabas: jau žinau Jūsų požiūrį į Rusijos ir Lietuvos užsienio reikalų ministrų susitikimą. Noriu Jūsų argumentacijos. Kodėl Lietuva nori komplikuoti santykius su Rusija, kodėl nenori užsiimti vien savo vidaus reikalais? Jūsų referendumas dėl kariuomenės išvedimo ir žalos atlyginimo buvo nereikalingas, nes Jūs žinojote, kad Rusija neišves savo kariuomenės 1992 metais. Referendumas įstūmė Jus į aklavietę. Supraskite, kad išvedimo terminus lemia visų pirma tai, kad Rusija turi paruošti savo naujas gynybos pozicijas. Jas įrengti reikia bent 5 metų, o mes sutikome iki 1994 metų. Tai B. Jelcino sprendimas, jam nebuvo lengva apsispręsti. Jeigu Lietuva tai supras ir tuo pagrindu norės susitarti – per kelis posėdžius galime susitarti. Latvijoje ir Estijoje žymiai daugiau problemų. Lietuva gali bent keliais metais aplenkti Latviją ir Estiją kariuomenės išvedimo klausimu. Ten yra strateginių objektų, problemų su tautinėmis mažumomis, jie yra priėmę kai kurių taisytinų įstatymų. Ten tikrai bus sudėtingiau. Vien valstybių vadovai negali imti ir susitarti dėl kariuomenės išvedimo, kariuomenės išvedimui reikia pasiruošti. 1994 metai nurodyti atsižvelgiant į kariuomenės dydį, kariškų skaičių, naujų butų statybos poreikius ir kitus dalykus.

Žinau, kad A. Abišala vyksta į Daniją; turės progą pakalbėti apie pinigus ir danų pagalbą. 1994 metai – tai maksimumas, ką Rusija gali pasiūlyti ir padaryti. Dėl to turėsime daug ekonominių, psichologinių ir kitų problemų. Rusijos sienos dabar neginamos, mes ruošiamės naują karinę doktriną.

Išvesime 223 karines dalis, apie 36 tūkst. žmonių. 1992 m. išvesime apie 11 tūkst. kariškių, iš jų – apie 4, 5 tūkst. karininkų; 1993 m. – apie 7, 3 tūkst. kariškių; 1994 m. – apie 17, 5 tūkst. kariškių, iš jų – apie 4, 5 tūkst. karininkų.

Mes esame aklavietėje dėl kelių priežasčių: 1) Rusijos parlamentas neratifikuos jokio susitarimo, jeigu nebus apgintos karininkų ir jų šeimos narių socialinės ir kitos teisės; 2) mūsų armija yra Lietuvoje, tai faktas, su tuo reikia skaitytis; kariškiai turi čia gyventi, kol bus išvesti; jie turi turėti kažkokį teisinį statusą.

Noriu pasakyti ir dėl žalos atlyginimo. Rusija nesutinka atlyginti Lietuvos reikalaujamą žalą, nes Rusija nepadarė Lietuvai žalos, ją padarė Sovietų Sąjunga; Lietuva išstojo iš Sovietų Sąjungos, todėl čia liko Sovietų Sąjungos turtas; kodėl Lietuva reikalauja atlyginti žalą tik iš Rusijos, kodėl ne iš Turkmėnijos, ne iš kitų sąjunginių respublikų?

Noriu Lietuvos delegacijai perduoti susitarimo projektą dėl karinių krovinių tranzito per Lietuvą.

Be to, noriu pasakyti, kad mums reikia apie 11,2 tūkst. butų (3 kambarių – 3 600; 2 kambarių – 6 100; 1 kambario – 500 butų). Butams pastatyti prireiks apie 12,5 milijardo rublių. Lietuva gali prisidėti prie butų statybos.

Č. STANKEVIČIUS. Dėkoju, kad kai ką paaiškinote; ačiū už atvirą Rusijos pozicijos išdėstymą. Turiu paaiškinti Lietuvos poziciją:

Lietuva niekada nebuvo įstojusi į Sovietų Sąjungą, todėl nėra reikalo kalbėti apie kažkokius išstojimus iš jos; turime vadovautis tarptautine teise, o ne kažkieno sugalvotais ir teisiškai visiškai nepagrįstais teiginiais;

pagal Helsinkio dokumentus Rusija negali reikalauti ir veikti taip, kad jos saugumas būtų užtikrintas Lietuvos saugumo sąskaita;

Rusija savo kariuomenės buvimu Lietuvoje dabar pati (o ne Sovietų Sąjunga) daro žalą Lietuvai, jos gamtai ir kt.; už žalą būtina atlyginti;

negalima ignoruoti mūsų Tautos valios, pareikštos referendume dėl Rusijos kariuomenės išvedimo ir Lietuvai padarytos žalos atlyginimo;

Lietuvos pateiktas grafikas dėl Rusijos kariuomenės išvedimo yra pagrįstas, jį dar bus galima tikslinti;

dėl Rusijos kariuomenės statuso: Lietuva turi paruošusi atitinkamus projektus, bet iš karto noriu pasakyti, kad Rusijos kariuomenė Lietuvoje neturės jokio teisinio statuso ir jokių ypatingų sąlygų kovinei parengčiai. Tai Lietuvoje neteisėtai esanti ir iš Lietuvos išvedama kariuomenė, todėl Lietuvoje ji negali turėti jokio jos buvimą čia įteisinančio statuso;

Rusija turi prisiminti, kad butai reikalingi ne tik išvedamos kariuomenės karininkams, bet ir mūsų tremtiniais; jie nori grįžti, Rusija gali jiems padėti grįžti.

(Rusijos delegacija nelaukė tokio aiškaus ir griežto atsakymo; atmosfera aiškiai kais-ta; būtina pauzė, kitaip gali atsitikti taip, kad jie net nesutiks kalbėtis ir dėl to apkaltins Lietuvą; 11.30 val. skelbiama pusės valandos pertrauka; 12.00 – delegacijos vėl už derybų stalo. Panašu, kad aistros kiek aprimo.)

V. ISAKOVAS. Galima svarstyti, kaip Rusija atlygins žalą, kuri atsirado nuo tos dienos, kai kariuomenė perėjo Rusijos žinion; be to, galime aiškintis, kaip atlyginti Lietuvai už jos kariuomenės turta, kuris buvo sunaikintas 1940 metais.

Č. STANKEVIČIUS. Ar Rusija sutinka atlyginti žalą už 1991 m. sausio 13 d. agresiją?

V. ISAKOVAS. Rusija tuomet Jus apgynė, Jūs net dėkojote B. Jelcinui, o dabar – norite už tai dar gauti iš Rusijos atlyginimą?

Č. STANKEVIČIUS. Ar Rusija atlygins žalą Lietuvos žmonėms, kurie nukentėjo nuo stalinizmo?

V. ISAKOVAS. Rusija už Sovietų Sąjungos veiksmus nemokės.

Č. STANKEVIČIUS. Mes negalime atsisakyti ginti savo žmonių teisių.

V. ISAKOVAS. Kodėl Jūs nenorite kalbėti apie visą kompleksą klausimų? Ar ir toliau reikalaujate atlyginti žalą? Taip ar ne? Ar vis dėl to modifikuosite savo poziciją?

Č. STANKEVIČIUS. Galėsime tartis dėl įvairių variantų. /.../ Pirmiausia galėtume mėginti detalizuoti Lietuvos pateiktą Rusijos kariuomenės išvedimo grafiką.

V. ISAKOVAS. Jūsų premjeras vyksta į Daniją, galės paprašyti pinigų, tuomet išvesime greičiau.

Č. STANKEVIČIUS. Nemanau, kad Lietuvos premjeras turi rūpintis pinigais Rusijai; jis turi rūpintis savo valstybės gyventojais. Turiu pasakyti, kad išklausius Jus, susidaro įspūdis, jog Rusija čia skelbia išankstinį verdiktą, bando primesti savo poziciją ir sprendimus kitai mažesnei valstybei. Ar tai, apie ką B. Jelcinas užsiminė Miunchene, – Rusija kariuomenę išves 1993 metų viduryje, – negali būti tas variantas, kuris būtų labiau priimtinas?

V. ISAKOVAS. Aš stebiuosi, kaip Jūs nesuprantate, kad 1994 metai – tai ir B. Jelcino, ir Užsienio reikalų ministerijos, ir Gynybos ministerijos suderinta pozicija. Greičiau niekaip negalime. Atvirkščiai, norime išvesti kuo greičiau. Pas mus yra politinių jėgų, kurios apskritai nenori išeiti iš Baltijos valstybių ir iš Lietuvos. Su jomis teko nemažai aiškintis, net kovoti. Nuo to, kaip elgsis derybų delegacijos, priklausys visa Rusijos ir Lietuvos santykių ateitis. Helsinkio proceso dalyviai irgi nurodė, jog visos problemos turi būti sprendžiamos derybomis. Noriu pasakyti, kad dar prieš mėnesį mes negalėjome pasiūlyti 1994 metų. Dabar jau galime tai pasiūlyti, Lietuva tai turi vertinti.

Č. STANKEVIČIUS. Mes norėtume, kad kariuomenė būtų išvedama greičiau.

Prieš jėgą – jėga.

Derybų su TSRS delegacija
pakeliui į Maskvą. 1990 m.

Pirmasis tarpvalstybinis
Vytauto Landsbergio
vadovaujamos delegacijos
susitikimas su Nikolajaus
Ryžkovo vadovaujama
delegacija.

Spaudos konferencija Lietuvos
atstovybėje Maskvoje.

V. ISAKOVAS. Lietuvos pozicija reiškia, kad viskas gali labai užsitęsti, kad Rusijos ir Lietuvos santykiai labai susikomplicuos. Kam mums to reikia? Sutikite su 1994 metais; kol nesutarsime, ekspertai negalės dirbti su tekstais.

Č. STANKEVIČIUS. Žinoma, mes negalime pasipriešinti jėga, Jūs galite dar kartą mus „nubausti“, kaip 1940 metais. Tačiau tokia Rusijos pozicija neturi nieko bendro nei su tarptautine teise, nei su demokratija. Mūsų neįtikino Rusijos argumentai, kad 1994 metai – tai greitas kariuomenės išvedimas. Galite mažinti savo kariuomenę, pavyzdžiui, paleisti karininkus.

V. ISAKOVAS. Gaila, kad mūsų argumentai Jūsų neįtikino. Rusijoje mes turėjome palaužti kariškių pasipriešinimą. Kariškiai negali šiaip sau išeiti. Ginkluotės negalime palikti. Mes net kelis mėnesius nagrinėjome, tiesiog kovojome dėl šio termino, o dabar Jums ir šito maža?

FIODORAS MELNIČIUKAS, Rusijos Šiaurės Vakarų karinės grupuotės vado pirmasis pavaduotojas. Patikėkite, kariškai apie 1994 metus net negalvoja. Jie ir dabar netiki, kad taip greitai reikia išeiti. Mums dar teks daug ką įtikinėti. /.../ Norime pirmiausia išvesti kariuomenę iš Lietuvos. Lietuvai jaučiame simpatijas, todėl daug ką darome greičiau negu Latvijoje ir Estijoje. Išvesti greičiau negalime fiziškai. Jau dabar kariuomenei nekeliamo uždavinio palaikyti kovinę parengtį. Tik tiek, kiek reikia dalinių funkcionavimui.

Č. STANKEVIČIUS. Ar galime pradėti diskutuoti dėl kariuomenės išvedimo grafiko? Manome, kad yra galimybių sutrumpinti išvedimo terminus. Ar Kozyrevo išdėstytos pozicijos, pavyzdžiui, dėl butų statybos iš Lietuvos išvedamiems karininkams, yra Rusijos keliamos išankstinės sąlygos?

F. MELNIČIUKAS. Dėl butų galime atsižvelgti į tai, kad dalis karininkų jau privatizavo butus ir jiems butų nereikės statyti.

GEDIMINAS ŠERKŠNYS. Ar turime suprasti, kad Rusija pateikia išankstines derybų sąlygas?

V. ISAKOVAS. Tai nėra išankstinės sąlygos. Bet apie tai turime kalbėti.

Pietų pertrauka (13.35–15.00).

Derybų tęsinys.

Č. STANKEVIČIUS. Gera, kad bandome ieškoti sprendimų. Turime faktą – įvykusį referendumą dėl Rusijos kariuomenės išvedimo, yra 1992 metų terminas. Tautos valios negalime pakeisti, tai būtų neteisėta. Rusijos pasiūlymus vertiname labai rimtai, galime svarstyti motyvaciją ir pan. Gal darbas su Lietuvos siūlomą grafiku, jo analizė padės rasti rezervų paspartinti kariuomenės išvedimą? Gal delegacijos gali duoti pavedimus ekspertams dirbti su išvedimo grafiku? Manau, kad dar turime galimybių ieškoti trumpesnio išvedimo termino. Labai vertiname tai, kad ir Rusija žada ieškoti galimybių išvesti kariuomenę anksčiau. Ar Rusija būtinai turi ratifikuoti susitarimus dėl kariuomenės išvedimo?

V. ISAKOVAS. Maskvoje aš pasitikslinsiu, ar būtinas ratifikavimas. Kiek man žinoma, Lietuva nežada teikti ratifikavimui. Neįsivaizduoju, kaip galės dirbti ekspertai, kol jie nežinos galutinio kariuomenės išvedimo termino. Kaip suderinti 1992 ir 1994 metus? Suprantu, kad negalite paneigti referendumo rezultatų, tačiau kaip išvengti šito prieštaravimo?

Č. STANKEVIČIUS. Šiandien minėjote, kad Lietuvoje yra apie 36 tūkst. kariškių, anksčiau sakėte, kad buvo 35 tūkst. Ar tai reiškia, kad Rusijos kariuomenė Lietuvoje padidėjo be Lietuvos leidimo? Ar Rusija atmeta mūsų siūlomą grafiką išvesti kariuomenę 1992 metais, nes, kaip teigiate, yra daug įvairių faktorių?

V. ISAKOVAS. Dar nėra kur išvesti, nėra paskirtų išvedimo vietų. 1992 m. išvesime tik apie trečdalį kariuomenės. Lietuva nenori atsižvelgti į išvedamos kariuomenės įsikūrimo problemas, o skaičiuoja vien kariuomenės išvedimo laiką, tai neteisinga.

Č. STANKEVIČIUS. Rusijos pasiūlymas išvesti kariuomenę 1994 metais gali būti nagrinėjamas, bet tik dėl to, kad galima būtų sutrumpinti Rusijos siūlomą kariuomenės išvedimo terminą.

V. ISAKOVAS. Rusija gali svarstyti, kaip dalį jos padarytos žalos Lietuvai kompensuoti ginklais. Suprantu, kad mūsų siūlomi 1994 metai – Jums problema. Vis dėlto kokia Lietuvos pozicija?

Č. STANKEVIČIUS. Mes turime savo grafiką, Jūs – savo. Taip ir pažymėkime derybų protokole.

V. ISAKOVAS. Rusija padarė maksimumą. Padaryti kitaip negalime fiziškai. Mūsų kariškiai nesutinka ir su 1994 metais, tačiau mes priėmėme šį sprendimą. Žinoma, kai kurias karines dalis galime išvesti ir anksčiau, tačiau visos kariuomenės anksčiau išvesti negalime. Rusija padarė viską, ką gali. Mes važiuojame ir džiaugėmės, kad vežame Lietuvai dovaną, o Lietuva visiškai nesidžiaugia. Juk anksčiau galėjome kalbėti tik apie 1999 metus. Jūsų referendumas paskatino mus sutrumpinti terminus iki 1994 metų; galime susitarti ir dėl dalinio žalos kompensavimo ginklais. Galiu pasakyti, kad 1994 metais kariuomenė iš Latvijos ir Estijos neišeis. Ten diskriminuojami etniniai Rusijos gyventojai, yra strateginių objektų ir kitų problemų. Lietuvos pateiktas grafikas – kariuomenės išvedimas 1992 metais – tai Rusijos kariuomenės išsiuntimo iš Lietuvos, o ne išvedimo grafikas. Su Rusija taip negalima elgtis. Sutinku, kad ekspertai turi tartis dėl kariuomenės išvedimo grafiko, žalos dalinio kompensavimo už 1940 metais sunaikintą Lietuvos kariuomenės turtą, dėl Rusijos kariškių socialinių reikalų. Tačiau pagrindinis klausimas: kariuomenės išvedimo terminas. Ekspertai nieko nepadarys, kol nežinos galutinio išvedimo termino. Lietuva turi apsispręsti ir priimti politinį sprendimą, t. y. sutikti su Rusijos siūlomu 1994 metų terminu. Rusija kelis mėnesius viduje kovojo dėl 1994 metų. O Jūs atmetate.

Č. STANKEVIČIUS. Vertinga tai, kad sutarėme, jog nėra teritorinių problemų ir pretenzijų, žmogaus teisių problemų, kad Rusija nereikalaus jokių karinių bazių Lietuvoje, kad išves savo kariuomenę. Lietuvos pasiūlymai dėl 1992 metų lieka. Tačiau Rusija nesutinka pavesti ekspertams nagrinėti kitokio jos kariuomenės išvedimo grafiko negu 1994 metai. Ar taip?

V. ISAKOVAS. Ir dar dėl tranzito per Lietuvą.

Č. STANKEVIČIUS. Sunku kalbėti apie tranzitą, kol Lietuvoje yra Rusijos kariuomenė. Tačiau mes apsvaistysime Jūsų pasiūlymus.

1992 m. rugpjūčio 28 d. (penktadienis)

Artėja V. Landsbergio ir B. Jelcino susitikimas. Prieš kelias dienas V. Landsbergis susitarė su B. Jelcinu, kad susitikimas įvyks Maskvoje rugsėjo 8 d. Labai įtemptai dirbame su projektų tekstais. /.../ Sekmadienį planuojame skristi į Maskvą, dirbsime su Rusijos ekspertais ir delegacija, kad valstybių vadovams liktų mažiau problemų /.../.

1992 m. rugpjūčio 30 d. (sekmadienis)

Vakare išskridome į Maskvą (Egidijus Jarašiūnas, Saulius Pečeliūnas, Gediminas Šerkšnys, Vilenas Vadapalas, Stasys Stačiokas ir kiti asmenys). Pirmiausia susitikome su Rusijos gynybos ministro patarėjais Genadijumi Melkovu ir Aleksandru Jevstignejevu, buvusios Ščit organizacijos nariais, taip pat keliais pulkininkais, Rusijos gynybos ministerijos atstovais. Jie yra gavę Pavelo Gračiovo pavedimą su mumis kiek įmanoma suderinti kariuomenės išvedimo dokumentus, kad rugsėjo 8 d. juos galėtų pasirašyti valstybių vadovai V. Landsbergis ir B. Jelcinas. Dirbome dvi dienas, po 16 valandų per parą, miegojome po 3–4 val., ir tai labai blogai, nes jaudinomės ir pergyvenome, ar nepadarėme klaidų, – neturėjome teisės padaryti nors mažiausios klaidos. Tačiau šį kartą Rusijos atstovų požiūris buvo labai konstruktyvus. Jautėme, kad derybų iniciatyvą iš

Kas ką?

Rengiamasi pasitraukti.

Rusijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnų perėmė Rusijos gynybos ministerijos žmonės. Rusijos atstovai pirmą kartą per visą derybų laikotarpį ne tik klausėsi mūsų argumentų, bet ir diskutavo, ieškojo abiem valstybėms priimtinių formuluočių. Derybų pagrindu buvo paimti Lietuvos parengti susitarimų projektai. Rusijos derybų delegacijos vadovas Viktoras Isakovas buvo atvykęs labai trumpam. Negražu džiaugtis kito žmogaus nelaime, ypač susijusia su sveikata, tačiau kelios savaitės prieš tai V. Isakovą buvo sugriebęs apendicitas, jis buvo operuotas ir, kol gulėjo ligoninėje, jam nedalyvaujant ir į derybas įsijungus Rusijos gynybos ministerijos ekspertams, mums pavyko gerokai pasistūmėti Lietuvai palankia linkme. Taigi Rusijos derybų delegacijos vadovas V. Isakovas buvo atvykęs labai trumpam, nes tik prieš kelias dienas buvo pradėjęs vaikščioti po operacijos, laikėsi labai santūriai, į pokalbį beveik nesikišo, daugiau klausėsi. Prisimindamas, kaip jis bandydavo mus „auklėti“ per ankstesnius delegacijų susitikimus ir kaip skausmingai priimdavo Č. Stankevičiaus dėstomus argumentus, nors jie buvo grindžiami tarptautine teise ir teisingumu, buvau nustebęs, kad šį kartą jis taip ramiai reaguoja į Rusijos ekspertų dėstomą pasikeitusią Rusijos poziciją ir mums palankias dokumentų pataisas. Gal todėl, kad dar nelabai suprato, kas čia vyksta, iš kur derybose atsirado nauji Rusijai atstovaujantys asmenys ir kokie jų įgaliojimai.

Žinoma, kariuomenės išvedimo terminas, su kuriuo sutinka Rusija, – 1993 m. rugpjūčio 31 d. – Lietuvai yra palankus ir priimtinas. Tai mūsų pergalė (o gal Dievo dovana mums už nuoseklią ir tvirtą poziciją?). Tačiau visgi palaukime rugsėjo 8 d., kai abiejų valstybių vadovai pasirašys parengtus dokumentus. Tuomet galėsime būti tikresni dėl to, kad nesame apgauti, nes ši valstybė jau ne kartą davė pagrindą ja nepasitikėti.

1992 m. rugsėjo 6 d. (sekmadienis)

Į Maskvą atskridome vėlai vakare. Lėktuvas vėlavo, nes iš Vilniaus išskridome pavėlavę 15 min., be to, pūtė stiprus priešpriešinis vėjas. Oro uoste skubiai sėdome į mūsų laukiančias mašinas, o Č. Stankevičius su E. Bičkausku mūsų ambasados „kadilaku“ nulėkė nieko nelaukdami, nes Rusijos delegacija jau laukė Lietuvos ambasadoje. Šį kartą jai vadovavo Rusijos užsienio reikalų ministro pavaduotojas Vitalijus Čiurkinas. Dalyvavo V. Isakovas, kiti Rusijos delegacijos nariai, daug naujų žmonių. Derybos prasidėjo ir vyko labai sunkiai bei įtemptai. Vien V. Čiurkino laikysena ir kalbėsena rodė, kas čia yra padėties šeimininkas. Pradžioje jis pabandė tiesiog diktuoti, ką mes turime padaryti, kur turime nusileisti, kad dokumentai būtų pasirašyti. Bendras įspūdis buvo gana slogus, pasijutau lyg 1940 m. birželį, kai į Kremlį buvo pakviestas Juozas Urbšys ir kiti Lietuvos atstovai. V. Isakovas Rusijos poziciją dėstydamas susiraukęs ir kažkaip vangiai, lyg kažkuo abejodamas ir visko iki galo nepasakydamas, o V. Čiurkinas buvo ciniškai atviras ir tiesiog nenumaldomas, net pačius bjauriausius dalykus sakė šypsodamasis... Patyręs, ryžtingas, gudrus. Staigi reakcija, tvirtas ir pasitikintis savimi, nesileidžiantis į diskusijas, kai pajunta, kad gali pralaimėti. Nevengia cituoti tų mūsų parengtų ir su Rusijos atstovais suderintų dokumentų tekstų, kurie jam parankūs, ir „nemato“ tų teksto dalių, pagal kuriuos Rusija gauna daugiau, negu jai priklausytų, nors dokumentai sudaro vientisą visumą ir atspindi tam tikrus abipusius kompromisus. Ir dar įžūlus, kartais net chamiškas. Žodžiu, tikras seno imperinio mąstymo valstybės atstovas, ginantis tik jos interesus ir be jokių sentimentų atmetantis viską, kas su tuo nesuderinama. Tarptautinė teisė ir teisingumas jam neegzistuoja, yra tik Rusijos interesai. Kai Č. Stankevičius, reaguodamas į bandymus diktuoti Lietuvos delegacijai, kas ir kaip turėtų būti parašyta rengiamuose dokumentuose, replikavo, jog elementarus politinis padorumas, tuo labiau vykstant deryboms, reikalauja, kad Rusijos pozicija nebūtų tokia griežta ir nebūtų reiškiamą tokiu būdu, kaip tai daro Rusijos atstovai, V. Čiurkinas jį šurkščiai nutraukė: „Nekalbėkime apie padorumą, palikime tai kitiems, nes čia esame

tik dėl to, kad turime interesų. Mes – savo, o Jūs – savo. Ir mūsų reikalas juos ginti. Tik dėl to čia atvykome.“

Sekmadienio vakare derybos vyko iki 23 val. 30 min. Tekstai buvo derinami labai sunkiai, ypač dėl teisių perėmimo, dėl Rusijos pareigos vykdyti jai atitekusius tarptautinius įsipareigojimus, kylančius iš Sovietų Sąjungos padarytų tarptautinės teisės pažeidimų Lietuvos atžvilgiu, įskaitant pareigą atlyginti Lietuvai padarytą žalą. Tvyrojo didžiulė įtampa. Ne kartą atrodė, kad susitarti neįmanoma, kad derybos atsidurs aklavietėje. Kategoriškas Rusijos reikalavimas išbraukti iš vadinamosios pagrindinės sutarties net „švelniausiu būdu“ suformuluotas nuostatas apie Rusijos pareigą vykdyti tarptautinius įsipareigojimus, taip pat ir dėl žalos atlyginimo, mums buvo nepriimtinas. Nurodytas nuostatas turėjome koku nors būdu užfiksuoti. Nors Č. Stankevičius kelis kartus atkakliai bandė siūlyti šias nuostatas išsaugoti pagrindinėje sutartyje, V. Čiurkinas buvo kategoriškai prieš. Jis tiesiai pareiškė, kad jeigu Lietuva ir toliau reikalaus įrašyti minėtas nuostatas, derybos gali tęstis dar labai ilgai; B. Jelcino ir V. Landsbergio susitikime nieko nebus pasirašyta, žodžiu, viskas bus atidėta neribotam laikui. Tai buvo panašu į ultimatumą: arba sutikite su Rusijos pozicija, arba galite išvažiuoti namo be nieko, taip pat ir be kariuomenės išvedimo grafiko. V. Čiurkinas kreipėsi į Č. Stankevičių: „Sutikite su Rusijos pasiūlymais, o po to galima bus pasirašyti susitarimus ir išgerti šampano“. Č. Stankevičius atsakė: „Na taip, kaip 1940 metais, tada irgi vyko derybos, buvo geriamas šampanas... Gal dar eisime filmo pažiūrėti? – bet mes neužmiršome, kas įvyko po to; tai žino visi“. V. Čiurkinas reagavo gana atžagariai: „Na gerai, negersime mes Jūsų šampano, tačiau pagalvokite ir apsispręskite, nes susitarimai gali būti nepasirašyti...“

Pirmadienį visą dieną iki vėlaus vakaro dirbome su tekstais. Vakare atskrido V. Landsbergis, A. Saudargas, V. Katkus, kiti Lietuvos pareigūnai. Apie 23 val. 30 min. delegacija susirinko trečiame aukšte, V. Landsbergiui skirtame kabinete. Aptarinėjome tekstus, aiškinome, kaip suprantame vieną ar kitą nuostatą. Pirmininkas buvo skaitęs ankstesnius susitarimų projektus, per pastarąsias dienas jie truputi pasikeitė, todėl Pirmininkas smulkiai aiškinosi dėl visų naujų pataisų, jų prasmės, interpretavimo. Jau po 24 val. paklausė, kas dar norėtų ir galėtų padirbėti, ypač su tekstais lietuvių kalba, nes laiko vertimams liko labai nedaug. Visi buvome gerokai pavargę, todėl tą naktį nieko reikšmingesnio nebenuveikėme. /.../

Vilties išsaugoti pagrindinėje sutartyje anksčiau su Rusijos atstovais suderėtas 9 ir 12 straipsnių nuostatas nepraradome iki pat rugsėjo 8 d. ryto. V. Isakovas išvažiavo iš mūsų ambasados beveik vidurnaktį, taip ir nesulaukęs Lietuvos delegacijos sutikimo išbraukti minėtų nuostatų iš sutarties, nes Č. Stankevičius tikėjosi, kad ryte V. Landsbergis pasikalbės su B. Jelcinu telefonu ir pagrindinės sutarties tekste galbūt pavyks palikti 9 ir 12 straipsnių nuostatas. Deja. Rugsėjo 8 d. rytą į Lietuvos ambasadą atvyko Rusijos Prezidento patarėjas Genadijus Burbulis. Jis susitiko su V. Landsbergiu ir perdavė, kad B. Jelcinas nenori pasirašyti suderėto pagrindinio susitarimo, nes jam nepriimtinas 9 straipsnis, numatantis, jog Rusija kaip kompensaciją perduos Lietuvai kai kurią ginkluotę ir amuniciją. Rusijos pozicija: žodžio „kompensacija“ dokumentuose neturi būti. Tai labai prastas ženklas. Panašu į tai, kad Užsienio reikalų ministerijos fundamentalistai kažkaip „priėjo“ prie B. Jelcino ir sugebėjo jį įtikinti, jog net tokia „nekalta“ formuluotė apie kompensavimą Rusijai yra pavojinga. Iš karto prisiminiau B. Jelcino žodžius, kuriuos jis pasakė ir kuriuos pats girdėjau, kai buvo rengiama pasirašyti Lietuvos ir Rusijos tarpvalstybinių santykių pagrindų sutartis: „Už Staliną aš nemokėsiu“.

Prisimindami V. Čiurkino grasinimus, kad jeigu Lietuva nenusileis ir toliau reikalaus nuostatas dėl žalos atlyginimo įrašyti į pagrindinę sutartį, gali atsitikti ir taip, kad susitarimai apskritai nebus pasirašyti, negalėjome rizikuoti; teko sutikti su Rusijos siūlymu pagrindinės sutarties 9 ir 12 straipsnių kai kurias nuostatas įrašyti į atskirą Lietuvos

Namo, į Rytus.

Lietuvos savoriai 1990 m.

Savoriai 1991 m. rugpjūtį.

pareiškimą, kuris bus pridėtas prie pagrindinės sutarties, nors mūsų derybų delegacijai tai buvo labai sunkus sprendimas.

1992 m. rugsėjo 8 d.

Intensyviai dirbome iki 13 val. Lyginome tekstus rusų ir lietuvių kalba, taisėme vertėjų padarytus netikslumus /.../. Nuo Lietuvos ambasados pastato pajudėjome 16 val. 30 min. Išsirikiavo ištisa mašinų kolona, eismas Novaja arbatskaja (buvusia Kalinino) gatve buvo uždarytas. Iki Kremliaus vos 5 minutės kelio. Dokumentų pasirašymo ceremonija vyko Vladimiro salėje. Lydėjo Rusijos Federacijos valstybės sekretorius Genadijus Burbulis. Salėje nedaug žmonių – dalyvauja pirmieji Rusijos asmenys: J. Gaidaras, R. Chazbulatovas, kiti aukšti pareigūnai, B. Jelcino padėjėjai, žurnalistai. /.../ 16 val. 45 min. V. Landsbergis kviečiamas užėiti pas B. Jelciną. Visi Rusijos atstovai įsitempę, susimąstę, nė vienas nesišypso. Mūsų delegacijos nuotaika geresnė, žvalgomės po salę, ant kurios kupolo likę Vladimiro apdovanojimai, dvigalviai ereliai. Juokaujame, kad jie liko nenumušti tik dėl to, kad buvo labai aukštai. 17 val. 10 min. pagrindiniais laiptais į salę nusileidžia V. Landsbergis ir B. Jelcinas. Rusijos kariuomenės išvedimo grafiką ir dar du dokumentus pasirašo A. Butkevičius ir P. Gračiovas. Laukiame, kada prie stalo atsisės V. Landsbergis ir B. Jelcinas, jie turi pasirašyti pagrindinį susitarimą. Bet kas gi čia vyksta? Jie neatsisėda prie stalo, o B. Jelcinas prieina prie Lietuvos delegacijos, spaudžia rankas ir lyg atsiprašinėdamas sako: „Nesijaudinkite, kariuomenės išvedimo grafikas pasirašytas, Estija ir Latvija ir šito neturi“. Niekas nieko nesupranta. B. Jelcinas atsisveikina ir išeina. Vėl automobilių kortežas, vėl gatvėse uždarytas eismas ir po 5 minučių – mes jau Lietuvos ambasadoje.

V. Landsbergis trumpai papasakojo, kaip vyko jo pokalbis su B. Jelcinu. Vos tik įėjęs į jo kabinetą, pastebėjęs, kad B. Jelcinas kažkoks paniuręs, nesišypso, net pyktelėjęs. Pradėjome skaityti pagrindinės sutarties tekstą. Jis gerokai subraukytas. B. Jelcinas rodo straipsnį apie Rusijos pareigą atlyginti Lietuvai padarytą ekologinę žalą. /.../ Po to rodo kitus sutarties straipsnius ir sako: čia dar nelabai aišku, čia dar reikia pataisyti ir pan. Mėginau sakyti, kad tai galima padaryti nors ir dabar, tačiau B. Jelcinas tvirtai pasakė, kad šio dokumento jis negali pasirašyti. Kas buvo vėliau, Jūs visi matėte. /.../

Visų nuotaika labai prislėgta. Ne tik dėl to, kad mus apgavo. Tai buvo kažkas daugiau. Tiesiog fiziškai pajutau, kad greta yra didelis ir galingas kaimynas, kuris gali atvirai diktuoti. /.../ Jeigu būtume žinoję, kad pagrindinis susitarimas nebus pasirašytas, Rusijos kariuomenės išvedimo grafiko preambulė būtų kitokia, – preambulėje nebūtų apsiribota tuo, kad grafikas sudarytas remiantis pagrindine sutartimi, būtų rasta formuluotė, kuri labiau pabrėžtų, jog pats grafikas yra tarptautinė sutartis. Gerai, kad Č. Stankevičiaus iniciatyva Rusijos kariuomenės išvedimo grafikas tą dieną (ryte) buvo parengtas tokios formos, kad abiejų valstybių gynybos ministrai jį turėjo pasirašyti ne tik kaip gynybos ministrai, bet kaip valstybių įgalioti atstovai: „už Rusijos Federaciją“ ir „už Lietuvos Respubliką“.

/.../ G. Šerkšnys pradėjo abejoti, ar mes neįteisiname Rusijos armijos buvimo Lietuvoje, nes „Funkcionavimo“ taisyklėse yra kai kurių straipsnių, kuriose rašoma, kad Rusijos armija yra Lietuvoje. Nesutikau su tokiu požiūriu, pasakiau, kad Rusijos kariuomenės buvimo Lietuvoje jokiais būdais neįteisiname ir kad vien iš to, kas nurodyta „Funkcionavimo“ taisyklėse, negalima daryti išvadų apie kokį nors kariuomenės įteisinimą. Tokio pobūdžio valstybės sutikimai turi būti išreiškiami labai aiškiai ir konkrečiai, o šiuo atveju rašoma tik apie išvedamos kariuomenės funkcionavimą. Nežinau, ar visi sutiko su mano argumentais, bet daugiau dėl šio klausimo delegacijoje nebuvo diskutuojama. E. Bičkauskas staiga pareiškė, kad be pagrindinės sutarties Rusijos kariuomenės išvedimo grafikas negalioja. Tai visus labai sujaudino. Tačiau tik trumpam. Tai vienas, tai kitas delegacijos narys, taip pat ir mudu su V. Vadapalu, pradėjome abejoti tokio teiginio pagrįstumu. Rėmėmės po grafiku

esančiais žodžiais „už Rusijos Federaciją“ ir „už Lietuvos Respubliką“; šie keli žodžiai reiškė, kad grafikas pasirašytas valstybių vardu, vadinasi, grafikas tapo tarptautine sutartimi, galiojančia ir be pagrindinės sutarties. Ir nors E. Bičkauskas dar kartą pakartojo, kad be pagrindinės sutarties grafikas negalioja, delegacija su tokiu aiškinimu nesutiko ir nutarė laikytis tokios pozicijos: Rusijos kariuomenės išvedimo grafiko pasirašymas yra tarptautinės sutarties pasirašymas, ši sutartis įsigaliojo nuo jos pasirašymo ir turi būti vykdoma. Č. Stankevičius pasakė: „Dabar svarbiau pasirūpinti tuo, kad grafikas būtų vykdomas, o ne abejoti jo teisine galia“. /.../

Vakare Rusijos televizijos laida *Vesti*, komentuodama derybas bei tai, kas buvo pasirašyta ir nepasirašyta Kremliuje, tai įvertino kaip didelę Rusijos diplomatijos pergalę. Bet mes jau buvome „išsiaiškinę“ situaciją, sudėlioję teisinius argumentus ir galvojome visiškai kitaip: svarbiausia tai, kad turime pasirašytą Rusijos kariuomenės išvedimo grafiką, tai tarptautinė sutartis, Rusija privalės ją vykdyti. Todėl tai, kas šiandien įvyko, yra didelė Lietuvos, o ne Rusijos pergalė.

1993 m. kovo 26 d.

/.../ Seimo rinkimų antrasis turas įtvirtino LDDP vienvaldystę. Prezidentu taip pat tapo šios partijos lyderis A. Brazauskas. Jau prieš kelis mėnesius paaiškėjo, kad delegacijos sudėtis bus pakeista. Apie tai spaudoje viešai prabilo G. Kirkilas ir E. Bičkauskas. Buvo kaltinamas Č. Stankevičius, esą, jis nesukalbamas, per daug kategoriškas ir Rusijos delegacijai visiškai nepriimtinas. Tokie teiginiai buvo labai netikėti, nes už jų aiškiai matėsi kiti tikslai: pašalinti Č. Stankevičių iš delegacijos visiškai nekreipiant dėmesio į tai, kad būtent Č. Stankevičiaus „nesukalbamumas“ lėmė, jog Rusija pradėjo kalbėtis su mumis kaip su užsienio valstybe.

Rusams vis dar neaišku, per kur išeiti. 1992 m.

Išeina. 1993 m.

Vakar, t. y. kovo 25 d., senoji delegacija nustojo egzistavusi. Išvakarėse paskambino Č. Stankevičius ir pranešė, kad rytoj, 10 val., delegacija kviečiama pas Respublikos Prezidentą. Delegacija susirinko anksčiau Juridiniame skyriuje. Iš spaudos žinojau, kad būsiu paskirtas į naująją delegaciją. Jau anksčiau delegacijoje buvome sutarę, kad vengsime eiti į naująją delegaciją, jeigu senoji bus paleista. Todėl aš tiesiai paklausiau, ar nereikėtų per susitikimą su Respublikos Prezidentu pasiūlyti išlaikyti senosios delegacijos politinį branduolį. Niekas neprieštaravo, tik Č. Stankevičius suabejojo, ar reikia kalbėti apie jo asmenį, nes Respublikos Prezidentas gali tai suprasti kaip asmeninį interesą.

/.../ Susitikimas su Respublikos Prezidentu paliko sunkų įspūdį. Jis kelis kartus padėkojo už padarytą darbą, atrodo, klausėsi, ką sakė delegacijos nariai, užsirašinėjo, tačiau kai baigiantis pokalbiui pamėgino apibendrinti tai, ką norėjome jam išdėstyti, į ką atkreipti dėmesį, pasirodė, kad jis nesuvokė, jog be senosios delegacijos politinio branduolio naujoji delegacija bus daug silpnesnė. Kalbėjau bene paskutinis iš delegacijos narių. Atvirai pasakiau, kad numatant naujosios delegacijos sudėtį nepavyko išsaugoti politinio tęstinumo, kad be reikalo atsisakoma pasinaudoti ankstesnės delegacijos narių sukaupta politine patirtimi, kad ta patirtis buvo kaupiama ilgai, ji tiesiog iškentėta, kad naujoji delegacija turės sėsti prie derybų stalo nedelsiant, bet ji neturės tiek patirties, kiek jos reikia norint derėtis su Rusija... Žodžiu, norėjau atkreipti dėmesį į tai, kas man tada atrodė svarbiausia: kodėl derybų delegacija daroma silpnesnė, ar to reikia, ar tai nepakenks Lietuvai. Nežinau, ar Respublikos Prezidentas suprato, ką norėjau pasakyti, tačiau išeinant delegacijai Respublikos Prezidentas paprašė likti kelioms minutėms. Paklausė, kas iš senosios delegacijos narių, mano manymu, turėtų būti įrašytas į naująją delegaciją. Tiesiai pasakiau, kad turi likti Č. Stankevičius, E. Jarašiūnas ir R. Ozolas, galbūt ir kiti asmenys. Respublikos Prezidentas atsakė, kad dėl R. Ozolo ir E. Jarašiūno dar galima pagalvoti, bet Č. Stankevičius esąs „sunkus žmogus, rusai jo labai nemėgsta“...

12 val. susirinko naujoji delegacija. Respublikos Prezidentas papasakojo apie pokalbį su senąja delegacija, užsiminė, kad aš kalbėjau apie politinį perimamumą. Žodžio paprašė N. Medvedevas, pasiūlė pagalvoti, ar delegacijos nereikėtų papildyti G. Šerkšniu, kuris, pasak jo, turi gerą sisteminių mąstymą. Respublikos Prezidentas atsakė, kad ir anksčiau nebuvo proporcinio partinio atstovavimo, kam jis reikalingas dabar. Paprašiau žodžio ir dar kartą pasiūliau padiskutuoti dėl delegacijos sudėties papildymo. Atvirai pasakiau, kad delegacija atnaujinta per daug, kad ankstesnės delegacijos sukaupą patyrimą galima panaudoti geriau, kad į delegaciją būtina įrašyti Č. Stankevičių, R. Ozolą ir E. Jarašiūną, kad tai duos daug daugiau naudos, kad nežinia kuo grindžiamos abejonės dėl šių žmonių dalyvavimo naujojoje delegacijoje yra visiškai neįtikinamos. N. Medvedevas suabejojo dėl Č. Stankevičiaus ir pasakė, kad „jo kalbėjimas kiekvienam rusui yra visiškai nepriimtinas ir tik atstumia“! Įdomu, iš kur tokia informacija? Ar tik ne iš E. Bičkausko, nes tai labai panašu į jo žodžius, pasakytus Maskvoje. Įsiterpia dar kartą: argi čia svarbu politinis proporcingumas; argi nereikia kritiško žvilgsnio iš šalies, kad galima būtų tinkamai išnagrinėti įvairius derybinius pasiūlymus; argi nereikalinga politinė derybų patirtis? Kas galės sėstis ir toliau derėtis su Rusija nežinodamas, kodėl anksčiau buvo įrašytas šis, o ne kitas žodis? Naujoji delegacija akivaizdžiai sukluso. Pirmas sureagavo Virgilijus Bulovas, naujosios delegacijos vadovas. Jis kreipėsi į Respublikos Prezidentą sakydamas, kad yra linkęs atsižvelgti į tai, ką aš sakau, ir netgi neprieštarautų, jeigu į delegaciją būtų įtrauktas Č. Stankevičius. Respublikos Prezidentas lyg ir nustebo: paklausė, ar tikrai Č. Stankevičius galėtų būti delegacijoje? V. Bulovas atsakė, kad galėtų. Tuo metu įėjo kažkas iš Respublikos Prezidento padėjėjų ir pranešė, kad jau laukia žurnalistai. Respublikos Prezidentas paklausė lyg pasitikslindamas: ką gi, pasiūlysiu opozicijai, tegul pasiūlo savo atstovus. Per spaudos konferenciją jis tą pakartojo viešai. Taigi dar yra vilčių. Tuoju pat susiradau

Č. Stankevičių ir R. Ozolą, pranešiau apie principinį Respublikos Prezidento sutikimą, kad Č. Stankevičiui, E. Jarašiūnui ir R. Ozolui galbūt bus pasiūlyta įeiti į delegaciją. Atrodo, kad toks ankstesnės delegacijos narių grupės asmenų, o ne atskiro asmens dalyvavimas naujojoje delegacijoje R. Ozolui visiškai priimtinas. Jis sako, kad dar pasitars, tačiau svarbiausia, kad tai įmanoma. Įdomu, ar jiems tikrai bus pasiūlyta tapti naujosios delegacijos nariais ir ar jie sutiks? Jeigu jie atsisakys, galvoju, kad taip pat trauksiuos iš delegacijos. Nors prieš tai Č. Stankevičius man sakė, kad aš turėčiau likti delegacijoje, nes ten galiu būti naudingas, o atsistatydinti visada suspėsiu ... /.../

1993 m. balandžio 10 d.

Įvyko keli naujosios derybų delegacijos posėdžiai. R. Ozolas, E. Jarašiūnas ir Č. Stankevičius į delegaciją dar nepaskirti, tačiau aktyviai dalyvauja jos darbe. Atrodo, kad V. Bulovas jau įsitikino, kad be jų paramos ir patirties būtų sunku. Žinau, kad Č. Stankevičius nesutiko būti naujosios delegacijos nariu, nes pradžioje nebuvo į ją įrašytas. Kad ir kaip būtų, gerai, kad senosios delegacijos politinis branduolys vėl sutelktas ir galės tiesiogiai dalyvauti priimant sprendimus.

Pokalbiai naujojoje delegacijoje rodo, kad kai kuriems naujiems nariams bus sunku nepasiduoti Rusijos „gundymams“. Jų vartojamos sąvokos, terminija patvirtina, kad tai, jog jie pastaraisiais metais nedalyvavo politikoje, buvo nutolę nuo Lietuvos ir Rusijos santykių problemų, dabar gali gana skaudžiai atsiliepti. Svarbiausias dalykas, ko nauji delegacijos nariai dažnai iki galo nesuvokia, yra tai, kad Lietuva yra tokia pati valstybė, kaip ir Rusija, kad tarp Lietuvos ir Rusijos gali būti tik tarpvalstybiniai santykiai ir kad Lietuvos pozicijos turi būti formuluojamos ir išreiškiamos tik per įgaliotas valstybės institucijas, o ne per atskiras žinybas, nes žinybiniai interesai ne visada gali sutapti su visos valstybės interesais.

Į Lietuvą buvo atvykęs Rusijos Aukščiausiosios Tarybos gynybos ir nacionalinio saugumo komiteto pirmininkas S. Stepašinas. Pokalbyje su delegacijos nariais jis viešai patvirtino, kad Rusijos kariuomenė iš Lietuvos bus išvesta iki rugpjūčio 31 d. ir kad Rusija nekelia jokių naujų kariuomenės išvedimo sąlygų. Tai gera naujiena, tuo labiau, kad prieš kelias dienas Rusijos gynybos ministras P. Gračiovas pareiškė, jog kariuomenės išvedimas iš Baltijos valstybių yra stabdomas. S. Stepašinas paaiškino, kad Lietuvai tai netaikoma, nes čia civilizuotai sprendžiami tautinių mažumų, žmogaus teisių ir kiti reikalai, be to, yra pasirašytas Rusijos kariuomenės išvedimo grafikas. Tačiau kai kas jo kalboje verčia nerimauti: S. Stepašinas pradėjo kalbėti apie kažkokius „abipusius atsiskaitymus“. Ar tai reiškia, kad Rusija kels Lietuvai turtines pretenzijas, kad žalos atlyginimo klausimas bus siejamas su nežinia iš kur kildintina Lietuvos pareiga Rusijai? Atrodo, kad delegacijų laukia karštas susitikimas. Jis turėtų įvykti balandžio pabaigoje Vilniuje. /.../

1993 m. balandžio 29 d. (Lietuvos delegacijos pasitarimas dėl derybų su Rusija, URM)

VIRGILIJUS BULOVAS. Gautas V. Isakovo laiškas. Kaltina, kad mes vilkiname derybas, nenorime tartis. Grasina, kad jeigu derybos nevyks, kariuomenės išvedimas gali sutrikti. Sako, kad atsakomybė teks Lietuvai. Anksčiau siūlė: 1) aptarti visų reikalų būklę ir atskirų susitarimų rengimo eigą; 2) toliau derinti su kariuomenės išvedimu susijusius dokumentus; 3) nagrinėti Lietuvoje liekančių Rusijos pensininkų ir kitų asmenų pensijų klausimus; 4) toliau dirbti su tekstais dokumentų, numatančių asmenų „persikėlimą“.

V. Bulovas prašo derybų delegacijos narių pareikšti nuomonę. /.../

Č. STANKEVIČIUS. Išanalizavau Estijos ir Latvijos derybų su Rusija dokumentus. Rusijos taktika yra labai aiški: nori įteisinti Rusijos kariuomenės buvimą, įrašydama nuostatas apie kariuomenės turtą, kariškių socialines garantijas ir kt. Tai būtų netiesioginis pripažinimas, kad Rusijos kariuomenė Lietuvoje buvo teisėtai. Mums tai labai pavojinga. Tuomet galime pa-

Rusijos derybų su Lietuva
delegacijos vadovas Viktoras
Isakovas.

laidoti mintį apie žalos atlyginimą. Jeigu jie mus „užlauš“, tai Estiją ir Latviją galės „sutvarkyti“ labai paprastai. Turime atsilaikyti dar tris mėnesius, iki rugpjūčio 31 d. Vėliau bus lengviau.

V. VADAPALAS. Galvoju, kad į V. Isakovo klausimus galima neatsakinėti, reikia iškelti savo klausimus.

R. OZOLAS. Reikia „užtempti“, pamėginkime susirašinėti, mes turime laimėti laiko.

Č. STANKEVIČIUS. Pritariu tam, ką sakė V. Sinkevičius. Jie nori rasti pretekstą arba atidėti kariuomenės išvedimą, arba kaip nors įteisinti (nors ir laikiną) savo kariuomenės buvimą Lietuvoje, įteisinti kariuomenės statusą, pasiekti, kad kariuomenė būtų išvedama sutarties pagrindu. Taip jie mėgins paneigti prievolę atlyginti Lietuvai padarytą žalą. Blogai, kad Estija pradėjo kalbėti su Rusija apie kariuomenės laikiną statusą Estijoje ir kt. Jie nejaučia, koks didelis pavojus už viso to slypi. Siūlau parašyti V. Isakovui, kad derybų delegacijos dar nepasiruošusios susitikti, kad turi dirbti ekspertų grupės ir pan. Būtinai turime kelti ir svarstyti žalos atlyginimo klausimą. V. Isakovas prie politinės sutarties nori grįžti ne todėl, kad norėtų ją pasirašyti, o todėl, kad nori išbraukti svarbiausius dalykus, kuriuos mums tada pavyko įrašyti į sutartį, o būtent: Rusija pripažįsta savo tarptautinius įsipareigojimus ir Lietuvai padarytą žalą. Aišku, mes labai aukštai iškėlėme kartelę, bet mums pavyko pasiekti, kad Rusija su tuo sutiktų, nors vėliau sutarties nepasirašė; dabar neturėtume trauktis. Turime laimėti laiko /.../.

(Dienoraščio užrašų pabaiga)

VYTAUTAS LANDSBERGIS

DĖL LAISVĖS DIENOS

1993 metų rugsėjo pirmoji išaušo Lietuvai kaip pirmoji diena be buvusios SSRS okupuotės kariuomenės, 1992-aisiais jau perėjusios į Rusijos Federacijos jurisdikciją. Ši diena ir turi būti minima kaip Laisvės diena, o ne penkios minutės rugpjūčio 31-ąją prieš pat vidurnaktį. Arba tąsyk minėtina Laisvės naktis, jeigu kam nors taip labiau patinka.

Svarbesnis istorijai būtų teisingas vaizdas, kokius spaudimus Lietuvai teko atlaikyti jau po 1992 09 08 pasirašyto, iškart įsigaliojusio ir 1992 09 20 Jungtinėse Tautose įregistruoto Lietuvos ir Rusijos susitarimo – kariuomenės išvedimo grafiko. Pasirodžiusiose proginėse publikacijose nūnai aprašomas derybininkų delegacijų ir kariškių bei gynybos ministrų kontaktų, bet ne aukštasis diplomatinis lygmuo. Tą spragą noriu kiek papildyti.

Pasirašymo dieną Maskvoje nuo pat ryto tvyrojo nelaukta įtampa. Negalėjau gauti labai pageidaujamo nors trumpo susitikimo su Borisu Jelcinu, o iš Rusijos vyriausybės, kuri jau buvo išspausdinusi puikiai vizualiai atrodančius sutarčių tekstus, ėjo nerimas – tį keliantys signalai. Antai atstovybėje lankosi neaiškiai kalbantys R. Chasbulatovas, V. Čiurkinas... Genadijus Burbulis, pagrindinis prezidento patarėjas politiniais klausimais, atvyko su pageidavimu dar pakeisti tekstą dėl Lietuvos kariuomenės 1940 metais patirtų ginkluotės netekčių draugiško kompensavimo. Sutikome, kai kas buvo pakeista, skubiai perspausdinta – apie tai dabar naujoje knygoje paskelbė ir konferencijoje kalbėjo mūsų derybinės delegacijos vadovas Č. Stankevičius. Tačiau sausi faktai neperduoda nervingos netikrumo atmosferos ir nežinios, kur buvo ilgam dingę ir ką veikė gynybos ministrai be ryšio su Lietuvos valstybinės delegacijos vadovu V. Landsbergiu. Leidau sau apie šią keistą situaciją kai ką pasakyti ir aplink zujančiai Maskvos žiniasklaidai. Galų gale į pakartotinius skambučius atėjo B. Jelcino sekretoriato žinia, kad prezidentas sutinkąs susitikti penkiolikai minučių (!) prieš tai, kai Kremliaus Vladimiro salėje turėsime dėti parašus. Ir tai vėl nežadėjo ko nors gero. B. Jelcinas atėjo į šį dviejų akis į akį susitikimą reikšdamas nepasitenkinimą sutartimi, kuri esanti blogai parengta (tartum visi septyni dokumentai!) ir nieko negalima pasirašyti. Mudviejų asmeniniai santykiai visuomet buvo draugiški, ir per tą gyvybišką ketvirtį valandos pavyko gauti jo nuolaidą: pagrindinė sutartis – ne, bet štai trejetą lydimųjų susitarimų ministrai galėsia pasirašyti. O tarp jų kaip tik buvo Rusijos dalinių išvedimo grafikas, tapęs savarankiška ir įpareigojančia sutartimi!

Tai įvyko tarp dviejų asmenų – delegacijos tuoj buvo informuotos, kai nuėjome į tą Vladimiro salę. Jokia Rusijos užsienio reikalų ministerijos intriga nebegalėjo sutrukdyti bent dalinio pasirašymo.

Dabar kai kada pagalvoju: neįvyko B. Jelcinas nesuprato, ką aprobuoja? Galbūt kaip tik suprato...

Intrigos tęsėsi vėliau, prasidėjo būtent anos Kozyrevo–Čiurkino institucijos painiojimas, neva pasirašyti susitarimai negalioja, nors juose kaip tik buvo įrašyta: „įsigalioja nuo pasirašymo dienos“. Už šį kruopštų įžvalgumą turime būti dėkingi Česlovui Vytautui Stankevičiui. Aišku, kelta standartinių priekabių dėl tariamo rusų teisių Lietuvoje pažeidimo ir Maskvos dar ne kartą skelbta, kad kariuomenės išvedimas, tai yra sutarčių vykdymas, stabdomas.

Reaguodavau skambučiais ir laiškais tiesiai B. Jelcinui ligi pat lapkričio 25-osios, kai valdžią Vilniuje perėmė rinkimus laimėjusi LDDP, veikiau ir tarptautinėse struktūrose. Čia paminėsiu savo kalbą JTO Generalinėje Asamblėjoje 1992 09 28, o dar kiek prieš tai – NATO šalių ambasadoriams (Aljanso Tarybai) šios organizacijos būstinėje Briuselyje 1992 09 23. Pranešdamas apie jau pasirašytą Rusijos kariuomenės išvedimo sutartį („Jungtinės Tautos, aš neabejoju, siūlys, kad panašias sutartis pasirašytų ir Latvija su Rusija, ir Rusija su Estija“ – toks buvo mandagus Lietuvos siūlymas JTO), pageidavau abiejų organizacijų stebėtojų, perspėjau, kad „Lietuvoje sudaroma tariamo Rusijos armijos „nepaklusnumo“ Maskvos valdžiai perspektyva, laukiant galimybių sukurti konfliktinę situaciją“ kaip Moldovoje ir Kaukaze. Tekdavo konstatuoti reakcingą kažkurių jėgų Rusijos užsienio reikalų ministerijoje (galbūt oponuojančių B. Jelcinui) vaidmenį ir nuolat naudoti nurodyto pobūdžio prevencinę diplomatinę gynybą.

Viršūnių susitikime 1992 06 11–13 Rio de Žaneire žymėjausi pokalbį su Helmutu Kohliu: „Dėl kariuomenės išvedimo remis Lisabonoje ir Miunchene (G-7), (t. p.) susitikime su B. Jelcinu, domėjosi neišvedimo motyvais – vieninga nuomone, (jie) ne socialiniai ekonominiai...“; tai pratęsiau ir vėlesniuose laiškuose federaliniam kancleriui, pavyzdžiui, 1992 08 13: „Jūs žinote ir apie tai, kad mūsų pastangos neturėti Lietuvoje svetimos kariuomenės dar nėra visai sėkmingos, tačiau aš džiaugiuosi galėdamas Jums pranešti, kad pastaruoju metu Rusijos vyriausybės linija pasidarė konstruktyvesnė, lankstesnė. Aš jaučiu, kad prie to prisidėjo ir Vokietija.“

Tarp nurodytų tos vasaros datų įvyko ir ESBK viršūnių konferencija Helsinkyje, kur pasinaudojau Išaiškinančio pareiškimo teise – kaip Lietuva supranta „nedelsiamą“ išvedimą, ir tai tapo ESBK nuostata sykiu su Rusija.

Šio pobūdžio ir dar kitų diplomatinių dokumentų yra išlikę daug, ir jie paskelbti knygos-rinkiniuose. Ten atsispindi ir anuomet regžtos nedraugiškos intrigos, ir mūsų pastangos jas neutralizuoti, tad kova nematoma nei sutarčių tekstuose, nei dalyvių prisiminimuose. Todėl rašant istoriją, o ne „naratyvus“, ant stalo turi būti viskas, nenutylint būtent politinės diplomatinės dimensijos visose posovietinės kariuomenės išvedimo raizgalynėse.

Lietuvos žinios, 2013 m. rugsėjo 5 d.

MĄSTYMAI

LIETUVOS VALSTYBĖ: TAUTINĖ AR NETAUTINĖ?

Taip formuluoti klausimą, atrodytų, būtų šventvagystė – Lietuvos Respublikos Konstitucija į šį klausimą atsako vienareikšmiškai: „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai.“ (2 str.)

Lietuvos įstojimas į Europos Sąjungą pakeitė ne tik Lietuvos valstybės faktinę padėtį, bet ir Lietuvos Konstitucijos jurid. situaciją: dalis Tautos suvereninių galių, kaip to reikalavo Stojimo sutartis, buvo perleista sąjunginei kompetencijai, likusios tapo politinės kovos dėl pačios Europos Sąjungos pobūdžio taikiniais. Ne paslaptis, kad Sąjungos neomarksistinis politinis sparnas atkakliai stengiasi Europą iš Tautų sąjungos pasukti Sąjungos tautos link, t. y. XX amžiuje tautiniu pagrindu formuotas ir kurtas Europos valstybes permodeliuoti į unifikuatą ES piliečių bendriją. Politinius šio proceso veiksmus lydi įvairūs ideologinių jų pagrindimo bandymai. Diskusijos šiais klausimais vyksta visose Europos valstybėse. Pastaruoju metu – ir Lietuvoje.

Bene aiškiausias idėines pozicijas šiuo metu yra užėmę du judėjimai, atstovaujami dviejų interneto svetainių – propatria.lt ir tiesos.lt. Po to, kai Pro Patria paskelbė Vytauto Sinicos straipsnį „Paveldėtojų draskoma Sąjūdžio vėliava“, tiesos.lt publikavo Dariaus Kuolio tekstą „Kaip kuriama Respublika?“. Jo argumentų analizei propatria.lt skyrė Pauliaus Stonio tekstą „Kuriname respubliką ar tautinę valstybę?“. Prasidėjo diskusija.

NEPRIKLAUSOMYBĖS SĄSIUVINIŲ redakcija mano esant būtina fiksuoti tai kaip lietuviškosios politinės minties raidos etapinį faktą ir be komentarų skelbti visus tris minėtus tekstus. Jie koreliuoja su praėjusiame NS numeryje skelbtu Vytauto Radžvilo straipsniu „Netikros tikrovės: ištakos ir pavidalai“, visi kartu teikdami progą mąstyti apie gyvybiškiausius Lietuvos ateities klausimus.

Svarbiausi diskusijos tekstai bus skelbiami kituose žurnalo numeriuose.

VYTAUTAS SINICA

PAVELDĖTOJŲ DRASKOMA SĄJŪDŽIO VĖLIAVA

Vasaros pradžioje vykusį Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) 25-mečio minėjimą nulydėjo ne vieno politikos apžvalgininko siūlymai šiandieninę Lietuvos tikrovę aštriai kritikuojantiems Sąjūdžio kūrėjams ir pirmeiviams pagaliau pasitraukti iš viešosios erdvės ir užleisti vietą neva gyvenimu patenkintai XXI amžiaus visuomenei. Deja, didžioji dalis

visuomenės mato tas pačias nuo partijų kaitos valdžioje nepriklausančias įsisenėjusias problemas, tad trauktis sąjūdiečiams nėra nei pagrindo, nei moralinės teisės.

Kita vertus, tuo pačiu metu galima stebėti iš įvairiausių politinių stovyklų ataidinčias pretenzijas tęsti Sąjūdžio vertybes ar puoselėti Sąjūdžio idealus.

Galima klausti, kiek šiandien visuomenėje dar apskritai reikšmingas Sąjūdžio vardas ir moralinis autoritetas. Atsakymą pateikia Sąjūdžio jubiliejus, kuris, nors mėgintas sumenkinti ir nutylėti, dvejopai atskleidė Sąjūdžio reikšmę: norintieji įrodyti, kad jis atgyvena, atskleidė savo nerimą ir baimę, kad koku nors pavidalu jis gali atgimti, mat apie tikrai mirusius ir neaktualius dalykus paprastai tylima, o ne įrodinėjama, kad jie mirę ir neaktualūs; kita vertus, apeliuojančių į Sąjūdžio vertybes ir norinčių pasigriebti jo vėliavą gausa taip pat rodo jo idėjų gyvybingumą ir svarbą. Akivaizdu, jog įvairiausio plauko pretenzijų į Sąjūdžio vardą tikrai netrūksta.

GALIMA KLAUSTI, KIEK ŠIANDIEN VISUOMENĖJE DAR APSKRITAI REIKŠMINGAS SĄJŪDŽIO VARDAS IR MORALINIS AUTORITETAS.

Sąjūdžio vertybės?

2013 metai Sąjūdžiui buvo ne tik jubiliejiniai, bet ir savaip reaktualizuojantys. Sąjūdžio idealai ir vertybės, pasak įvairių politikų, yra būdingi abiem TS-LKD pirmininko rinkimų finalininkams Andriui Kubiliui ir Vytautui Landsbergiui, taip pat prezidento rinkimams besiruošiančiam visuomenininkui Dariui Kuoliui. Pirmomis birželio dienomis kaip Sąjūdžio tąsą save pamėgino pateikti net LSDP, pareiškę, jog LPS programoje buvo daugelis socialdemokratiškų nuostatų. Sąjūdžio vertybes neabejotinai pretenduoja tęsti ir marginalizuotos, į parlamentą niekada nepatenkančios tautinės partijos, pernai nesėkmingai rinkimuose pasirodžiusios koaliciniame sąraše „Už Lietuvą Lietuvoje“. Sąjūdžio politinio ir moralinio kapitalo nesigviešia, ko gero, tik visos jau XX a. susikūrusios vieno klausimo ar vieno žmogaus partijos.

Tačiau tokių pretenzijų turinčioms partijoms pradžiai reikėtų žinoti, kad jokių Sąjūdžio vertybių niekada nebuvo jo iniciatyvinės grupės planuose. Vertybės – tai, ką žmogus vertina savo paties pasirinkimu. Jos reliatyvios ir nepastovios, nesuteikiančios prielaidų politinės bendruomenės vienijimuisi ir bendrojo gėrio paieškomis. Sąjūdis turėjo ne vertybes, o konkrečius principus, kuriais vadovaujantis buvo iškelti tikslai. Šie tikslai – aiškiai išskirti Sąjūdžio programoje – buvo viešumas, demokratija ir Lietuvos suverenumas. Ne mažiau aiškiai pasisakyta už tautinę valstybę, tautinę mokyklą ir patriotiškumo ugdymą. Iniciatyvinės grupės nariai šiandien nedviprasmiškai patvirtina, jog tai svarbiausi Sąjūdžio Lietuvos vizijos punktai.

Išduoti tikslai

Tačiau glemžtis Sąjūdžio vardą šiandien trukdo toli gražu ne tik nukrypimas nuo LPS idealų. Visų pirma, Sąjūdžio tęsėjais negali būti tie, kas jame nedalyvavo ir negavo jokios simbolinės moralinės jo kūrėjų vėliavos, kurią galėtų perimti ir nešti. Būtent tokioje situacijoje yra pilietinės sąjūdiečių iniciatyvas ne kartą išdavęs ir sužlugdęs kosmopolitinės pilietinės visuomenės Lietuvoje kūrėjas Darius Kuolys.

Jo G. Soroso fondo lėšomis ilgus metus Lietuvoje veikianti iš Vakarų importuota ideologinė įstaiga Pilietinės visuomenės institutas, įnešęs milžinišką indėlį naikinant lietuvių tautą, ardant socialinius ryšius ir atomizuojant visuomenę (šis iš pažiūros paradoksalus procesas plačiau aprašytas tekste „Pilietinė visuomenė – žalinga valstybei, naudinga ES“*). Jokiais ženklais viešai neišsižadėjęs siekio europeizuoti, taigi sunaikinti lietuvių tautą**, dabar D. Kuolys bando viešuose renginiuose ir intelektualiniuose rateliuose paversti atviros visuomenės projektą neva Sąjūdžio idealu, tuo absoliučiai aukštyne kojomis perrašant Sąjūdžio istoriją. Tai, beje, daroma ir akademiniiais pavidalais, mokslo darbų išvadose pareiškiant, jog Sąjūdis iš tiesų siekė individo laisvės, o ne tautos nepriklausomybės, nors tą vienareikšmiškai paneigė patys LPS kūrėjai.

* DELFI.lt, 2012 m. birželio 12 d. [http://www.delfi.lt/archive/print.php?id=58842903].

** Dėl šio išsireiškimo internete kilusių diskusijų propagatoria.lt redakcija pakomentavo taip: „Straipsnio turinys ir kontekstas neturėtų palikti abejonių, kad, kalbant apie naikinimą, turėtas omenyje ne fizinis tautos žudymas, bet ideologinis tautinės ir valstybinės sąmonės griovimas“. – Red.

Konkuruojantys įpėdiniai. TS-LKD galvosūkis

NEUŽTENKA IR TIESIOG DALYVAVIMO SAJŪDYJE, KAD BŪTUM JO TĖSĖJAS, NES BŪTINA SEKTI JO NUOSTATOMIS, BENT TOSE SRITYSE, KUR PRINCIPAI BUVO AIŠKIAI IŠSAKYTI.

Vis dėlto situacija, kai visuomenės veikėjai nei dalyvavo Sąjūdyje, nei laikosi jo nuostatų – pati paprasčiausia. Neužtenka ir tiesiog dalyvavimo Sąjūdyje, kad būtum jo tęsėjas, nes būtina sekti jo nuostatomis, bent tose srityse, kur principai buvo aiškiai išsakyti. Būtent to pritrūksta Andriui Kubiliui, kurio kaip Sąjūdžio aktyvisto įvaizdis, aktyviai palaikytas Rasos Juknevičienės straipsniais TS-LKD pirmininko rinkimų kampanijos metu, tarsi turėjo mobilizuoti patriotišką rinkėją, siųsti žinutę, kad Sąjūdis – ne tik Landsbergis. Tačiau konservatorių pirmininko pozicijos – nuo aktyvios agitacijos už gilesnę ES integraciją ir suverenumo atidavimą iki „išsikovotos teisės išvažiuoti“ ir antikonstitucinių nuolaidų valstybinės kalbos klausimais – kirviu nukerta bet kokias Sąjūdžio įpėdinio vizijas.

Ne be reikalo pasakyta, kad „Sąjūdis – ne tik Vytautas Landsbergis“. Būtent pirmajam atkurtos valstybės vadovui TS-LKD ilgainiui tapo ne vienu iš, o vieninteliu Sąjūdžio tęsėju. Bendraujant su bendrapiliečiais pereita prie nuostatos, kad kas ne su Tėvynės Sąjunga, tas ne tik ne su Sąjūdžiu, bet ir apskritai ne su Lietuva. Ši nuostata pasimatė jau per pirmąją TS-LKD parlamentinės veiklos kadenciją. Tačiau Sąjūdis niekada nebuvo į partinę veiklą orientuotas judėjimas, priešingai, savo esminę stiprybę prarado tą pačią akimirką, kai laimėjo rinkimus į Aukščiausiąją Tarybą ir nustojo būti neabejotinos reputacijos valdžios kontrolės mechanizmu. Partinė politika be valdžios kontrolės kūrimo pati savaime yra Sąjūdžio veikimo principų išdavystė. Tą šiandien liudija, ko gero, visi LPS iniciatyvinės grupės nariai, išskyrus nebent patį V. Landsbergį.

O visos šiandieninės TS-LKD politikos kryptį ir tuo pačiu pamestą Sąjūdžio vėliavą bene geriausiai apibūdintų formulė „nepriklausoma ir klestinti Lietuva, kad ir be lietuvių“. Partijos retorikoje pilna lozungų apie nepriklausomybę (keistu būdu derinamą su tolesniu suverenumo atsisakymu) ir geresnio gyvenimo kūrimą. Bet ar apibrėžta, kas tuo geru gyvenimu džiaugsis? Niekur nebeįmanoma rasti užuominų į tautiškumą, lietuvių kaip suverenios tautos viršenybę Lietuvos Respublikoje ir būtinybę užtikrinti saugią lietuvių kalbos ir kultūros išlikimo ir vystymosi erdvę.

Kas siūloma vizijose?

VALSTYBĖS PAŽANGOS STRATEGIJA „LIETUVA 2030“ TOBULAI NUBRĖŽĖ IŠTERITORINTOS IR IŠTAUTINTOS VALSTYBĖS VIZIJĄ.

Priešingai, partijos priimta valstybės pažangos strategija „Lietuva 2030“ tobulai nubrėžė išteritorintos ir ištautintos valstybės viziją. Ši, kitaip nei atitinkama, pavyzdžiui, Estijos valstybės ateities strategija, apsieina be tautinio tapatumo, lietuviybės, apskritai lietuvių tautos akcentavimo. Lietuvos tauta – strategijoje vartojamas jau minėto D. Kuolio Lietuvoje išpopuliarintas kosmopolitinis naujadaras, kuriuo bandoma įteigti, jog Lietuvos niekas nesukūrė ir ji niekam nepriklauso, priešingai – yra visų, kas joje gyvena ir gyvens, o tokios „tautos“ narius apibrėžia ne tautybė, o teritorinė priklausomybė ir, geriausiu atveju, pilietybė.

Pilietybė čia, beje, bevertis kriterijus, nes sekant viešai deklaruojama TS-LKD pozicija ji turėtų būti masiškai dviguba, o kartu turėtų būti įteisinta ir dviguba ištikimybė – Lietuvai ir bet kuriai kitai, dėl geresnio gyvenimo pasirinktai valstybei X. Tai, kad „Lietuva 2030“ turinti būti globali – įtinklinta virtualiai, tačiau išsibarsčiusi realybėje, – tik patvirtina, jog dvigubos pilietybės bus reikalingos, o dvigubos ištikimybės – galima būti tikriems – bus ne Lietuvos, o maitinančios šalies naudai.

Tačiau svarbiausios yra ne „Lietuva 2030“ turinio detalės, o tai, jog šiai lietuvių tautos laidotuves užprogramuojančiai strategijai tegu ir tylomis, tačiau savo neprotestavimu pritarė tiek krikdemų sparnas, tiek pats Vytautas Landsbergis. Tai yra abu flangai, į kuriuos permainų viltis kol kas deda „sąjūdiškesnės“ politikos išsiilgę ir su LPS partiją sieti norintys jos rėmėjai. Deja, TS-LKD iš esmės deklaruoja rūpestį valstybės likimu, atsietu nuo tautos

likimo. Tačiau tai teritorijos administratoriaus, o ne valstybės šeimininko požiūris, nes valstybės legitimumas esamoje tarptautinėje sistemoje vis dar neišsivaizduojamas be ją steigiančios tautos. Tą, beje, tobulai suprato ir išnaudojo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Be šio suvokimo nė viena TS-LKD vidinių barikadų pusė negali pagrįstai pretenduoti į akivaizdžiai siekiamą Sąjūdžio įpėdinių vaidmenį.

Visuomeninė valdžios kontrolė

Aptariamam klausimui svarbūs ne tik iškelti idealai ir jų laikymasis, bet ir pasirinkti veikimo būdai, kuriais esamoje politinėje sistemoje veikia Sąjūdžio tęsėjais save tituluojantys asmenys ir politinės organizacijos. Dabartinė partinė sistema, būdama kokia ji yra, atriboja tautą nuo valstybės valdymo ir įgalina siaurų interesų grupių sprendimus, dažnai neatitinkančius tautos nuostatų.

Kaip taisyklė, priešingai, priimant sprendimus vis dažniau svarbiausias kriterijus yra viršnacionalinių institucijų ir kitų šalių, o ne valdžią renkančios tautos nuostatos (tokį požiūrį tobulai įkūnija beprecedentė politiko parodija L. Linkevičius). Pats veikimas tokioje sistemoje nesiekiant jos keisti yra nacionalinio suverenumo tikslo išdavystė, nupolitinanti tautą ir *de facto* perduodanti politinio gyvenimo vadžias į niekieno nekontroliuojamas siauro elito – ankstyvojo modernio politinės tautos atitikmens – rankas.

Būtent tokios sistemos greičiausiai nesąmoningu palaikymu galima apkaltinti ir kiekvieną protautišką partiją, nesėkmingai vis siekiančią patekti į parlamentą ir ten įgyvendinti Sąjūdžio deklaruotus tikslus, tačiau atmetančią kaip beviltišką ištis savivaldžios politinės tautos kūrimo projektą. Sąjūdis buvo antisisteminis darinys ne tik žodžiais, bet ir veiksmais, tuo tarpu vadinamosios antisisteminės politinės jėgos yra neatskiriama sistemos dalis ir esamo režimo stabilumą palaikantis veiksnys, nes žaidžia pagal esamas taisykles ir net neketina jų laužyti. Tikrasis tikslas čia yra imituojant kovą gauti nors menkutę valdžios dalį, tačiau nemėginti keisti esamų sąlygų.

Keli mandatai Seime – ne išeitis

Čia atsiskleidžia lemtingas kriterijus, kurį įsisąmoninus galima nekreipti dėmesio į visus ankstesnius. Sąjūdis siekė nepriklausomybės Lietuvai – tautinei valstybei, egzistuojančiai lietuvių tautos apsisprendimo pagrindu, tačiau suvokė, jog tai tėra priemonė sukurti sąlygas atsirasti lietuvių politinei tautai, kuri iš tiesų būtų suinteresuota ir instituciškai įgalinta save valdyti. Ši būtina sąlyga niekada taip ir nebuvo išpildyta, daugiausia – išduotos tautinės mokyklos koncepcijos, tačiau ir daugelio kitų antisąjūdinės revoliucijos formų dėka.

Tačiau neįgyvendinti siekiai yra patys svarbiausi, nes į juos iš istorijos perspektyvos turime žvelgti ne kaip į istorijos faktą, o kaip į šiandien prieš mus iškylančią politinę būtinybę. Tad penki mandatai parlamente patys savaime Lietuvoje nepakeis visiškai nieko, kad ir kokia tobulai Sąjūdžio principus atitinkanti partija juos iškovotų. Sąjūdžio vėliavą nešti pretenduojanti jėga ar asmenybės savo nefasadinę veiklą turi kreipti pirmiausia į visuomenės politinį aktyvinimą pagal Sąjūdžio principus ir tik greta to į valdžią kaip galimą priemonę visuomenei įgalinti.

SĄJŪDIS SIEKĖ NEPRIKLAUSOMYBĖS LIETUVAI – TAUTINEI VALSTYBEI, EGZISTUOJANČIAI LIETUVIŲ TAUTOS APSISPRENDIMO PAGRINDU, TAČIAU SUVOKĖ, JOG TAI TĖRA PRIEMONĖ SUKURTI SĄLYGAS ATsirasti LIETUVIŲ POLITINEI TAUTAI, KURI IŠ TIESŲ BŪTŲ SUINTERESUOTA IR INSTITUCIŠKAI ĮGALINTA SAVE VALDYTI.

DARIUS KUOLYS

KAIP KURIAMA RESPUBLIKA?

Kodėl tokio projekto imtasi?

2010 metų pavasarį grupė visuomenininkų pasiūlė Pilietinės visuomenės institutui parengti platesnės apimties pilietinio ugdymo projektą. Idėją apsvaustę jos ėmėms.

Kodėl? Nes Lietuvos visuomenei šiandien reikia tvirtesnių idėjinių ir vertybinių atramų. Nes Lietuvos jaunimui būtina atrasti patikimą ir kūrybingą ryšį su savo valstybe, savo šalies bendruomene.

1990-aisiais atkūrėme Lietuvos Respubliką, ją įtvirtinome 1992-aisiais priimta Konstitucija. Turime geriau blogiau veikiančias demokratines struktūras. Tačiau mūsų Respublika iki šiol lieka be turinio, be idėjinių pamatų.

Ar gali gyvuoti parlamentinė Respublika, kai Seimu pasitiki mažiau nei kas dešimtas pilietis? Kai didžioji visuomenės dalis jaučiasi bejėgė Lietuvos valstybės tikrovę paveikti? Ar gali demokratinė valstybė turėti ateitį, kai jos jaunoji karta menkai domisi viešuoju gyvenimu ir bodisi politika kaip bjauriu ir nešvariu reikalu?

Ar neatėjo metas šiandienos Lietuvai išgirsti prieškario ir išeivijos intelektualus? Filosofas Stasys Šalkauskis iki pat 1940-ųjų metų okupacijos nuolat kartojo: svarbiausia, atgavus valstybę, įveikti lietuvių dvasios vergiškumą ir iš jo kylantį primityvų egoizmą, išugdyti šalies žmones laisvus ir gebančius prisiimti asmeninę atsakomybę už tautos ir valstybės likimą. Pasak S. Šalkauskio, tik laisvi žmonės gali išsaugoti ir kurti laisvą valstybę – viešojo gyvenimo neišmokę gyventi vergai ją neišvengiamai praras.

Po sovietinės okupacijos atgavus valstybę, pats svarbiausias uždavinys bus atkurti laisvą visuomenę – atgaivinti žmonių visuomeniškumą ir jų tarpusavio pasitikėjimo ryšius, – teigė išeivijoje gyvenęs sociologas Vytautas Kavolis. Lietuviams visų pirma būtina atkurti ne demokratiją, bet politiją – laisvą politinę žmonių bendruomenę, nes nepasirūpinus politėja, neatkūrus Respublikos nebus ir demokratijos, – aiškino politologas Aleksandras Štromas Sąjūdžio metais.

Taigi projektas „Kuriame Respubliką“ kilo iš supratimo, kad šiandien reikia grįžti prie nenuveiktų Lietuvos visuomenės kūrimo darbų, kad Lietuvos Respubliką galima atgaivinti stiprinant jaunimo ryšius su viešuoju šalies gyvenimu, ugdant jo gebėjimus atsakingai viešojoje erdvėje gyventi ir veikti.

Kokiomis idėjomis ir vertybėmis remsimės?

Mūsų projektas siekia priminti laisvai Respublikai svarbias idėjas ir vertybes, atgaivinti užmirštą pamatinių sąvokų turinį. Jis grindžiamas veikliu pilietiškumu ir tradicine Respublikos samprata.

Respublika. Šiandien respubliką paprastai suprantame tik kaip valdymo formą. Tai labai siauras supratimas. XVII amžiuje gyvenęs pirmojo lietuvių kalbos žodyno autorius Konstantinas Sirvydas mums primena tikrąją šios sąvokos turinį. Pasak jo, respublika – tai „bendrystė“, žmonių bendrija, visuomenė. Būtent taip respublika buvo suvokiama Antikos laikais ir senojoje Lietuvoje. Lietuvos Statutų kūrėjai aiškino, kad Lietuvos Respublika yra laisvų žmonių bendruomenė, kuri pati kuriasi savo gyvenimo taisyklės – įstatymus – ir jų laikosi, kuri yra jungiama teisingumo, laisvės, bendrojo gėrio vertybių ir draugystės, meilės, solidarumo ryšių. Mes suburiame Respubliką, mes esame Respublika, – teigė lietuviai.

Lietuvos jaunimui mokyklose daug amžių pasakota, kaip legendinis karalius Vaidevutis sukūręs lietuvių ir prūsų Respubliką: jis gyventojus ne tik išmokęs laikytis įstatymų, bet ir gamintis iš medaus midų – tam, kad kartu vaišindamiesi susidraugautų.

**TURIME GERIAU BLO-
GIAU VEIKIANČIAS
DEMOKRATINES STRUK-
TŪRAS. TAČIAU MŪSŲ
RESPUBLIKA IKI ŠIOL
LIEKA BE TURINIO, BE
IDĖJINIŲ PAMATŲ.**

Taigi Respublika yra žmonių susikurta ir nuolat kuriama piliečių bendruomenė – laisvų piliečių sąjunga.

Laisvė. Tai pamatinė, brangiausia Respublikos piliečio vertybė. Ji verta ne tik asmens turto, bet ir gyvybės aukos.

Laisvę Respublikos žmogus supranta plačiau nei dabartinis liberalus žmogus. Respublikos piliečiui nepakanka negatyviosios, liberaliosios laisvės – laisvės nuo valdžios ir kitų žmonių kišimosi į jo privatų gyvenimą, asmeninę erdvę. Respublikos žmogus yra laisvas tuomet, kai jis dalyvauja tvarkant bendrus reikalus, kai jam privalomi sprendimai nepriimami jam už nugaros.

Taigi tokia laisvė nėra lengva: ji neatskirinama nuo atsakomybės, nuo įsipareigojimo dalyvauti viešajame gyvenime, rūpintis bendruomenės reikalais. Žmogui reikia ugdytis, lavintis, įgyti tvirtą moralinį stuburą, kad tokios laisvės našta pakeltų, nepalūžtų, kad nuo laisvės nepabėgtų.

Laisvas žmogus visada gerbs ir brangins kito žmogaus ir savo bendruomenės laisvę, rūpinsis kito žmogaus orumu ir tautos garbe.

Bendrasis gėris – viena svarbiausių Respublikos idėjų ir vertybių. Piliečio laisvė nėra savitikslių. Laisvas žmogus įprasmina savąją laisvę tarnaudamas žmonėms ir visuomenės gerovei – bendrajam gėriui.

Respublikos pilietis rūpinasi bendruoju gėriu, nes mano, kad nesusikurs patikimos asmeninės gerovės ir laimės skurdžioje ir nelaimingoje visuomenėje.

Tarnaudamas bendrajam gėriui, savo Respublikai, bendrapiliečiams žmogus tampa iš tiesų kilnus ir garbingas.

Draugystė – Respublikos žmonėms būtina vertybė. Jokia politinė ir pilietinė bendruomenė negali egzistuoti be piliečių meilės, be juos siejančių pasitikėjimo ir solidarumo ryšių.

Bičiulystė Respublikoje branginama taip pat kaip laisvė. Laisvas žmogus turi mokytis bičiulystės.

Senovės lietuviai kalbėjo apie meilę Respublikai, meilę bendrapiliečiams. Lietuvos Statutai skelbė, kad kiekvienas pilietis privalo eiti karo tarnybą ir posėdžiauti seimeliuose iš meilės Respublikai.

Tradicija – labai svarbi Respublikos atrama. Pilietinė bendruomenė telkiama, ugdoma šimtmečiais. Ją sudaro ne tik šiandien gyvenantys žmonės, bet ir tautos mirusieji bei gimšantieji.

Respublika kuriama remiantis tėvų ir protėvių patirtimi, mokantis iš jų pasiekimų ir nesėkmių. Piliečius į Respubliką telkia istorinė atmintis ir rūpestis būsimomis kartomis.

Gyva ir praeičiai atvira istorinė atmintis yra Respublikos kūrimo laboratorija.

Politika Respublikoje yra garbingas viešų, bendrų reikalų tvarkymas. Tai rūpinimasis poliu – piliečių bendrija. Tai atsakingas bendros tvarkos ir bendrojo gėrio kūrimas.

Valdžios siekimas dėl asmeninių ar grupinių interesų, korupciniai žmonių santykiai, moralės principų ir bendrojo gėrio nepaisantys jėgos žaidimai nėra tikra politika.

Save ir savo Respubliką gerbiantis pilietis nuo jaunystės turėtų domėtis viešaisiais reikalais, domėtis politika ir mokytis viešajame gyvenime dalyvauti. Taigi tikras pilietiškumas visada bus politiškasis – nukreiptas į viešuosius reikalus.

Senovės graikai nuo politikos nusišalinusį, tik privačiais rūpesčiais gyvenantį žmogų vadino idiotu – nemokša, netikša.

Tautiškumas, pilietiškumas, patriotizmas – svarbios Respublikos žmogaus savybės.

Visos trys sąvokos glaudžiai susijusios ir neturėtų būti priešingos.

Tautiškumas – žmogaus įsipareigojimas tautai ir valstybei, sąmoningas rūpestis tautinės tapatybės išsaugojimu ir kūrimu.

REPUBLIKA YRA ŽMONIŲ SUSIKURTA IR NUOLAT KURIAMA PILIEČIŲ BENDRUOMENĖ – LAISVŲ PILIEČIŲ SĄJUNGA.

**KALBA, KULTŪRA – ES-
MINIAI, BET NE VIENIN-
TELIAI TAUTINĖS TAPA-
TYBĖS DĖMENYS. SAVA-
RANKIŠKO POLITINIO
GYVENIMO NETURINTI
TAUTA PAPRASTAI TAPA-
TINASI TIK SU GIMTĄJA
KALBA, TRADICINIAIS
PAPROČIAIS – SU KULTŪ-
RINE RAIŠKA.**

Kalba, kultūra – esminiai, bet ne vieninteliai tautinės tapatybės dėmenys. Savarankiško politinio gyvenimo neturinti tauta paprastai tapatinasi tik su gimtąja kalba, tradiciniais papročiais – su kultūrine raiška. Savoje valstybėje gyvenančios tautinės bendruomenės svarbia tapatybės dalimi tampa teisės ir laisvės, susikurtos civilizuoto gyvenimo taisyklės, pilietinės dorybės – pilietinė, politinė raiška.

Taigi pilietiškumas – žmogaus įsipareigojimas valstybei, politinei bendruomenei, jo sąmoningas rūpestis sava Respublika – yra neatskiriama laisvos tautos tautiškumo dalis.

Romos filosofas Markas Tulijus Ciceronas buvo įsitikinęs, kad pilietinę žmonių bendruomenę – politėją, respubliką – sieja tvirtesni ryšiai negu tautinę, nes į ją žmonės jungia ne tik bendra kalba, genties papročiai, bet ir bendros vertybės, dorybės, įsipareigojimai, pačių susikurta ir saugoma civilizuota tvarka.

Pilietinėje bendruomenėje gerbiamos asmens laisvės, teisės ir žmonių skirtybės. Natūralus vienybės siekimas čia suderinamas su pagarba kiekvienam žmogui ir jo savitumui. Kaip yra pastebėjęs graikų filosofas Aristotelis, per didelis, skirtybės naikinantis, vienovės siekis gali sugriauti pačią pilietinę bendruomenę, paversti ją monotonią, o politėją esanti įvairių garsų simfonija.

Patriotizmas – ištikimybė ir meilė Tėvynei, protėvių ir tėvų kurtam kraštui – yra piliečio savybė, jo dorybė.

Kokių tikslų sieksime?

Projektas „Kuriame Respubliką“ turėtų padėti moksleiviams, studentams, mokytojams, dėstytojams atrasti ir patirti pilietiškumą kaip kūrybinę veiklą – įdomią, džiaugsmą teikiančią savęs, savo bendruomenės ir visuomenės kūrybą. Būtent tokia linkme derėtų kreipti savivaldybėse bei mokyklose pasirenkamas idėjas ir įgyvendinamus projektus.

Bendrosios projekto nuostatos, vertybės, idėjos ir tikslai rodo bei pataria, kaip, kokiais principais remiantis būtų galima mokykloms pasirinkti idėjas ir kurti vietos projektus.

Taigi projektu „Kuriame Respubliką“ siekiama šių pagrindinių tikslų:

susieti Lietuvos jaunimą su viešąja erdve – padėti jam atrasti Lietuvos visuomeninę tikrovę ir viešąją politiką kaip asmeninio dėmesio, rūpesčio bei įsipareigojimų vertą kūrybos lauką;

pažadinti jaunimo pilietinį kūrybinį potencialą – leisti pajusti moksleiviams ir studentams savo pilietines galias bei patirti pilietinės, visuomeninės kūrybos džiaugsmą;

nukreipti jaunimo pilietinį potencialą Lietuvos Respublikai kurti ir stiprinti;

padėti atnaujinti pilietinį ugdymą šalies mokyklose taip, kad mokyklos augintų veiklų, sąmoningą ir savo visuomenei įsipareigojusį Lietuvos Respublikos pilietį.

Kaip veiksime?

Mūsų veikimo būdai turėtų atitikti Respublikos kūrimo principus.

Kaip kuriama Respublika – savarankiška piliečių sąjunga? –

stiprinant moralinį žmogaus stuburą, ugdant žmogaus savarankiškumą ir atsakomybę, puoselėjant jo meilę laisvei: pasak lietuvių filosofo Vydūno, tik tapęs savarankišku „sau žmogumi“, asmuo gebės būti ir „žmogumi tautai“, „žmogumi žmonijai“;

stiprinant ryšius tarp žmonių – puoselėjant draugystę, bičiulystę, piliečių meilę, solidarumą;

mezgant ir saugant ryšius su buvusiais bendruomenės žmonėmis, gaivinant istorinę atmintį, telkiantis išėjusiųjų patirtį;

kartu kuriant bendro gyvenimo, bendros veiklos taisykles, jas gerbiant, joms įsipareigojant ir jų laikantis;

**PROJEKTAS „KURIAME
RESPUBLIKĄ“ TURĖTŲ
PADĖTI MOKSLEIVIAM,
STUDENTAMS, MOKY-
TOJAMS, DĖSTYTOJAMS
ATRASTI IR PATIRTI PI-
LIETIŠKUMĄ KAIP KŪRY-
BINĘ VEIKLĄ – ĮDOMIĄ,
DŽIAUGSMĄ TEIKIANČIĄ
SAVĖS, SAVO BENDRUO-
MENĖS IR VISUOMENĖS
KŪRYBĄ.**

rūpinantis bendrais reikalais – mokantis kartu spręsti ir sprendžiant visuomenei svarbias problemas;

priešinantis korupcijai, pilietiniam abejingumui ir visuomenės ydoms: korupcija, nesąžiningi žmonių santykiai sugriauna Respubliką;

kartu svarstant apie bendrą ateitį ir ją kuriant.

Taigi savivaldybių ir mokyklų projektai turėtų būti pagrįsti idėjomis, kurios:

kurtų Respubliką – stiprintų žmogaus ir bendruomenės savarankiškumą, solidarumą, ugdytų bendro veikimo ir sugyvenimo gebėjimus, mokytų rūpintis bendrais reikalais;

„kabintų“ jaunimą – būtų jam savos, jo paties atrastos ir išgyventos, skatintų jį praktiškai veikti;

būtų ambicingos – nukreiptos į visos bendruomenės ir Lietuvos visuomenės problemas;

būtų veiksmingos – spręstų tikras, išties visuomenei opias problemas;

būtų įgyvendinamos – atitiktų jaunimo išgales, leistų pasiekti apčiuopiamų rezultatų ir jais džiaugtis.

Galimi du idėjos pasirinkimo vietos projektui keliai:

žvelgti iš visuomenės pozicijų į šandien aktualiausias Lietuvos problemas ir ieškoti jų sprendimo būdų;

aiškintis, kokios viešojo gyvenimo problemos šandien labiausiai rūpi moksleiviams ir studentams, kokiais būdais tas problemas jaunimas ketintų spręsti.

Sėkmingiausias būtų šių dviejų kelių sujungimas – gebėjimas suderinti autentiškas jaunimo nuostatas su bendrais visos visuomenės rūpesčiais.

Idėjų mokyklų projektams galėtų pasiūlyti šios veiklos sritys:

socialinė parama visuomenės silpniesiems – socialinės atskirties ir skurdo mažinimas, socialinio solidarumo stiprinimas;

jaunimo ir kitų visuomenės grupių užimtumo didinimas;

emigracijos mažinimas, emigrantų ryšių su Tėvyne ir Respublika išsaugojimas ir stiprinimas;

pilietinio dalyvavimo ir savivaldos stiprinimas;

atsakingo ūkiškumo plėtojimas – socialiai orientuoti verslumo, energetinių ir kitų išteklių taupymo skatinimas;

aplinkos ir paveldo puoselėjimas;

istorinės atminties ir tradicijų gaivinimas;

pilietinio ugdymo mokykloje atnaujinimas – naujų būdų, formų, turinių paieška.

Pavyzdžiui, kodėl negalėtų rasti projektų, kurie sukurtų kultūrinės ir edukacinės pagalbos socialiai apleistiems mažiems vaikams modelius, kurie skatintų vyresniųjų klasių moksleivius konkrečiai rūpintis kultūrinės bei socialinės globos stokojančiais vaikais?

Gal būtų galima sukurti projektus, kurie mokytų mokyklų bendruomenes pačias tiksliai apskaičiuoti pastatų šildymo kaštus, reikliai prižiūrėti šilumos tiekėjus ir taip sutaupyti mokyklos biudžeto dalį, kuri kasmet būtų skiriama moksleivių kūrybinėms iniciatyvoms?

Kodėl neįgyvendinus projektų, kurie kurtų ir saugotų ryšius tarp Lietuvoje likusių ir emigravusių bendraamžių?

Koks mokyklos projektas būtų puikus:

sprendžiantis Lietuvos visuomenei – mūsų Respublikai – iš tiesų svarbią, opią problemą; pasiūlantis tinkamą ir veiksmingą būdą šiai problemai spręsti;

įjungiantis į pilietinę veiklą kuo daugiau ne tik aktyvių, bet ir buvusių pasyvių jaunuolių;
 įtraukiantis į veiklą ne tik mokyklą, bet ir vietos bendruomenę;
 gaivinantis ir visuomenei primenantis pagrindinius Respublikos idealus ir vertybes;
 nukreiptas tiek į procesą (pilietinį dalyvių ugdymą), tiek į apčiuopiamą rezultatą – konkrečios problemos konkretų sprendimą jaunimo pajėgomis;
 surandantis vietos verslo ir/arba savivaldybės lėšų savo plėtotei;
 pasiūlantis idėjų ir būdų, kaip atnaujinti pilietinį ugdymą mokykloje;
 teikiantis visiems dalyviams bendravimo ir kūrybos džiaugsmą;
 tampantis pavyzdžiu kitų mokyklų ir vietos bendruomenių pilietinei veiklai.
 Kiekviena mokykla gali pasiūlyti Lietuvai savo idėją, gali sukurti tokį projektą, kuris bus paverstas nacionaliniu projektu, kuris kvies visus šalies piliečius įsijungti į savo Respublikos kūrimą.

PAULIUS STONIS

KURIAME RESPUBLIKĄ AR TAUTINĘ VALSTYBĘ?

Respublikos vertinimo keblumai

Tekstą „Kaip kuriama Respublika?“ (toliau – „Respublika“) galima vadinti programiniu tekstu. Paprastai tokiuose tekstuose būna išdėstyta: 1) esamos problematikos ir rizikų matymas, kritinis jų įvertinimas; 2) siektinų tikslų įvardinimas; 3) esamų galimybių įvertinimas ir būtinų veiksmų apsibrėžimas; 4) pamatinių sąvokų ir vertybių išaiškinimas. Šiuos punktus suliejus į visumą galima išvysti politinės tvarkos viziją, kuri būna „užkoduota“ pačiame programiniame tekste.

Kaip ir kiekvieną modernų tekstą, „Respubliką“ vertinti sunku, nesistengiant išsiaiškinti pagrindinių šio teksto sąvokų turinio. Mat žiūrint paviršutiniškai gan greitai peršasi išvada, kad „Respublikoje“ nerasime nieko daugiau, kaip tik gan aiškiai išdėstytą iki šiol mūsų šlubuojančio pilietinio švietimo tobulinimo programą. Tačiau taip neišsigilinant į pagrindinius programinio teksto niuansus, net Europos federacijos kūrimo projektas arba vadinamoji Stambulo konvencija būtų laikytini visai sveikintiniais, mat oficialiai deklaruojami jų tikslai – atitinkamai vien tik taika, gerovė ir stabilumas pirmuoju ir moterų apsauga nuo smurto antruoju atveju.

Vienas geriausiai tokį paviršutinišką vertinimą išblaškančių pavyzdžių yra D. Kuolio ir jo bičiulio, dabartinio Seimo nario Valdo Vasiliausko visai neseniai įkurto judėjimo „Lietuvos Tautai“^{*} pavadinimas. Kas tai? Juk kalbama ne apie lietuvių, tačiau Lietuvos – valstybės – tautą. Ar valstybė gali turėti savo tautą? Ar tai reikštų, kad pati valstybė tą tautą ir kuria? Taip pat visai pagrįstai galima klausti, kokios tautybės yra Lietuvos Tauta? Tačiau Lietuvos Konstitucija aiškiai byloja, jog Lietuvos valstybę kuria tauta – lietuvių, NE Lietuvos tauta. Puikią šio paradoksalaus pavadinimo analizę yra pateikęs žymaus lietuvių filosofo prof. Stasio Šalkauskio sūnus Julius Šalkauskas^{**}.

Pilietinis ar politinis viešasis reikalas?

„Turime geriau blogiau veikiančias demokratines struktūras. Tačiau mūsų Respublika iki šiol lieka be turinio, be idėjinių pamatų“. Tokį projekto leitmotyvą nurodo D. Kuolys. Reikia pripažinti, kad autoriaus keliama klausimai yra iš tiesų aktualūs nūdienos Lietuvai. D. Kuolys klausia: „Ar gali demokratinė valstybė turėti ateitį, kai jos jaunoji karta menkai domisi viešuoju gyvenimu ir bodisi politika kaip bjauriu ir nešvariu reikalu?“ Ir priduria: „/.../ kad šiandien reikia grįžti prie nenuveiktų Lietuvos visuomenės kūrimo darbų, kad

^{*} [<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/vvasiliauskas-ir-dkuolys-isteige-visuomenini-judejima-lietuvos-tautai.d?id=58867987>].

^{**} [http://www.patriotia.lt/2012/06/julius-salkauskas-nepainiokime-esminiui_19.html].

Lietuvos Respubliką galima atgaivinti stiprinant jaunimo ryšius su viešuoju šalies gyvenimu, ugdant jo gebėjimus atsakingai viešojoje erdvėje gyventi ir veikti“.

Atrodo, kad D. Kuolys kalba būtent apie politinį jaunimo švietimą, kurio tikslas būtų ne tik pažinti, gebėti analizuoti, bet ir dalyvauti viešųjų reikalų tvarkyme. Tačiau lieka neaišku, kas yra tų „viešųjų reikalų“ turinys. Mat nuo jo apibrėžimo galiausiai ir priklauso, ar tą jaunimo švietimą bus galima pavadinti pilietiniu ar politiniu.

Į šį klausimą padeda atsakyti paties projekto „Kuriame Respubliką“ tyrimų duomenys. Projekto tinklalapyje patalpintame pranešime skelbiama, kad „Pilietinės visuomenės institutas (PVI) po dvejų metų pertraukos atliko Lietuvos visuomenės pilietinės galios indekso 2012 metais tyrimą. Jo ypatybė – šalia visos Lietuvos visuomenės papildomai tirta Lietuvos moksleivių pilietinė galia. /.../. Tyrimo duomenys atskleidė, kad Lietuvos visuomenės pilietinė galia per pastaruosius porą metų neaugo ir toliau išlieka pakankamai menka“.*

Minėto tyrimo rezultatuose išskiriamas punktas „Pilietinis aktyvumas“ padeda geriau suprasti „viešųjų reikalų“ turinį. Šiame punkte išvardintos tokios „pilietinės veiklos“: aukojimas labdarai pinigais arba daiktais (tuo užsiima 48 proc. respondentų), dalyvavimas aplinkos tvarkymo akcijose (54 proc. respondentų), dalyvavimas vietos bendruomenės veikloje (37 proc.), kreipimasis į valstybės kontroliuojančias institucijas pranešant apie įstatymo pažeidimus (policiją, mokesčių inspekciją, etc. – 17 proc.), dalyvavimas visuomeninių organizacijų, judėjimų veiklose (12 proc.), dalyvavimas mitinguose ar piketuose (8 proc.).**

Visas išskiriamas veiklas visgi sunku apibendrintai pavadinti „viešaisiais reikalais“ – tokiais politiniais sprendimais, kurie būtų nukreipti į politinės bendruomenės, tautinėje valstybėje vadinamos tauta, išlikimą ir stiprinimą. Politiniu švietimu tokiu atveju reiktų vadinti tokį ugdymą, kuris yra nukreiptas į tautinio ir valstybinio mokinių sąmoningumo augimą. Kitu atveju turbūt nesunkiai būtų galima pripažinti, kad jei net 99 proc. moksleivių ar net visų piliečių dalyvautų kasmetinėje aplinkos švarinimo akcijoje „Dorom“ arba 99 proc. jų aukotų labdarai, vargu ar tai darytų stipriai teigiamą įtaką tautos politinio sąmoningumo augimui, jos demokratėjimui, tikros, politinę galią leidžiančios pajusti, savivaldos raidai ir pan. Tad galima konstatuoti, kad „Respublikoje“ viešieji reikalai yra suprantami gan apolitiškai.

Taip apolitiškai suprantant viešuosius reikalus, pastarųjų sfera tampa itin plati ir pradeda apimti itin daug ekonominių buitinių bendro žmonių gyvenimo aspektų. Netvarkos laiptinėje neapsikentusi autoritarinėje santvarkoje gyvenanti kaimynų bendrija vieną dieną gali susiimti ir tą laiptinę išsikuopti. Tokiu būdu ji pasielgs pilietškai, bet ne politiškai. Vystant mintį šia kryptimi visai pagrįstai galima teigti, kad kokiai nors, procedūrinės demokratijos miražu besidangstančiai, bet *de facto* oligarchinei santvarkai būtų netgi itin palanku turėti kuo aktyvesnę pilietinę, bet ne politinę visuomenę. Mat aktyvi pilietinė visuomenė morališkai legitimuoja tokį oligarchinį valdymą, o ekonominius resursus valdantiesiems tereiktų pasiekti, kad tarp šios pilietinės visuomenės narių – individų ir grupių – vykėtų pakankamai konkurencinga kova už savo intereso viršenybę. Aišku viena – tokia pilietinė visuomenė iš prigimties nėra ir negali būti vieningas darinys, nes ji neturi nė vieno jos tapatybę vieningai nusakančio bruožo, juolab – tautinio. Apolitinį viešųjų reikalų kontekste išnyranti pilietinė visuomenė laisvai gali būti sudaryta iš įvairiausių piliečių ar tiesiog gyventojų. Todėl ją pagrįstai galima pavadinti kosmopolitine.

Tautinės valstybės (tokia pagal Konstituciją nedviprasmiškai laikytina ir dabartinė Lietuva) kontekste piliečio (arba gyventojų) ir tautiečio sąvokos įgauna esmingai skirtingą prasmę. Kaip teigė lietuvių filosofas Antanas Maceina, „/.../ tautinės valstybės žymė yra josios tautiškumas. Senosios valstybės nariai buvo piliečiai. Piliečio ženklas buvo valstybės

PROCEDŪRINĖS DEMOKRATIJOS MIRAŽU BESIDANGSTANČIAI, BET DE FACTO OLIGARCHINEI SANTVARKAI BŪTŲ NETGI ITIN PALANKU TURĖTI KUO AKTYVESNĄ PILIETINĘ, BET NE POLITINĘ VISUOMENĘ. MAT AKTYVI PILIETINĖ VISUOMENĖ MORALIŠKAI LEGITIMUOJA TOKIŲ OLIGARCHINIŲ VALDYMĄ, O EKONOMINIUS RESURSUS VALDANTIESIEMS TEREIKTŲ PASIEKTI, KAD TARP ŠIOS PILIETINĖS VISUOMENĖS NARIŲ – INDIVIDŲ IR GRUPIŲ – VYKTŲ PAKANKAMAI KONKURENCINGA KOVA UŽ SAVO INTERESO VIRŠENYBĘ.

* [http://kuriame-respublika.lt/naujienos/81].

** [http://kuriame-respublika.lt/download/file?f=1360758662_2012-Pilietines-1.pdf&t=document].

duotas pasas. Tuo tarpu naujoji valstybė savo egzistenciją grindžia ne piliečiu, bet tautiečiu. Tautiečio ženklas jau yra ne pasas, bet tautinė individualybė. /.../ Tautiečiai yra tikri naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tikrai valstybės gyventojai^{**}. Vadinas, tautinės valstybės branduolys yra tauta. Ji kuria savo valstybę, o atsiradus valstybei randasi ir jos piliečiai, kurių tarpui priklauso jau ir ne tik valstybę sukūrusios tautos nariai, gyvenantys sukurtos valstybės teritorijoje. Taip suprantant valstybę, vienu pagrindinių jos viešųjų reikalų turėtų būti tautiškumo, kaip bendruomenės solidarumo ryšius stiprinančios ir įprasminančios tapatybės, tvirtinimas. Tačiau kad D. Kuolio tekste iš tikrųjų vadovaujasi ne tautinės tapatybės prielaida, parodo ir neatsitiktinai cituojamas graikų mąstytojas Aristotelis, anot kurio „per didelis, skirtybes naikinantis, vienovės siekis gali sugriauti pačią pilietinę bendruomenę, paversti ją monotonija, o politėja esanti įvairių garsų simfonija“.

Formaliosios „Respublikos“ vertybės

**NE TAUTINIŲ PAGRINDŲ
SUKURTOJE PILIETINĖJE
BENDRUOMENĖJE ARBA
RESPUBLIKOJE TOKS
TAUTIŠKUMAS TURĖS
DAUGIŲ DAUGIAUSIA
ETNINĖ, BET NE POLITI-
NĖ PRASMĘ.**

D. Kuolio Respublikai būtent ir trūksta aiškaus tautinio tapatumo. Anot jo, Respublika – tai laisvų žmonių bendruomenė; Respublika, arba piliečių bendruomenė, yra daug stipresnė sąjunga, negu tauta, negu „gentis“^{***} (tauta ir gentis suprantama bei pateikiama sinonimiškai). Ši D. Kuolio ištara pagrindžia anksčiau išsakytą mintį, kad piliečių bendruomenė arba jos sinonimas Respublika visiškai pagrįstai gali būti laikoma ne tautiniu pagrindu sukurta bendruomene.

Vėliau, kalbėdamas apie Respublikos vertybes, D. Kuolys tarp jų pamini ir tautiškumą, kurį vadina „žmogaus įsipareigojimu tautai ir valstybei, sąmoningu rūpesčiu tautinės tapatybės išsaugojimu ir kūrimu“. Tačiau tokios betautės pilietinės bendruomenės arba Respublikos kontekste tautiškumo vertybė tampa itin efemeriška. Mat ne tautiniu pagrindu sukurtoje pilietinėje bendruomenėje, arba Respublikoje, toks tautiškumas turės daugią daugiausia etninę, bet ne politinę prasmę. Kuo daugiau skirtingų tokią tautiškumo vertybę puoselėjančių grupių Respublikoje atsiras, tuo labiau bus pagrįstas pilietinės bendruomenės, arba Respublikos, pliuralizmo principas. Taigi pilietinėje bendruomenėje gyvenantis žmogus išties išliks ištikimu savo etninei bendruomenei (tautai), tuo pačiu išlikdamas ištikimu ir betautės (arba multitautinės / multikultūrinės) piliečių bendruomenės kuriamai tvarkai – valstybei arba, tiksliau kalbant, administruojamai santvarkai.

Lygiai tas pats nutinka ir su patriotizmo dorybe. Nors ji apibrėžiama kaip „ištikimybė ir meilė Tėvynei, protėvių ir tėvų kurtam kraštui“, betautės pilietinės bendruomenės arba Respublikos, kontekste toks patriotizmas lieka itin miglota vertybė. Lieka neaišku, ar galima Tėvyne vadinti kraštą, kuriame tiesiog gyveni ir dirbi, bet tavęs su juo nesieja daugiau jokie ryšiai? Juk puoselėti meilę tėvų kurtam kraštui galima išvykus ir į užsienį. Tad tėvų kurtą kraštą aiškumo dėlei būtų galima pavadinti tėviškės vardu.

Pasiremami to paties A. Maceinos apibrėžimu, galime nesunkiai užymėti Tėvynės ir tėviškės skirtį. Anot lietuvių filosofo, Tėvynės sąvoka iš esmės yra surišta su tautos sąvoka. „Kaip suprantama tauta, taip suprantama ir tėvynė. Tautos vietoje senovėje buvo gentis arba didžėimė, todėl ir tėvynės vietą tuomet užėmė tėviškė. /.../ Tėviške vadinama toji vieta, kur gyvena mūsų tėvai ir kur mes patys esame gimę arba bent augę. /.../ Tėvynės sąvokoje yra trys esminiai pradai: žemė arba teritorija, tautos istorija ir pati tauta. Pilnutiniam tėvynės supratimui visi jie yra būtini. Tikra prasme tėvynė nėra tik šitas ar anas kraštas, kaip žemės dalis dar laukinėje būtyje. Tėvynės žemė turi būti jau perkeistoji žemė, patyrusioji tautos veikimo. Joje turi būti vykusi tautos istorija“^{****}.

Remiantis šiuo apibrėžimu būtų galima teigti, kad patriotizmas, kaip tautiečio ištikimybė savo Tėvynei, kyla dėl natūraliai atsiradusio ir subrendusio ryšio su toje teritorijoje istoriškai egzistuojančia tauta. Tačiau D. Kuolio apibrėžta patriotizmo vertybė tampa mi-

^{*} Antanas Maceina.
Tauta ir valstybė.
[<http://maceina.lt/html/socialineirpolitinefilosofija.html>].

^{**} D. Kuolio kalba
Kėdainiuose, 2
dalis. [<http://www.youtube.com/watch?v=S4cJ73js3Lg>].

^{***} Antanas Maceina.
Tautinis
auklėjimas.
[<http://maceina.lt/html/tautinisauklejimas.html>].

ražu, nes betautės pilietinės bendruomenės, arba Respublikos, kontekste nebėra tautos, tad nutrūksta ir nebeturi pagrindo rasti natūralus ryšys su Tėvyne. Pati Tėvynės sąvoka be tautos nebetenka prasmės. Pilietinės bendruomenės, arba Respublikos, gyventojas teturi tėviškę, o kaip „migruojantis asmuo“ iš principo gali tapti bet kurios Respublikos patriotu.

Kosmopolitinė respublika ar tautinė valstybė?

Apžvelgtame D. Kuolio išsakytų tezių ir atskleistų prielaidų kontekste prieš akis iškyla dvi viena kitai priešingos politinės tvarkos vizijos. Pirmąją būtų galima pavadinti tautine valstybe, kurios branduolį sudaro politiškai sąmoninga ir savivaldi tauta, demokratiškais rinkimais renkanti savo atstovus. Antrąją būtų galima pavadinti kosmopolitine respublika – procedūriškai „renkamos“ arba tiesiog paskiriamos (nes nebėra tautos – *demos*, o tik kintanti pilietinė visuomenė) biurokratijos (panašiai kaip Europos Komisija) pareigūnų administruojama kosmopolitine pilietine visuomene, laikinai darbinių ar kitokių santykių susieta su teritorija, vadinama Lietuva.

Tokioje kosmopolitinėje respublikoje tikra politika neįmanoma iš principo, kadangi, kaip jau minėta, pačios pilietinės bendruomenės egzistavimas yra nukreiptas ne į politinių reikalų tvarkymą. Tad perfrazuojant prancūzų politikos filosofą Pierrą Manentą galima teigti, kad tokiu būdu prieinama ne prie atstovaujamojo, bet prie vadinamojo demokratinio valdymo, kuris „panašus į atstovaujamąjį tuo, kad juo nebeatstovaujama ir nebevaldoma“*. Kosmopolitinėje respublikoje itin priartėjama prie situacijos, kai politiką (asmeninį valdymą) ima keisti biurokratinis (niekieno) valdymas. Toks valdymas, anot vokiečių politikos teoretikės Hannos Arendt, yra visiška pilietinės visuomenės pergalė – tai, kas iki šiol buvo vadinama valstybe arba vyriausybe, užleidžia vietą grynam biurokratiniam administravimui**.

Kosmopolitinėje respublikoje būtent biurokratija, o ne reali tautos savivalda tampa pačia „visuomeniškiausia“ valdymo forma. Tautinę valstybę, kuri savo esme yra demokratinė valstybė (jos *demos* – tauta), pakeičia betautė respublika – biurokratinėmis taisyklėmis grįsta pilietinės bendruomenės kuriama tvarka. Žvelgiant iš istorinės perspektyvos Lietuvą, kaip būtent taip administruojamą multitautinės pilietinės bendruomenės (arba internacionalinio proletariato) apgyvendintą teritoriją, regėjo ir sovietai. Tą liudija ir garsi TSRS partinio ir politinio veikėjo Michailo Suslovo ištara „Lietuva bus, bet be lietuvių“. Atrodo, kad labai panašią viziją omenyje turi ir Europos Komisijos pirmininkas, viešai prabilęs, kad artimiausiu metu suverenių tautinių valstybių Europoje nebeturėtų likti.***

Galiausiai išryškėja visos kosmopolitiniam respublikonizmui būdingos vertybės: pliaralstinė ir aktyviai savo interesus siekianti įgyvendinti pilietinė visuomenė arba pilietinė bendrija; stiprus valstybės aparatas, pagrįstas biurokratija, gebantis užtikrinti piliečių bendruomenės kuriamoje tvarkoje taiką, gerovę ir stabilumą; kultūriškai atvira ir vertybiškai tolerantiška visuomenė, gebanti priimti Kitą – t. y. bet kokią kitokią tapatybinės raiškos formą, nesvarbu kuo ji būtų pagrįsta – tautybe, rase, religija, seksualine orientacija ar lytiniu neapibrėžtumu (socialiniu lytiškumu). Todėl D. Kuolys iš tikrųjų teisus sakydamas, kad respublikos negalima suprasti tik kaip valdymo formos. Kosmopolitinis respublikonizmas – tai visai nauja politinės tvarkos vizija, kurią galima priešpastatyti tautinės valstybės idėjai.

Tautinis auklėjimas ar pilietinis švietimas?

Šios analizės metu atkleistos ir išryškintos dvi politinės tvarkos vizijos atveria kontekstą, kuriame galima aptarti tautinio ir pilietinio švietimo skirtį. Darosi aišku, kad toks jaunimo pilietinis švietimas, apie kurį savo „Respublikoje“ kalba D. Kuolys, yra apolitinis

**KOSMOPOLITINĖJE
RESPUBLIKOJE BŪTENT
BIUROKRATIJA, O NE RE-
ALI TAUTOS SAVIVALDA
TAMPA PAČIA „VISUOME-
NIŠKIAUSIA“ VALDymo
FORMA.**

* Pierre Manent.
*Demokratija be
tautų: apie savi-
valdos pabaigą
Europoje. Vilnius,
2008, p. 45.*

** Ten pat, p. 45.

*** [http://www.pro-
patria.lt/2012/09/
tautines-valsty-
bes-bus-naikina-
mos.html].

ir antitautinis savo esme. Tai paliudija dar vienas projekto metu išleistas pranešimas, kuriame skubama konstatuoti, kad Lietuvos moksleiviai, priešingai nei yra manoma, yra labai pilietiški.* Tačiau paradoksas – tyrimo metu taip pat atskleista, kad tarp moksleivių daugiausia yra politika beveik nesidominčių (55 proc.). „Labiau ir greičiau šia sritimi domisi tik 3 iš 10. Apie politiką moksleiviai tiek su tėvais, tiek su draugais mokytojais išvis nesišneka arba šnekasi retai“.** Tačiau tokius atvirai apolitiškus moksleivius projekto vykdytojams niekas netrukdo pavadinti pilietiškais. Taip dar kartą pagrindžiamas apolitiško pilietiškumo turinys. Todėl tenka sutikti su a. a. Edvardu Kriščiūnu, teigiančiu, kad „modernioji kosmopolitizacija labiausiai pavoja tautos jaunimui, kurio tautinei savimonei neleidžiama susiformuoti“***

* [http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-08-06-kuria-me-respublika-griauna-mita-kad-moksleiviai-yra-nepilietiski/105330].

** [http://kuriamerespublika.lt/naujienos/81].

*** [http://www.slaptai.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=2500%3A kosmopolitizmas-ir-lietuviskumas-istorijoje--3-&catid=28%3Askandalas&Itemid=117].

Tuo tarpu tautinės valstybės kontekste iškyla tautinio ir patriotinio auklėjimo vaizdinsys. Teorinius tokio auklėjimo apmatų yra sudėliojęs jau minėtas mąstytojas A. Maceina, o tikrove Lietuvoje jį bandyta nesėkmingai paversti įgyvendinant Tautinės mokyklos koncepciją.

Toliau šios analizės neplėtojant galima klausti – koks yra tokio jaunimo pilietinio švietimo rezultatas: stiprios valstybiškos ir tautinės savimonės Lietuvos patriotas ar bendruomeniška meile, atvirumu, tolerancija ir gebėjimu „sumaniai daryti“ pilietinius projektus pasižymintis respublikos pilietis? Kas yra šitaip kuriamos Respublikos veikėjas: abstraktus individas ar lietuvis? Kas sudaro tokios Respublikos tautą: lietuviai ar „Lietuvos tauta“? Ar sėkmingai sukurta tokia Respublika laisvanoriškai taptų Jungtinių Europos Valstijų federacijos nare? Ar tokioje Respublikoje galėtų laisvai vykti homoseksualų, transeksualų ar belyčių asmenų paradai? Ar šios Respublikos piliečiai galėtų mėgautis dvigubos pilietybės teikiamais privalumais? Galiausiai, ar šios Respublikos darbdaviai galėtų laisvai atsigabenti daug pigiau dirbančios darbo jėgos iš kitų Respublikų?

Konkretūs atsakymai į šiuos klausimus nupieštų pakankamai aiškų kuriamos Respublikos paveikslą.

Lietuvių mokslo draugijos ir Lietuvių dailės draugijos nariai 1911 metais apžiūri Tautos namų statybą ant Pamėnkalnio. Priekyje J. Basanavičius, A. Žmuidzinavičius, M. Putvinskaitė, už jų – A. Smetona.

1863–1864 metų sukilimo žemėlapis

PAMINĖJIMAI

BRONISLOVAS GENZELIS

Profesorius, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras

LIETUVIŠKUMO IDĖJA IR 1863 METŲ SUKILIMAS

Antanas Mackevičius
(1828–1863)

Joks istorinis vyksmas nesuvesdintinas į vieną versmę, ypač sukilimai, juose veikiančios įvairios socialinės grupės turi savų interesų. Dalis interesų sutampa, dalis ne. Socialinių grupių įtaka ne visada proporcinga jos dalyvių skaičiui. Kai išryškėja skirtingi interesai, siekiama susitarimo. Jo nesuradus vyksta skilimas ir bendras tikslas pralaimi. Šie momentai ypač ryškūs 1863 metų sukilime. Lietuvos sukilėliai vardan kovos su bendru priešu darydavo nuolaidas lenkomanams.

1863 metų sukilimas prasidėjo sausio mėnesį Varšuvoje. Greitai jis persimetė į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją ir plačiausių užmojų įgijo lietuvių etninėse žemėse. Analizuodami skirtumus tarp sukilėlių tikslų pačioje Lenkijoje ir LDK, apčiuopime esminių skirtumų: Lenkijoje kalbėta tik apie Lenkijos valstybės atstatymą pagal 1772 metų sienas, tuo tarpu ženklios dalies LDK sukilėlių toks modelis netenkino, ir tai išryškėjo jau pirmomis sukilimo dienomis: ne visi troško atkurti ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę.

1863 m. kovo 15 d. Kosto Kalinausko vadovaujami Lietuvos sukilėliai paskelbė, kad jie atstato Lietuvos valstybę, kuri grįs savo santykius su Lenkija kaip broliai su broliais, o ne kaip vasalai. Šis požiūris susilaukė griežtos reakcijos iš vieningos Lenkijos šalininkų ir pačioje Lietuvoje, kurie, vedini dvarininko iš Šakių Jokūbo Geištoro, nušalino Kalinausko bendraminčius nuo vadovavimo sukilimui ir paskelbė esą Lietuva esanti nedaloma Lenkijos dalis. Ši istorija turi ir savo priešistorę.

1812 m. liepos 1 d. įžengęs į Vilnių Napoleonas paskelbė, kad sudaroma Lietuvos laikinoji vyriausybė, o Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijai pavedama tvarkyti finansus, maistą, organizuoti krašto kariuomenę, formuoti nacionalinę gvardiją ir žandarmeriją.* Lietuvos vyriausybės jurisdikcijai jis priskyrė Vilniaus, Gardino, Minsko ir Balstogės gubernijas. Pagal šį įsaką Lietuvos laikinoji vyriausybė neturėtų turėti tiesioginės sueities su Lenkija. Deja, toks Napoleono veiksmas buvo nepriimtinas paskirtajai Lietuvos laikinajai vyriausybei ir ji 1812 m. liepos 14 d. Vilniaus Katedroje iškilmingai pareiškė, kad Lenkijos karalystė ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ji siekianti suvienyti į vieną politinį vienetą, o ne būti atskiromis valstybėmis.**

Kodėl Napoleonas sumanė kurti Lietuvos valstybę, beveik atitinkančią jos etnografinės ribas? Kodėl 1863 metų sukilimo išvakarėse tarp užsienio šalių veikėjų būta nuomonės,

* Dundulis B. *Lietuva Napoleono agresijos metais (1807–1812)*. Vilnius, 1981, p. 66.

** *Ten pat*, p. 90.

jog Lietuva nėra tapati Lenkijai? Juk Gegužės 3-iosios Konstitucija įtvirtino vieningos valstybės (Lenkijos) statusą. Šiai koncepcijai pritarė abiejų šalių diduomenė.

Atsakymas vienas: laikas darė savo – įvairiose tautose brendo nacionalinės valstybės idėjos.

Atskiros nuo Lenkijos valstybės idėjos branda. Čia susiduriame su dviem faktoriais: tautinės sąmonės branda ir atskirumo nuo lenkų suvokimu bei tautinės valstybės idėjos formavimusi. Šios mintys gimsta kaip bendrų pokyčių Europoje rezultatai.

Napoleono brėžiamas Europos politinis žemėlapis gana taikliai vaizdavo būsimų tautinių valstybių kontūrus. Greta to, imperatorius nenorėjo, kad Prancūzijos pašonėje atsirastų stipri ir konkurencinga Lenkija. Galima manyti, kad būtent dėl šių motyvų Napoleonas atsisakė lietuvių suformuotus karinius dalinius prijungti prie lenkų, bevelydamas palikti juos savo karinės vadovybės pavaldume.

Šie prancūzų veiksmai teikė vilčių pirmiesiems lietuviško rašto darbininkams Antanui Klementui (1756–1823), Silvestrui Valiūnui (1789–1831). Pastarasis su būriu studentų įstojo į prancūzų kuriamą karinį dalinį, o ne įsijungė į lenkų formuojamą karinę grupuotę, tikėjęs, kad susikurs kokia nors kita valdymo forma, o ne vieninga Lenkijos karalystė.

Po Napoleono bandymo sudaryti Lietuvos laikinąją vyriausybę ėmė stiprėti lituanistinės nuotaikos, didėjo lietuviškai rašančiųjų skaičius. XIX amžiaus pradžioje formuojasi lituanistinis sąjūdis,* vedęs prie etnografinės Lietuvos valstybės sukūrimo minties. Juos domino du dalykai: savos – lietuvių kalbos – vartojimas ir savo istorinių šaknų paieškos.

*Tarkit, dėl ko gi kalbų svetimų ieško,
Dėl ko anie nekalba tikrai lietuviškai,
Juk lietuvių liežuvių kalbėjo jų dėdai, –
Ar aniems savo tėvų ir motinos gėda.** –*

Tokiais žodžiais į savo skaitytoją kreipėsi Dionizas Poška. Jo amžininkas Simonas Stanevičius tikras dėl savo tautos ateities.

*Veizdėk, sviete nusiminęs!
Kas ten šiaurėj atsitiko
Lietuvos senos giminės –
Pražuvime sveiko liko...****

1863 metų sukilimo išvakarėse formuojasi lietuvių bendrinė kalba, leidžiamas lietuviškas kalendorius, kuris atstoja pirmąjį lietuvišką periodinį leidinį – žurnalą. Jame talpinami patarimai ūkininkams, straipsniai. 1861 metais išspausdinamas Antano Baranausko „Anykščių šilelis“, pasak jo autoriaus, norėjusio įrodyti, kad lietuvių kalba galima tobulai pasakyti viską, kaip ir kiekviena išstobulinta kalba.

Lietuviškai rašančiųjų siekiai gaivinti tautą reiškėsi pirmiausia bandymais nuo savęs atskirti atskilusią, su lenkais susitapatinusią tautos dalį. Šią atskirtį dar labiau paryškino Liudvikas Jucevičius, Simonas Daukantas, Motiejus Valančius. Vėl susidomėta Lietuvos istorija. Nuo Alberto Vijūko-Kojelavičiaus parašytos Lietuvos istorijos iki Simono Daukanto prabėgo vos ne du šimtmečiai. Per tą laikotarpį Lietuvos bajorams ne ką rūpėjo jų valstybės raida. Be to, A. Vijūkas-Kojelavičius apie Lietuvą rašė Europai – lotyniškai, o S. Daukantas – lietuviams, lietuviškai. „Aš ne dėl mokytojų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus tų bočių ir prabočių papasakoti“****

Formavosi požiūris esą senovės lietuviai buvo laisvi, lygūs, baudžiava užnešta į Lietuvą svetimųjų. „Tokiam tatau krašte lietuviai ir žemaičiai ilgus amžius laimingai gyveno, patys sau dirbdami, vyresnybę dėl savęs skirdamiesi, nežinojo nei lažo, nei panavysčių, nei donių, liusi nuo viso buvo“***** Taip savo tautos praeitį piešė S. Daukantas.

S. Daukanto, S. Stanevičiaus, L. Jucevičiaus, M. Valančiaus kūriniai žadino lietuvių savimonę. Nors jie ir nekalbėjo apie atskiros nuo Lenkijos valstybės sukūrimą, jų raštai

Konstantinas Kalinauskas
(1838–1864)

* Žr. Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. Vilnius, 1997, p. 356.

** Poška D. Raštai. Vilnius, 1959, p. 59.

*** Stanevičius S. Raštai. Vilnius, 1967, p. 65.

**** Daukantas S. Rinktinių raštai. Vilnius, 1956, p. 46.

***** Ten pat, p. 51.

Zigmantas Sierakauskas
(1826–1863)

bylojo, kad Lietuvos istorija skiriasi nuo Lenkijos, kad būta galingos Lietuvos valstybės, kad lietuvių tautos ištakos nesusietos su Lenkija. Tai psichologiškai brandino atskiros Lietuvos valstybės idėją, juolab, kad ir kitos Europos tautos (čekai, slovakai, rumunai, vengrai, bulgarai, graikai) siekė atkurti ar sukurti tautines valstybes. Ši mintis akivaizdi ir būsimo aktyvaus 1863 m. sukilimo veikėjo Mikalojaus Akelaičio epistoliniame palikime. Jis visada pabrėždavo, jog būtina ugdyti lietuvišką raštiją, išlaikyti papročius, kalbą. 1857 m. gruodžio 3 d. M. Akelaitis rašė Mykolui Balinskiui*: „Argi mes, lietuviai, išsižadėsime savo kalbos ir tuo būdu patys savo noru žudysime savo tautą /.../? Ar mummyse, kurie taip karš- tai mylim tai, kas savo, nustojo plakusi lietuvių širdis? /.../ Reikia mums pakelti lietuvių kalbą, ištraukti iš paniekinimo tą kalbą, kuri turi sanskrito didumą, lotynų galybę, graikų dailumą ir italų giesmingumą. Darykim iš palengvo, įsteikim parapijose mokyklas, kuriose viskas būtų mokoma lietuvių kalba; rašykim ir spausdinkim lietuvių knygas liaudžiai“.**

M. Akelaitis džiaugėsi išgirdęs bent menkiausią žinelę apie lietuvių sąmonėjimą. 1858 m. gegužės 14 d. jis rašė Adomui Kirkorui***: „Sakai, jog lietuvių idėja niekada nebuvo taip kilniai suprasta ir aukštai iškelta, kaip šiandien. Ar gali būti kas kilnesnio už Lietuvos idėją – už meilės idėją!“****. Šios mintys dominuoja lietuviškai rašančioje inteligentijoje, kurios skaičius tolydžio gausėja.

Daugumas lietuvių rašto darbininkų dalyvauja sukilime (Valerijonas Ažukalnis, kunigaigiai Antanas Mackevičius, Antanas Tatarė, Vladislovas Dembskis). Valerijonui Ažukalniui lietuviybė yra apčiuopiamas fenomenas, kurį būtina puoselėti ir vardan kurio verta aukotis. 1863 metų sukilimo išvakarėse parengtame spaudoje eilėraščių rinkinyje jis sako:

*Lietuvos laukuose tuos grūdėlius surinkau,
Lietuviams nešu tos žemės sėklas.
Atiduodu viską, ką turėjau,
Ką tik jiems duoti įstengiu*

.....
Tai lietuvių balsas! Ar girdite tautiečiai?

.....
*Ką galėjau ir ką turiu, atiduodu
Broliams lietuviams ir Lietuvos žemei!******

Bundantis lietuvių jausmas skatino grįžti prie protėvių kalbos, kuri iš esmės buvo išlikusi tik baudžiaviniame kaime (daugumas baudžiavinių jokios kitos kalbos nemokėjo). Šios nuotaikos jautėsi ir sukilėlių gretose: leisti atsišaukimai lietuvių kalba, dainuotos dainos. Jos pastebėtos ir už Lietuvos ribų. Taigi bandymas kurti etnografinės Lietuvos valstybę 1812 metais buvo ne vien imperatoriaus Napoleono užgaida.

Požiūris į Lietuvą už jos ribų. Kad Lietuva netapati nei Lenkijai, nei Rusijai, XIX amžiaus viduryje pradedama suvokti ir už Lietuvos sienų, ypač 1863 metų sukilimo išvakarėse ir jo metu. Antai, Londone leidžiamo rusų laikraščio *Kolokol* leidėjas Aleksandras Gercenas ir jo bendražygiai nuolatos kritikavo lenkų pretenzijas Lietuvai. Vargu ar šios diskusijos kilo kaip teorinė problema, mat laikraščio leidėjai siekė plėsti sukilimo idėją, pritarė sukilėlių veiksmų suderinamumui. *Kolokol* straipsnių analizė byloja, kad jo leidėjai gerai nutuokė apie padėtį Lietuvoje ir Varšuvos centrinio tautinio komiteto poziciją.

Laikraščio leidėjai niekada nekeldavo problemų, kurios skatintų nesantaiką tarp sukilėlių. Jų nuostata Lietuvos valstybingumo klausimu buvo aiški: „*Tebūnie Lietuva, Baltarusija ir Ukraina su kuo jos nori būti arba su niekuo, kad tik žinotume jų valią – nesuklastotą, o tikrąją*“***** (pabraukta A. Gerceno). A. Gercenas baiminosi Varšuvos pozicijos nacionaliniu klausimu, kuri galinti neigiamai paveikti sukilimo eigą nelenkiškuose kraštuose. 1862 m. vasario 15 d. *Kolokol* rašė: „Lenkai pareikalaus galbūt per daug. Jie nesitenkina vien Lenkijos karalyste, jie reiškia /.../ pretenzijas Lietuvai“. Apžvelgdamas lietuvių ir

* Mykolas Balinskis (1794–1864) – istorikas, publicistas, 1831 m. sukilimo dalyvis, domėjosi senovės lietuvių papročiais, tais klausimais rašė lenkiškoje spaudoje.

** Cit. pagal Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. Vilnius, 1969, p. 18.

*** Adomas Kirkoras (1818–1886) – archeologas, publicistas, kasinėjęs Lietuvos piliakalnių ir pilkapius.

**** Cit. pagal Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. Vilnius, 1969, p. 20–21.

***** Cit. pagal Gir-dzijauskas J. Laiko skola: V. Ažukalnis. Lietuviški raštai. Vilnius, 1968, p. 11.

***** Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 2. Vilnius, 1965, p. 40.

lenkų istorinius santykius, A. Gercenas 1863 m. liepos 1 d. *Kolokol* numeryje pažymi: nors lietuvius ir lenkus sieja tradiciniai istoriniai ryšiai, tai nereiškia, „kad Lietuva priklauso Lenkijai“. Tai buvo visos *Kolokol* redakcijos pozicija.

Panašios mintys buvo reiškiamos ir kitoje Vakarų Europos spaudoje. Šias pozicijas palaikė Karlas Marksas bei Fridrichas Engelsas, artimai bendravę su *Jaunąja Europa*, nuosekliai domėjęsi 1863 metų sukilimo eiga ir bandę padėti sukilėliams. Kai 1863 m. kovo mėnesį Lietuvos sukilėlių būriai stojo į atvirą kovą su carine kariauna, balandžio 8 d. F. Engelsas rašė K. Marksui: „Lietuvių judėjimas – dabar svarbiausias, kadangi jis 1) išsina už kongresinės Lenkijos sienų ir 2) jame gausiai dalyvauja valstiečiai.“* Šių minčių potekstė aiški: sukilimas vyksta ir už Lenkijos valstybės sienų, tai yra Lietuvoje, kuri nėra Lenkijos provincija.

Tokią poziciją liudija ir vėlesnis jų susirašinėjimas. 1866 metais F. Engelsas, analizuodamas buvusios Abiejų Tautų Respublikos gyventojų sudėtį, pažymi, kad joje be lenkų ir lietuvių gyveno baltarusiai bei ukrainiečiai: „Taigi kada žmonės kalba, jog reikalavimas atstatyti Lenkijos valstybę yra nacionalinio principo įgyvendinimas, jie tik įrodo, jog nežino to, apie ką kalba, nes Lenkijos atstatymas reiškia atkūrimą valstybės, kuri susidėtų mažų mažiausiai iš keturių tautų.“** Vargu tokios nuotaikos plito be pačių lietuvių įtakos.

Varšuvos centrinis tautinis komitetas negalėjo ignoruoti tokių nuostatų. Jis suprato, kad jeigu ir toliau skelbs lenkų pirmenybę, atstums nuo sukilimo lietuvius, baltarusius ir ukrainiečius – tai reikštų vienos nacionalinės priespaudos pakeitimą kita. Todėl sukilimo išvakarėse Komitetas pareiškė, kad „lietuviams ir ukrainiečiams duos visišką laisvę pasilikti sąjungoje su Lenkija ar išspręsti savo likimą savo laisva valia“***. Taigi pripažįstama, kad Lietuva nėra Lenkijos provincija ir savo likimą ji turi pati spręsti. Deja, Jokūbo Geištoro tipo veikėjai nusprendė, kad Lietuvos valstybės nėra, o tai leido lenkų imperialistams ir toliau reikšti savo pretenzijas Lietuvai.

Etnografinės Lietuvos kaimiečiai savo psichologija ir kalba skyrėsi nuo Lenkijos, tuo tarpu Lietuvos dvarininkų gimtoji kalba jau seniai buvo ta pati lenkų kalba, kultūra lenkiška, tik kai kurie didikai troško savarankiškumo. Būta ir bendro jungiklio – visus slėgė carinė priespauda. Kita vertus praraja tarp Lietuvos ir Lenkijos vis gilėjo, kaip ir tarp aukštuomenės ir kaimiečių, kurie vis aiškiau lietuviškumą suvokė kaip savo tapatumą. Šis vyksmas plėtojosi. Lietuva artėjo prie naujojo sukilimo, tik šį kartą su skirtingomis vizijomis, nes ženkliai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų dalis nelaikė savęs lenkais.

Būsimo valstybės modeliai. Sukilimo išvakarėse subrendo trys galimos būsimo valstybės modeliai: vieninga Lietuvos ir Lenkijos valstybė (Lietuva yra jos provincija), konfederacinė valstybė su iki okupacijos buvusią Abiejų Tautų Respublikos teritorija (konfederaciją sudarytų Lietuva, Lenkija ir Ukraina ar net naujas konfederacijos komponentas – Baltarusija) ir trečiasis variantas – visos minėtos šalys būtų suverenios. Tarp pirmojo modelio ideologų buvo ir lietuvių, o jų lyderis – lietuvis dvarininkas nuo Šakių Jokūbas Geištoras. Antrojo modelio šalininkams priklausė Z. Sierakauskas, M. Akelaitis, trečiojo – K. Kalinauskas, A. Mackevičius, E. J. Daukšys, V. Ažukalnis, broliai Dalevskiai, E. Liutkevičius****. Visi jie buvo aktyvūs sukilimo dalyviai.

Pirmosios koncepcijos šalininkai būsimą valstybę regėjo tokią, kaip ją apibrėžė Gegužės 3-iosios Konstitucija. Ši nuostata dominavo visuose Lenkijos karalystės gyventojų sluoksniuose, ją palaikė ir didžiama Lietuvos aukštuomenės. Jiems Lietuva buvo viena iš Lenkijos provincijų su vyraujančia lenkų kalba ir kultūra. Pasak jų, lietuvių kalba – prasčiokų kalba, ilgainiui išnyks. Šios koncepcijos plitimą skatino ir tai, kad Abiejų Tautų Respublikos laikais Lietuvos elitas nejuto nacionalinės priespaudos, o valstiečiai susidurdavo tik su savo ponu – nutautėjusiu, bet ne kitašaliu. Lietuvos elitą veikė prolenkiškų ir prorusiškų sluoksnių propaguojama mintis esą Lietuva viena vis tiek negalėtų išgyven-

* Маркс К., Энгельс Ф., *Сочинения*, т. 23. Москва, 1930, р. 142.

** *Ten pat*, t. 13(2), 1936, р. 158

*** *От Центрального народного польского Комитета в Варшаве г.г. издателям «Колокола», Колокол, 1862, 1 октября.*

**** *Jokūbas Geištoras (1827–1897) – vadina-mosios „baltųjų“ partijos Lietuvoje lyderis, 1863 m. sukilėlių Lietuvos skyriaus vadovas. Zigmantas Sierakauskas (1826–1863) – vienas iš Lietuvos jaunimo sąjungos steigėjų, 1849 m. ją sutriuškinus, atiduotas į rekrutus; tarnavo Vidurinėje Azijoje, amnestuotas, pakeltas į karininkus; 1863 m. sukilimo išvakarėse dirbo Rusijos generaliniame štabe; 1863 m. sukilimo Lietuvoje karinis vadovas, sužeistas pateko į nelaisvę ir Vilniuje viešai pakartas. Mykolas Akelaitis (1829–1887) – lietuvių spaudos organizatorius, publicistas; 1863 m. sukilimo metu – komisaras Lydos apskrityje. Konstantinas Kalinauskas (1838–1864) – sukilimo Lietuvoje politinis vadovas, už Lietuvos savarankiškumo siekį J. Geištoro grupuotės nušalintas nuo vadovavimo sukilimui ir paskirtas Gardino gubernijos sukilėlių komisarui; suėmus sukilimo vadovus, perėmė vadovavimą sukilimui Lietuvoje, tačiau buvo išduotas ir viešai Vilniuje Lukiškių aikštėje pakartas. Kunigas Antanas Mackevičius (1828–1863) – po Z. Sierakausko suėmimo sukilėlių Lietuvoje vadovas; pateko į nelaisvę ir Kaune viešai pakartas. Eduardas Jokūbas Daukšys (1836–1890) ir Valerijonas Ažukalnis (1818–1874) – lietuvių poetai, aktyvūs sukilimo veikėjai. Titas Dalevskis (1841–1863) – K. Kalinausko vadovybės karo komisaras, suimtas ir Lukiškių aikštėje viešai sušaudytas. Konstantinas Dalevskis (1837–1871) – sukilėlių šiaurės Lietuvoje vadovas; 1864 m. pasitraukė į Vakarų, buvo sušaudytas Paryžiuje kaip Paryžiaus komunos dalyvis. Eliziejus Liutkevičius (1825–1863) – Panevėžio sukilėlių vadovas.*

Titas Dalevskis (1841–1864)

ti – ji taptų kaimynų grobiu, todėl jai reikia glaustis arba prie Rusijos, arba prie Lenkijos. Prorusiškumas ir prolenkiškumas Lietuvoje turėjo ir galias socialines šaknis, net kalbų barjeras jas patvirtino. Rusiškai Lietuvoje šnekėjo caro valdininkai, atkeldinti į Lietuvą rusų kolonistai, nepriklausomai nuo to, ar šiose žemėse jie veltui gavo dvarus, ar ūkius. Lenkiškai vėlgi bendravo nutautėję dvarininkai ir juos aptarnaujantis personalas. Visi jie skyrėsi nuo Lietuvos etninio pamato.

Laikraščio *Žinia apie Lenkų wajną su Maskolejs* 1864 m. vasario 1 d. numeryje aprašydamas sukilėlių vyriausybės antspaudą, M. Akelaitis teigia: „Trys ženklai ant pečių – tai trys mūsų šalys, lyg trejetas vaikų vieno tėvo. Erelis – lenkų žemė, Vytis – tai Lietuva, Archangelas – tai Gudija.“ Jam Lietuva – ne istorinė, o etnografinė. Tai vienas iš konfederacinės valstybės kūrimo motyvų. Antrasis – visas carizmo pavergtas tautas siejo bendras tikslas – išsivaduoti iš nacionalinės priespaudos. Šis tikslas generavo federacinės valstybės idėją, kuriai pritarė ne tik pavergtųjų tautų atstovai (Ukrainoje – T. Ševčenka, Lietuvoje – M. Akelaitis, Z. Sierakauskas), ji turėjo šalininkų ir Rusijoje (M. Bakuninas, A. Gercenas, N. Ogariovas). Tačiau į šią idėją nepalankiai žiūrėta Lenkijoje. Šios idėjos įgyvendinimas būtų buvęs pirmasis žingsnis demokratizuojant imperiją. Pradžioje nebuvo net akcentuojama, kokia būtų tokios valstybės valdymo forma (konstitucinė monarchija ar demokratinė respublika). Svarbiausia, kad visos federaciją sudarančios tautos būtų lygiateisės – visi gyventojai nepriklausomai nuo jų tautybės turėtų vienodas teises, visos tautos turėtų kultūrinę autonomiją, kultūros reikalus tvarkytų tik tos tautos pareigūnai, nes kitataučiai ne visada gali suprasti kitos tautos lūkesčius. Federacinės valdžios kompetencijai priklausytų tik šalies gynyba, užsienio politika, muitai ir pinigų sistema.

Daugiatautė valstybė stipri tada, teigė konfederacijos propaguotojai, kai viena tauta pasitiki kita, o tai įmanoma tik tuo atveju, kai nė viena tauta neignoruoja kitos teisių. Z. Sierakauskas tikėjo, kad ateis laikas, kai visos tautos gyvens kaip broliai. Todėl „būtina, – rašė jis 1857 metais Peterburge N. Černyševskio redaguojame *Sovremennik*, – ugdyti mintį, kad žmonių brolybė yra tautų brolybė. Žmonija sudaro vieną šeimą /.../, būtinai reikia gerbti visas nacijas /.../. Mūsų sūnūs arba anūakai galbūt pamatys germanų, romėnų ir visų tautų broliškas sąjungas.“* Tokią valstybę ir siekė sukurti Z. Sierakauskas. Šią idėją jis bandė įteigti ir Rusijos valdantiejiems sluoksniams. Tuo klausimu 1862 metais Rusijos karo ministrui Dimitrijui Miliutinui** jis įteikė memorandumą, kuriame „reikalavo visiškos autonomijos Lenkijos karalystei ir Lietuvai, su Rusija sujungtų federacijos ryšiais“***. Memorandume pateikiami ir federacinės valstybės metmenys. Federacija, teigė Z. Sierakauskas, bus gyvybinga tik tada, jei visos tautos bus lygiateisės, savo gimtąja kalba kalbės mokyklose, valstybinėse įstaigose ir teismuose.**** Reorganizavus valstybę, federacinės valdžios kompetencijai priklausytų tik šalies gynyba, užsienio politika ir pinigų leidimas. Konfederacijos tautiniai subjektai turėtų savo valdžios institucijas ir tvirtas garantijas, kad centrinė valdžia neuzurpuos jų teisių. Priešingu atveju tautos vėl nebesutars ir valstybė silpnės.

Tyrinėjant epistolinę ir kitą medžiagą, kyla abejonių, ar Z. Sierakauskas ir jo bendraminčiai iš tikrųjų tikėjo tokia perspektyva. Greičiausiai siekta užsitikrinti demokratiškos Rusijos jėgų palankumą, tų jėgų, kurios siekė imperijos demokratizavimo, bet ne subyrimo. Tai būdinga XIX amžiaus mąstysena. Tačiau galima ir kita versija. Istorija žino nemažai konfederacinių valstybių pavydžių – tarp jų ir Abiejų Tautų Respublika, – kai vienas monarchas valdė kelias nominaliai nepriklausomas šalis. Caro imperija bijojo galimo sukilimo. Z. Sierakauskui ir jo bendraminčiams buvo aišku: sėkmės galima tikėtis tik palankiai susiklosčius tarptautinei situacijai – arba veikiant išvien su Rusijos opozicija ir parodant, kad kovojama ne su rusais, o su pavergėjais, arba padedant Rusijos priešams – užsienio šalių vyriausybėms.

* *Современник*. 1857, №4, p. 327.

** Dimitrijus Miliutinas (1816–1912) – liberalus Rusijos politikas, rėmęs baudžiavos panaikinimą, daugelio istorinių ir karo istorijos veikalų autorius. Z. Sierakauskas, dirbdamas Rusijos generaliniame štabe, asmeniškai pažinojo D. Miliutiną. M. Muravjovas, baimindamasis, kad D. Miliutinas nesiimtų gelbėti Z. Sierakausko, pasirūpino, kad mirties nuosprendis būtų įvykdytas nedelsiant.

*** Prszbowski W. *Dzieje roku 1863*, t. 3, p. 44.

**** Dybowski B. *Pamięci Zygmunta Kalinowskiego*. Lwów, 1906, p. 91.

Prasidėjus 1863 metų sukilimui konfederacinės valstybės idėja neišblėso, tačiau ji buvo suprantama kaip Lietuvos, Lenkijos ir Ukrainos sąjunga, neįtraukiant į ją Rusijos. Ukraina buvo naujas galimos unijos narys, nes po Liublino unijos Ukrainos sritys buvo suprantamos kaip Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdos. Į Ukrainą imama žiūrėti kaip į savarankišką subjektą. Sukurti tokią konfederacinę valstybę siekta dėl dviejų motyvų: pirma – suvokta, kad vieninga Lenkija (Abiejų Tautų Respublikos pakaitalas) su aiškia lenkų hegemonija lietuviams, baltarusiams ir ukrainiečiams nieko gero nežadėtų ir atstumtų juos nuo dalyvavimo sukilime, antra, vieniems lietuviams sukurti savo valstybę sudėtinga. Net savarankiškos etnografinės Lietuvos šalininkai galvojo, kad šioje situacijoje būtina veikti drauge su lenkais.

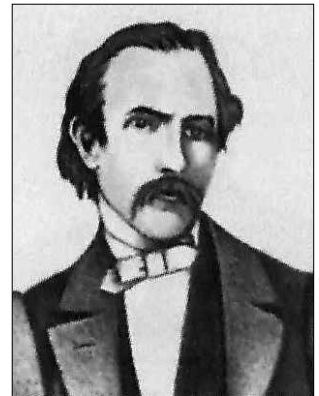
Istorinė patirtis įrodė, kad engiamos tautos visada kovoja dėl savo teisių ir silpnina kiekvieną daugianacionalinę valstybę; antra – realios perspektyvos atkurti savarankišką Lietuvą nėra, todėl reikia siekti to, kas realiai įmanoma. Svarbu tai, kad šios idėjos šalininkai neabejotinai įžvelgė tautinius skirtumus ir jiems buvo nepriimtina monistinė valstybė. Autonominio darinio sukūrimas – pirmas žingsnis į valstybės nepriklausomybę. Lyginant J. Geištoro ir Z. Sierakausko pažiūras matyti, kad lenkas Z. Sierakauskas* lietuvių interesus suprato ir geriau jiems atstovavo negu lietuvis J. Geištoras.

Kaip suvokė Lietuvą trečiosios koncepcijos šalininkai, atskiros tyrinėjimo verta tema. Atrodytų, K. Kalinauskui ir jo aplinkai Lietuva yra ne kas kita kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija (be Ukrainos). Tokią nuostatą palaikė Lietuvos sukilėlių, vadinamų *raudonaisiais*, vadovybė, kuri 1863 m. kovo 15-ąją paskelbė atkurianti Lietuvos valstybę. Pasak rusų istoriko ir K. Kalinausko biografo A. Smirnovo, „K. Kalinauskas gynė visišką Lietuvos lygiateisiškumą, jos teisę pačiai spręsti savo likimą“**. Jis „sukilime matė pirmiausia Lietuvos nepriklausomybę, o paskui socialinę revoliuciją“***. Buvo ir kitos Lietuvos – etnografinės Lietuvos – samprata. E. J. Daukšys, V. Ažukalnis, A. Mackevičius buvo K. Kalinausko šalininkai, tik jie Lietuvos netapatino su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, valstybės ribas suprato panašiai kaip ir M. Akelaitis. Jiems Lietuva buvo savarankiška, nesusaistyta jokiais unijiniais ryšiais su Lenkija. Veikti jie kvietė ne unijos, o Lietuvos, jos kultūros labui, teigė, kad tauta gyva tikrai savąja kultūra. Lietuvybė jiems – vertybė. Tad klausimas, kaip ją išsaugoti? Kokia bus Lietuva po sukilimo? Bene ryškiausią Lietuvos viziją turėjo Eduardas Jokūbas Daukšys. Buvusios Abiejų Tautų Respublikos atkūrimo idėja jam buvo visai nepriimtina. Lenkų istorikas J. Ochmanskis jį apibūdina kaip tipišką lietuvių ir lenkų unijos priešą****. Ši pozicija nereiškė priešiško Lenkijai. E. J. Daukšys buvo plačios erudicijos žmogus. Jis studijavo filosofiją ir literatūrą keliuose Rusijos ir Vakarų Europos universitetuose, 1858–1862 metais – ir Karaliaučiaus universitete. Lietuvos valstybės atskyrimo nuo Lenkijos idėją jis propagavo jau 1856 metais, gyvendamas Maskvoje. 1858 m. birželio 10 d. išvykdamas į Karaliaučių savo draugui A. Volickiui rašė, kad būtina kovoti ne dėl Maskvos ar Lenkijos, o dėl Lietuvos laisvės. Jis išreiškė viltį, kad „būsime laisvi ir valdysime patys save“*****. Šio siekio realumą jis grindė tuo, kad kiekviena tauta yra savita:

*Mes lietuvninkai, broliai
Ne gudai, ne maskoliai,
Ne vokiečiai, ne lenkai,
Bet tikri lietuvninkai,
Mes lietuviškai mąstome
Ir lietuviškai mes jaučiam,
Lietuvių kalba kalbam
Ir kaip lietuvninkai dirbam.******

Liudvikas Narbutas
(1831–1863)

Mikalojus Akelaitis
(1829–1887)

* Zigmantas Sierakauskas gimė Ukrainoje, Lucke. 1847 m. atvykęs į Vilnių susipažino su broliais Dalevskiais, vėliau vedė jų seserį, įsijungė į Lietuvos jaunimo sąjungą, dėl kurios bylos buvo įkalintas.

** Смирнов А. Ф. Кастусь Калиновский. Минск, 1963, p. 79.

*** Prszyborowski W. Dzieje roku 1863, t. 3. p. 6.

**** Ochmanski J. Litewski ruch narodowy kulturalny w XIX wieku. Białystok, 1965, p. 90.

***** Cit. pagal Biržišką M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, t. 2. Kaunas, 1938, p. 126

***** Ten pat, p. 127.

Savarankiškos Lietuvos valstybės idėja susilaukė didelės Abiejų Tautų Respublikos atkūrimo šalininkų kritikos nepriklausomai nuo to, kokios politinės orientacijos jie buvo. Ir vis dėlto savarankiškos Lietuvos valstybės idėja plito. Iš esmės buvo diskutuojama dėl dviejų pagrindinių klausimų: kokia turi būti socialinė Lietuvos struktūra ir kokia turi būti jos politinė sandara (sudedamoji Lenkijos dalis, konfederacinė valstybė, savarankiška valstybė). Pamažu formuojasi tautinė sąmonė, lietuviškumas suvokiamas kaip vertybė, ryškėja atskirtis tarp sulenkėjusios bajorijos ir lietuviakalbių. Pagal feodalinėje visuomenėje susiklosčiusią „tautos sampratą“ ją sudarė bajorai, tuo tarpu sukilėliai skelbė: „Kad joje kožnas laisvu būtų“*.

Kalba Lietuvoje reiškė ir socialinę atskirtį: lenkiškai kalbėjo bajorai (ši kalba tapo ir jų gimtąja); lietuviškai kalbėjo laisvieji ūkininkai, smulkūs bajorai, baudžiauninkai. Tuo tarpu Lenkijos didikų ir baudžiauninkų gimtoji kalba buvo ta pati. Dėl to visi jie jautėsi esą tos pačios tautos vaikai, o to nebuvo etnografinėje Lietuvoje, nors visi jie buvo tos pačios etninės kilmės. Tik socialinė atskirtis pagimdė skirtingą savimonę. Savaimė suprantama, kad Lenkijoje ir tegalėjo būti mąstoma apie vieningos Lenkijos atstatymą. Lietuvoje bajorui buvo sunku susilyginti su baudžiauninku. Kalba buvo skiriamasis bruožas, kurio nebuvo Lenkijoje. Lietuviškai bendravo tik žemesniųjų luomų žmonės. Jų galvose ir brandinosi etnografinės Lietuvos idėja. „Kadangi Lietuvai trūksta sąlygų savarankiškai revoliucijai, – pareiškė tardymo komisijai A. Mackevičius, – aš norėjau padėti Lenkijai ir iš jos reikalauti pagalbos revoliucijai Lietuvoje“**. Panašiai mąstė ir kitas sukilėlių vadovas E. Liutkevičius: „Pas mus Lietuvoje iš esmės šia klase (dvarininkais – B. G.) negali remtis nei laisvė, nei tėvynė, nei pasisiekimas, nei laiko dvasia. Todėl, mano manymu, Lietuvoje reikia kelti paprastą liaudį ir, remiantis šia bundančia arba iš dalies jau pabudusia liaudimi /.../, mums reikia kurti ateitį“***. Taip mirties akivaizdoje mąstė lietuvių sukilėlių vadai. Kad būsimos savo krašto ateities lietuviai netapatino su Lenkija, pripažįsta ir Lenkijos sukilimo vadovas O. Aveidė: „Lietuviai norėjo pirmoje eilėje sukurti pagrindinių organizacijų tinklą ir su jo pagalba kreipti ypatingą dėmesį į valstiečius“****.

Rytinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalyje gyventojai vartojo slavų kalbas ir toje teritorijoje sukilimas beveik neišplito. LDK skaldos idėja subrendo etnografinės Lietuvos žemėse.

Tuo metu suvokiama, kad Lietuva ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nėra vienas ir tas pats: LDK – tai prie Lietuvos prijungtos rytų slavų kunigaikštystės. Tuo pagrindu aiškėja ir etnografinės Lietuvos kontūrai.

Ši savivokos procesą bandė paaiškinti ir vėlesni mūsų mąstytojai. Pasak Ramūno Bytauto, „aristokratas jautėsi kitos tautos sąnariu. Jis kalbėjo svetima liaudžiai kalba, bet tai buvo jo minčių pasaulė, kurioje jis gimė ir augo. Priimti liaudies kalbą ir skelbti jos tautišką atgimimą reiškė išsižadėti jam savo tautystę. /.../ Jo socialinė padėtis baudžiaivos laikais suteikdavo jam visišką poelgių laisvę ir progą be kliūčių tenkinti savo geidulius, tai buvo valdinių prasčiokų despotas.“***** Ši socialinė atskirtis kylančioje lietuvių inteligentijoje ugdė priešišumą vieningos Lenkijos idėjai.

Akivaizdu, kad Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėja buvo aktuali jau XIX amžiaus viduryje, tik įvairiai buvo brėžiami būsimos Lietuvos valstybės kontūrai. Vieniems Lietuva – etnografinė sąvoka, kitiems – valstybė, į kurią įeitų didelė šiandieninės Baltarusijos dalis. Kita vertus, ir Lietuvos teisių išplėtimo (M. Akelaitis, Z. Sierakauskas), ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo (E. J. Daukšys, K. Kalinauskas, A. Mackevičius) šalininkai savo krašto ateitį siejo su socialine pažanga, krašto demokratizavimu, nors nebuvo aišku, kaip šiuos siekius įgyvendinti. Stiprėjo lietuviškumo idėja, kuri galiausiai peraugo į tautinės valstybės atkūrimo viziją. Jos rudimentai akivaizdūs dalies sukilimo vadovų mąstysenoje, nors ir dariusioje nuolaidų sukilimo vadovybei Varšuvoje vardan bendros kovos su carizmu.

* Akelaitis M. Senelio pasaka. Karo archyvas, t. 1. Kaunas, 1925, p. 216.

** Centrinis valstybinis istorinis archyvas (CVIA), f. 438, ap. 1, b. 121, l. 24.

*** Ten pat, f. 378, PS, 1864, b. 42, l. 47–50.

**** Ten pat, f. 439, ap. 20, b. 1839, l. 91.

***** Bytautas R. Tauta ir tautiška sąmonė. Aušrinė, 1913, Nr. 22, p. 25.

Sukilimo pasekmės. Numalšinus sukilimą sekė žiaurios represijos: buvo uždrausta lietuvių raštija, lietuviškos mokyklos, viešai lietuviškai kalbėti. Tokios represijos prieš lenkų kultūrą netaikytos (nedrausta lenkų spauda, kalbos vartojimas, mokyklos, mokslo įstaigos). Priežastys? Rusijos valdininkai manė, kad sunaikinus lietuvių kultūrą lietuviai greičiau integruosis į rusų kultūrą. Nevienodos sankcijos prieš lietuvių ir lenkų kultūras davė priešingus rezultatus: lietuviai ne tik išsaugojo savo kultūrą, bet ir atkūrė savo valstybingumą, kurio nepakirto jokie okupantų veiksmai.

Lietuvybės idėja spėriai brendo žemuosiuose etnografinės Lietuvos sluoksniuose. Juose ir mąstyta apie savos valstybės buvimą. Tai gąsdino ne tik carinės Rusijos valdininkiją, bet ir prolenkiškai nusiteikusią Lietuvos dvarininkiją – vieningos Lenkijos adeptus. Pradedantys tautiškai apsispręsti Lietuvos gyventojai suvokė, jog būti laisvais reiškė ne tik išsivaduoti nuo Rusijos priespaudos, bet ir nuo savųjų lietuviybės idėjų priešininkų. Todėl ir atsiribojama nuo pounijinės LDK ideologijos.

Po sukilimo pralaimėjimo lietuvių kultūrinio gyvenimo centras persikėlė į Rytų Prūsiją. Ten spausdinamos lietuviškos knygos, pradedama tyrinėti lietuvių kalba. Ten išėjo pirmasis visai Lietuvai skirtas periodinis leidinys *Aušra*, nelegaliai platintas etnografinėje Lietuvoje.

Jokūbas Geištoras (1827–1897)

Generalgubernatorius Michailas Muravjovas savo kabinete. A. Cinoveco nuotrauka. Lietuvos dailės muziejus.

PRISTATYMAI

LIETUVOS FOTOGRAFŲ PANORAMA

XX a. LIETUVOS FOTOGRAFIJOS ANTOLOGIJA. Trys tomai. SUDARĖ STANISLOVAS ŽVIRGŽDAS. IŠLEIDO LIETUVOS FOTOMENININKŲ SĄJUNGA. 2011–2013.

Abėcėlinė kūrėjų rikiuotė gal ir nėra nacionalinės fotografijos raidos suvokimui pati parankiausia apžvalgos pozicija, tačiau meno šakos kūrybos procese dalyvaujančių asmenų ir stilių įvairovę pademonstruoja tikrai įspūdingai.

Pasirinkdamas tokį XX amžiaus fotografijos regėjimo tašką, antologijos sudarytojas Stanislovas Žvirgždas – neabejotina – norėjo visų pirma parodyti, kokios pajėgos sukūrė tai, kas vadinama *Lietuvos fotografija*, kuri plačiai garsėjo praėjusiojo šimtmečio 7–9 dešimtmečiais ir garbingai tą šlovę tvirtina šių dienų pasauly. Anotacijoje 71 fotografo su 587 fotografijomis neįmanoma išvardyti, ne tik aptarti. Kas anotacijai pagal jėgas ir pagal paskirtį, tai bent jau bendriausiais žodžiais pasakyti, kas sudaro tokiu fundamentaliu leidiniu pristatomo reiškinių svarbą ir kokios galios tą reiškinį kelia pasaulin.

Taupiausiai galima būtų pasakyti taip: *Lietuvos fotografijos* svarbą mūsų nacionalinėje kultūroje sudaro šio meno galimybė autentiškai paliudyti jį kuriančių žmonių ir jų daliai tekusios realybės tikrumą. Fotografija iš prigimties yra žmogaus išorinės fiksavimas. Menu jis tampa, kai per fiksavimą išryškėja fiksuotojo santykis su ta išorine: kodėl ir kaip ji rodoma. Lietuvių fotografija 1960–1970 metais kilo kaip menas tiek, kiek ji sugebėjo savo aplinką pamatyti kaip *savo*, ir visų pirma – kaip *savo žemę*, kurioje gyveno *savi* – maži, nelaimingi, kilnūs, orūs, uždari, bandantys džiaugtis, susimąstę žmonės, – šitos žemės, šitą žemę mylintys ir dėl to mylimi žmonės. Lietuvos fotografija visa – nuo beveik grynai etnografinių kadrų iki didžiausio subtilumo estetinių jos niuansų ar modernumo ieškinių – yra kilusi iš meilės savo žemei. Antologija teikia nepaprastai gražių galimybių išvysti, per kokius autorius ir kaip iš paprastos etnografijos ji kyla į antropocentrinę savivoką, išsiskleidžia unikaliais individualizuotais pasauliais, pamažu ima abstraktėti, kol į viešumą ateina okupacijos gelmėse užaugusių žmonių be žemės karta, gyvenanti tik savo vidujybės tikrovėje arba laisvės be ribų dar užsilikusių pasaulio ženklų migracijoje.

Padarytas nepaprastai reikšmingas darbas. Už jį visų pirma turime būti dėkingi sudarytojui Stanislovui Žvirgždui, ne tik conceptualizavusiam leidinį, bet ir tą koncepciją įkūnijusiam konkrečiais atrinktais darbais. Tikrą kultūrinę brandą šiuo darbu dar kartą parodė ir Lietuvos fotomenininkų sąjunga. Kartu su intensyviai leidžiamais reprezentaciniais atskirų autorių darbais, kartu su Nacionalinio istorijos muziejaus Lietuvos istorinės fotografijos leidiniais turime galimybę pakankamai giliai pažvelgti į lietuvių kultūros ir civilizacijos sąveikas, geriau pajusti bei suprasti ir amžinai gyvą tautinės kultūros gimties paslaptį.

R. O.